

पत्रांद्वारे

जैनतत्त्व परिचय

डॉ. सौ. उज्ज्वला दि. शहा

पत्रांद्वारे

जैनतत्त्व परिचय

-लेखिका-

डॉ. सौ. उज्ज्वला दिनेशचंद्र शाहा
एम.बी.बी.एस., डी.सी.एच., डी.जी.पी.

-संपादक-

पं. श्री. दिनेशभाई शाहा
एम.ए., एल.एल.बी.

-प्रकाशक-

बीतरागवाणीप्रकाशक
१५७/९ निर्मला निवास, सायन (पूर्व)
मुंबई-४०० ०२२. फोन: ४०७ ३५८१

मराठी	आठवी आवृत्ति	२९ ऑक्टो. २०१२	१०००	प्रति
हिन्दी	सात आवृत्त्या		१३०००	प्रति
गुजराती	सहा आवृत्त्या		१२०००	प्रति
इंग्लिश	सात आवृत्त्या		१२५००	प्रति
	चार आवृत्त्या		५५००	प्रति
			४४०००	प्रति

— दातार —

विजय येनिगुरे, उमरगा	१०००० रु.
इन्दुमती आर. चौधरी, उमरगा	७००० रु.
पं. महावीर पाटील, सांगली	२००० रु.
डॉ. मृगांक व सुमंगली शाहा, मुंबई	१००० रु.
मीनाक्षी सु. शाहा, म्हसरूळ	१००० रु.
धन्यकुमार भरमप्पा मेळवंके, मुंबई	७५० रु.

— आमची प्रकाशने —

जैनतत्त्व परिचय	- मराठी, हिन्दी, गुजराती, इंग्लिश	रु. १५/-
कारण कार्य रहस्य	- मराठी, हिन्दी, गुजराती, इंग्लिश	रु. १५/-
करणानुयोग परिचय	- मराठी, हिन्दी, गुजराती	रु. १५/-
पंचलब्धि	- मराठी, हिन्दी, गुजराती	रु. १५/-
भक्तामरस्तोत्र प्रवचन	- मराठी	रु. १५/-
स्वानुभव	- मराठी	रु. ६/-
परमात्मा कसे बनाल !	- मराठी	रु. ६/-
सम्यग्ज्ञानचन्द्रिका जीवकाण्ड एवं अर्थसंदृष्टि	- हिन्दी	रु. १५०/-
सम्यग्ज्ञानचन्द्रिका कर्मकाण्ड एवं अर्थसंदृष्टि	- हिन्दी	रु. १५०/-
सम्यग्ज्ञानचन्द्रिका लब्धिसार-क्षणणासार एवं अर्थसंदृष्टि	- हिन्दी	रु. १००/-
जैन भूगोल	- हिन्दी	रु. ५०/-

— प्राप्तिस्थान —

वीतरागवाणीप्रकाशक

१५७/९, निर्मला निवास, सायन (पूर्व), मुंबई - ४०० ०२२.

टेलि. : ०२२-२४०७ ३५८९ e-mail : ujwaladinesh@yahoo.com

मूल्य : रु. १५/-

- संपादकीय -

आज हे पुस्तक आपल्या हाती देताना खूप आनंद होत आहे. वास्तविक वीस वर्षांपूर्वी जेव्हा जैन सिध्दांतांच्या संपर्कामध्ये आलो त्यावेळी हे वाक्य ऐकले होते की, 'जिसकी होनहार भली हो उसे वैसेही निमित्त मिलते हैं' त्या वेळेस ह्याचा अर्थ नीटसा लक्षात आला नाही, पण आज समजाते की जैन तत्त्वज्ञान समजण्यासाठी आम्हाला म्हणजे मला व सौ. उज्ज्वलाला जैन तत्त्वज्ञान समजविणारे असे एकाहून एक उत्तम पंडित भेटले की, जैनदर्शनाची गोडी आम्हास जी लागली ती लागलीच.

किती जणांची नावे घ्यावीत! एकाहून एक उत्तम लोकांचे मार्गदर्शन मिळाले. सर्वांची नावे घेणे शक्य नाही पण काहींची नावे नमूद केल्या-शिवाय रहावत नाही. पं. नेमचंदजी रखीयालवाले, पं. कैलाशचंदजी बुलंदशहरवाले, पं. चिमणलाल कामदार ह्यांनी आम्हाला जैन तत्त्वांचे बाळकडू पाजले. त्यांची शिकविष्याची हातोटीच अशी होती की पुढे काय? असा प्रश्न उद्भवायचा आणि जैनदर्शना बदलच्या आपल्या मान्यता किती थिल्या आणि उथळ होत्या हे पदोपदी जाणवायचे. ह्यांच्या पैकी कोणालाही एकाला पहिला नंबर देता येत नाही कारण प्रत्येकांचं अनंत उपकार आहेत! आमच्यावर सर्वच सारखे आहेत आमच्या दृष्टीने!!

अशा तहेने जैन तत्त्वांची जी तोडओळख आम्ही त्यांच्याकडून करून घेतली, त्यांनी जे तत्त्वरूपी बीज आमच्यामध्ये पेरले व जो अंकुर फुटला होता त्याला प्रामुख्याने पं. खेमचंदजी, पं. ज्ञानचंदजी, ब्र. सुशीलाश्री, पं. बाबूभाई यांनी जोपासले व सूतत आधारस्तंभ व दीपस्तंभरूपाने मार्ग दाखविणारे पं. हुकमचंदजी यांनी ते वाढविले.

अशा तहेने जैन दर्शनाची महति आम्हास पटली. मनोमन वाटत असे की हा जो ठेवा-खजिना-आपल्या हाती गवसला आहे तो अन्य जीवांना देखील प्राप्त व्हावा. ह्यासाठी गेली पंधरा वर्षे पर्युषण पर्वा निमित्त मला प्रवचनार्थ जेथे जेथे जाण्याचा प्रसंग आला तेथे तेथे जैन सिध्दांताची ओळख व्हावी म्हणून 'लघु जैन सिध्दांत प्रवेशिका' हिच्या सहाय्याने भी ऐन पर्युषण पर्वात हा विषय सातत्याने घेत आलो. प्रथम सुरुवातीला शोडीशी नाखुशी असायची पण विरोध नव्हे आणि एक दोन दिवसांतच श्रोत्यांमध्ये विषय जाणून घेण्याची खूप उत्कंठा निर्माण व्हायची.

तुम्ही हा विषय लिहून का काढत नाही, त्याचे पुस्तक कां लिहित नाही? असा अनेकजण सारखा लकडा लावत असत. पण मला ते काही आज पर्यंत जमले नाही. परंतु दैवयोग पहा, सौ. उज्ज्वलाला मनातून काय ऊर्भि जागृत झाली देव जाणे, तिने हा विषय घेऊन 'श्राविका' मासिकामध्ये पत्ररूप लेख लिहिण्यास सुरवात केली, जसजसा विषय पुढे

चालला तसेतसा वाचकांचा प्रतिसादही वाढू लागला. अनेकांच्या, 'तुम्ही ह्यांचे पुस्तक छापावे नवाखांना फार उपयोगी होईल' अशातहेच्या मागण्या व मवगणी वजा सूचना येऊ लागल्या. आणि जे काम मला जमले नाही, जमत नव्हते, व जमणारेही नव्हते ते तिच्या हातून सहज घडत गेलेले पाहून आम्ही पुस्तक छापण्याचे मनावर घेतले.

अनेकांचे असे मत आहे की धर्म उत्तरत्या' वयात करायचा विषय आहे. परंतु धर्म हा एक सायन्त्रिक विषय आहे आणि एवढा न्यायपूर्वक आणि लॉजिकल आहे, एवढा परफेक्ट आहे की तो एक अभ्यासाचा विषय देखील असू शकतो हे बहुतांशी लोकांना माहीत नाही. वास्तविक जीवनात आपण अनेक विविध कोर्सेस करताना मागे-पुढे पहात नाही. लहान १०/१२ वर्षांचे मूळ कॉण्ट्रूटरवर बसले तर त्यांचे आपण कौतुक करतो परंतु १०/१२ वर्षांचा मुलगा शास्त्राभ्यास करतो म्हटले की अनेकांच्या नाकपुड्या वर चढतात, तोंडाचा चंबू होऊन कपाळाला आठ्या पडतात.

वास्तविक एका चालू भवाचे कल्याण करण्यासाठी आपण विविध अभ्यास करतो तर अनेक भव-भवांचे कल्याण होण्यासाठी तत्त्वज्ञानाचा व शास्त्राचा अभ्यास करण्यास काय हरकत आहे? तो विषय काय आहे हे प्रथम जाणून घ्यावे, त्यांची माहिती करून घ्यावी - मग एखाद्याने त्याविषयीचे आपले मत पक्के करावे. परंतु तो विषय न समजताच, त्याबद्दल माहिती न घेताच, त्याबद्दलचे आपले मत पक्के करू नये. तो विषय समजावा म्हणून त्याची प्राथमिक माहिती ह्या पुस्तकाद्वारे देण्याचा लेखिकेने प्रयत्न केला आहे. ह्यामध्ये विषय अगदी सोण्या भाषेत मांडला आहे व तात्त्विक शब्द समजण्यासाठी रोजची बोलीभाषा वापरली आहे. म्हणून मुद्दाम पत्ररूपाने हा विषय प्रस्तुत केला आहे. त्यामुळे जणु वाचकाशीच जवळीक प्राप्त करण्याचा लेखिकेचा प्रयत्न आहे, पुस्तक छापण्याचा हा आमचा पहिलाच प्रयत्न आहे त्यामुळे अनेक त्रुटी शिल्लक असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तरी चुका आढळल्यास वाचकांनी अवश्य कठवावे, सूचना योग्य असतील तर त्याप्रमाणे सुधारणा पुढच्या आवृत्तीत आवश्य करता येतील.

हे पुस्तक छापण्यामध्ये 'इफेक्टस' चे श्री. चंदन राज व श्री. अभिजित शहा ह्यांच्या अथक प्रयत्न व जागरूकतेमुळे पुस्तकाला हे रूप मिळण्यास खूप मदत झाली आहे.

वास्तविक हे लेख पुस्तकरूपाने तयार होण्यामध्ये अधिकाधिक आग्रह श्री. अरविंद मोतीलाल दोशी यांनी केला होता. त्यांनी जर हा आग्रह धरला नसता तर कदाचित हे पुस्तक तयारही झाले नसते.

पं. दिनेशभाई शहा

- लेखिकेचे मनोगत -

‘व्यक्ती तितक्या प्रकृती’ या म्हणीनुसार धर्माच्या बाबतीत अनेक जणांच्या अनेकविध कल्पना असतात. एकमेकांचे ऐकून व काहीही शास्त्रीय आधाराविना प्रत्येकजण धर्माबद्दलची, देवाबद्दलची स्वतःची मते दिलखुलासपणे मांडत असतो. जीवनातल्या प्रत्येकं क्षेत्रामध्ये आपण ‘विशेषज्ञ’ शोधत असतो. शारीरिक निरोगतेसाठी प्रत्येक अवयवांबिषयीचा विशेषज्ञ हवा. शिक्षणाबाबतीतही तेच व व्यापाराबाबतीतही तेच. कोणतीही वस्तु खरेदी करताना आपण पूर्ण चौकशीअंती, खात्रीलायक ठिकाणी व नीट पारखूनच खरेदी करतो. परंतु व्यापाराबाबतीत चोखंदळ माणूस असो किंवा लौकिक शिक्षणात बुध्दीमान व्यक्ती असो, धर्माच्या बाबतीत मात्र अंधश्रद्धाळू होऊन काहीही करण्यास व मानण्यास ‘तयार होतो तेव्हा फार मोठे आश्चर्य वाटते.

याचे एकच कारण म्हणजे तत्त्वज्ञानाविषयीचे अज्ञान हेच होय. देव, गुरु, शास्त्र, वीतराग धर्म इत्यादीच्या स्वरूपाचे ज्ञान नसल्याने काही कुलपरंपरेने चालत आलेल्या रुढी, काही एकमेकांचे पाढून अंगीकार केलेल्या गोष्टी, काही इतर धर्मियांचे संस्कार व काही स्वतःच्या भौतिकवादाला जोपासणाऱ्या स्वतःच्याच मतिकल्पना यांमुळे ख्या धर्माचे स्वरूपच आपल्या लक्षात येत नाही. एकेकाळी आम्हीही याला अपवाद नव्हतो.

१९७२ साली कुंभोज-बाहुबली येथे प. पू. समंतभद्र महाराजांनी स्वाध्यायाची प्रेरणा दिली. त्यानंतर १९७५ साली पं. बाबूभाई मेहतांनी पूर्ण भारतभर ३ महिन्यांची यात्रा काढली. त्यावेळी सतत तीन महिने यात्रा व प्रवचनांचा लाभ मिळाला व धर्माच्या बाबतीत आपण किती अनभिज्ञ आहोत याची जाणीव झाली. तीन तीन पदव्यांची शेपटं व त्यात मिळालेली तीन सुवर्णपदके यामुळे स्वतःच्या बुध्दीविषयी गर्व नाही तरी अभिमान निश्चितच होता.

परंतु तत्त्वज्ञानापुढे हा लौकिक अभ्यास किती थिटा आहे याची जाणीव झाली. माझे पती श्री. दिनेशचंद्र हेही ट्रिप्ल ग्रॅंज्युएट, आम्हा दोघांचाही स्थिर व्यवसाय व लौकिक निश्चिंतता; रीना - मोना सारख्या दोन गोड व समंजस मुली - यामुळे आपल्या सारखे सुखी आपणच असे न वाटले तरच नवल.

माझे सासरे श्री. माणिकलाल हरिचंद शहा यांना शिक्षणाबद्दल अपार प्रेम व कौतुक होते. लौकिक शिक्षणाप्रमाणे धार्मिक शिक्षणातही

त्यांनी वारंवार प्रेरणा दिली. अधून मधून वेगवेगळ्या प्रवचनकारांचा लाभ मिळत गेला व अधून मधून धार्मिक अभ्यास सुरु झाला. जसजसा अधिक अभ्यास झाला तसतसे मर्म समजू लागले, ख्या धर्माचे स्वरूप ध्यानात आले, स्वाध्यायाची रुची वाढली, आम्ही वारंवार शिविरे-प्रवचने अटेंड करू लागलो. प्राथमिक ज्ञान झाल्याखेरीज नुसती प्रवचनं किंवा ग्रंथांचा अभ्यास नीट समजत नाही, हे स्वतःच्याच अनुभवावरून लक्षात आले.

स्वाध्यायासाठी आम्ही दोघांनी ९२ ऑगस्टपासून व्यवसायातून निवृत्ती घेतली. दोन्ही मुलीही दूर गेल्या - रीनाचे लग्न झाले व मोना मेडिकलच्या शेवटच्या वर्षासाठी हॉस्टेलवर रहायला गेली.

दरम्यान श्राविकाश्रम तरफे ब्र. विद्युल्लताभून यांनी आम्हा दोघांना प्रवचनासाठी सोलापूरला बोलावले. त्यावेळी जाणे शक्य नसल्याने मी 'श्राविका' मासिकासाठी सहज एक पत्ररूप लेख पाठवला. तो 'श्राविका' मध्ये छापून आला. विद्युल्लताभून यांनी या लेखाचे स्वागत केले व हा उपक्रम चालू ठेवण्याची विनंती केली. मी लेख लिहित गेले व भूननी वरचेवर प्रोत्साहन दिले.

गेल्या तीन वर्षांत जैन तत्त्वज्ञानाविषयी प्राथमिक माहिती मी पत्ररूपाने लिहित गेले. माझा हा प्रयत्न हास्यास्पद होता तरीही अनेकांनी उत्तेजन दिले, कौतुक केले. लहान बाळ प्रथमच उभे राहू लागल्यावर आपण टाळ्या वाजवून कौतुक करतो तसाच काहीसा हा प्रकार झाला.

वाचकांच्या अनुकूल प्रतिक्रिया येत राहिल्या व यावर पुस्तक काढण्याचेही अनेकजणांनी सुचविले. चेंबूरचे श्री. अरविंदभाई मोतीलाल दोशी रोज श्री. दिनेशचंद्र ह्यांच्याकडे स्वाध्यायाला - शास्त्र श्रवणाला येतात. त्यांनी सतत पुस्तकाबद्दल आग्रह धरला. त्यामुळे पुस्तकाच्या दृष्टीने पुन्हा सर्व लेख चाळले, अनेक ठिकाणी अधिक माहिती जोडली, मधले नं. १६ व १७ हे दोन लेखही वाढविले.

ब्र. प. यशपाल जैन यांनी हे लेख वाचून अत्यंत समाधान व्यक्त केले व महत्वाच्या अनेक सूचनाही दिल्या. त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत.

श्री. महावीर पाटील, शास्त्री (वीतराग विज्ञान - मराठी मासिकाचे संपादक) यांनीही लेख वाचून पत्ररूप लिखाणाचे स्वागत केले व पुस्तक छापण्याबद्दल प्रोत्साहन दिले. सानेगुरुजींच्या 'श्यामची आई' पुस्तकाची आठवण झाल्याचे त्यांनी कळविले.

या लेखांना पुस्तकरूप देण्यामध्ये माझे पती श्री. दिनेशचंद्र यांचा सिंहाचा बाटा आहे. कोणतेही काम आखणीबद्द, पद्धतशीर करायची त्यांची हातोटी व हाती घेतलेले कार्य किंतीही अडचणी आल्या तरी तडीस न्यायची त्यांची वृत्ती येथे फारच उपयोगी पडली. पुस्तकाच्या संपादनाचे कार्यही त्यांनीच यशस्वीपणे सांभाळले. याचे प्रात्यक्षिक तुमच्या समोरच आहे.

जैन तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास प्रत्येक व्यक्तीने करावयास हवा. लहान-थोर, जैन- अजैन प्रत्येकाला त्यामुळे निश्चिततच 'स्वतःचे स्वरूप' ओळखायला मदत होते. 'जैन सिध्दान्त प्रवेशिका' सारखी प्रश्न-उत्तररूप पुस्तके आहेतच. त्याच प्रश्नोत्तरांना बोलीभाषेत विस्तृत विवेचन व उदाहरणांसहित मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनेक वेळा शास्त्रांचा आधार घेऊन तत्त्वांमध्ये कोठे चूक होणार नाही याबद्दल खबरदारी घेतली आहे.

जैन तत्त्वांचा प्राथमिक अभ्यास करू इच्छणाऱ्यांना ही माहिती मार्गदर्शनरूप ठरेल अशी आशा व्यक्त करते. या लिखाणाच्या निमित्ताने माझे जैन तत्त्वांविषयी सतत चिंतन मनन होत राहिले हाच मी माझा मोठा लाभ समजते.

डॉ. सौ. उज्ज्वला शहा

प्रकाशकीय

हा आमचा अनोळखी प्रांत. आयुष्यात कधी पुस्तक छापण्याचे कार्य केले नाही म्हणून भीत भीत हजारच कॉपीज छापण्याचे धाडस केले. ही चिंता होती की किंती दिवस ह्या कॉपीज सांभाळत बसाव्या लागतील!

परंतु आश्चर्य पहा, पहिली आवृत्ति काढून अवघा दीड महिना पुरा होण्याच्या आतच सर्व कॉपीज संपत्त्या व ठापणे लक्षात आले की, जैन तत्त्वज्ञानाचा महिमाच असा अलौकिक आहे की, विचारवंतांच्या हृदयाला ते भिडते - विचार करायला भाग पाडते व त्यांना ते पटते. त्यातच पत्रांद्वारे जैनतत्त्वांचा परिचय केल्याने म्हणजेच जैनतत्त्वांचा ओनामा ह्यामध्ये असल्याने अनेकांनी ते खूप वाखाणले व तोंड भरून त्या पुस्तकांची उपयुक्तता व आवश्यकता सांगितली. अनेक विद्वानांनीदेखील अभिनंदनपर सुती केली. अनेक थरांतील लोकांनी हिंदी, गुजराती एवढेच काय इंग्रजीमध्ये हे पुस्तक छापावे असा सल्ला दिला.

एकूण काय, नुसते जैनच नव्ये तर ब्राह्मण, लिंगायत, मुस्लिम वरैरे बांधवांनी ते वाचून अक्षरशः आमच्याशी सैद्धान्तिक चर्चादेखील केली. यावरुन जैन सिद्धान्ताच्या अलौकिकतेची खात्रीही पटली.

चौथ्या आवृत्तिच्या सर्व प्रति संपत्त्या तरी पुस्तकांची मागणी सतत वाढतच आहे म्हणून वाचकांपुढे पाचवी आवृत्ति सादर करताना जैन तत्त्वज्ञानाचा प्रचार होत असलेला पाहून ऊर भरून येत आहे. हे पुस्तक मराठी व्यातिरिक्त हिंदी, गुजराती आणि इंग्रजी मध्ये सुद्धा छापले गेले आहे.

एक गोष्ट मात्र निश्चित पटली की जेव्हा कार्य होते तेव्हा निमित्ताला शोधावे लागत नाही, ते आपणहून हजर रहाते.

-पं. दिनेशभाई शहा

अनुक्रमणिका

१)	तत्त्व-ओळख	१
२)	ख्या देवाचे स्वरूप	६
३)	तत्त्वाभ्यासाचा महिमा	१३
४)	जैन शास्त्रांचा अर्थ करण्याच्या पद्धती	१९
५)	विश्वाचे स्वरूप	२५
६)	द्रव्याचे स्वरूप	३२
७)	गुणाचे स्वरूप	३९
८)	पर्यायीचे स्वरूप	४४
९)	'पुद्गल' द्रव्याचे स्वरूप	४९
१०)	अस्तित्व गुण	५३
११)	वस्तुत्व गुण	५९
१२)	द्रव्यत्व गुण	६४
१३)	प्रमेयत्व गुण	७०
१४)	अगुरुलघुत्व गुण	७७
१५)	प्रदेशत्व गुण	८४
१६)	पुद्गलाचे विशेष गुण व पर्यायी	९१
१७)	जीवाचे विशेष गुण व पर्यायी	९६
१८)	जीवाचा चारित्र गुण व पर्यायी	१०३
१९)	प्रयोजनभूत तत्त्व	१०९
२०)	सात तत्त्वांचे स्वरूप (भाग-१)	११५
२१)	सात तत्त्वांचे स्वरूप (भाग-२)	१२०
२२)	सात तत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता (भाग-१)	१२५
२३)	सात तत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता (भाग-२)	१३१
२४)	सात तत्त्वांचे यथार्थ श्रद्धान (भाग-१)	१३६
२५)	सात तत्त्वांचे यथार्थ श्रद्धान (भाग-२)	१४१
२६)	सात तत्त्व - भेदविज्ञान	१४७
२७)	सात तत्त्व - आत्मानुभूती	१५३

तत्त्व-ओळख

डॉ. सौ. उज्ज्वला दिनेशचंद्र शहा,
१५७/९ निर्मला निवास, सायन (पू.), मुंबई.

प्रिय सौ. रीना व मोनास

अनेक उत्तम आशीर्वाद.

तुम्ही दोधी - एक जण लग्न लाऊन व एक शिक्षणासाठी - सोडून गेलात. मोना हॉस्टेलवर गेल्यानंतर सुरुवातीच्या काही दिवसात खाण्यापिण्याबाबत, घर सोडून एकटीच रहाणार याबाबतीत ती कशी रुळेल. याबद्दल अनेक विकल्प येत. आता ती काळजी नाही. अलीकडे संतत एक जाणीव होत आहे की आता तुम्ही ख्या अर्थात समाजात वावरत आहात - जेथे अनेक धर्माच्या - अनेक मतांच्या व्यक्तींशी तुमचा संबंध येणार. त्यांची मते, त्यांच्या श्रद्धा व अंधश्रद्धा यांचा तुमच्यावर प्रभाव पडणार. अशावेळी सनातन सत्य धर्म काय आहे हे तुम्हाला सांगण्याची गरज वाटत आहे. घरातील संस्कार, थोडेफार तत्त्वश्रवण यांचा लाभ तुम्हाला लहानपणापासूनच आहे. पण त्यावेळी 'आपला धर्म, आपले देव, आपला कुलाचार' म्हणून त्या गोष्टी आदरणीय किंवा चांगल्या वाटत असतील. आता त्याच गोष्टी खरोखरच योग्य आहेत की नाहीत, तत्त्व न्याययुक्त आहेत की नाहीत याची परीक्षापूर्वक प्रतीती केली पाहिजे.

तुम्हा दोधींच्या निमित्ताने हे लिहायला घेतले आहे. आम्ही उपार्जन केलेले व करत असलेले हे ज्ञानधन तुम्हाला व जिज्ञासू अशा अनेक लेकी, सुनाना, मुलांना मिळावे ही जिनचरणी प्रार्थना.

सर्वप्रथम 'ईश्वर' किंवा 'भगवान' हे नक्की काय आहे ते समजले पाहिजे. ही काही Superhuman power आहे की मानवासारखा कोणी प्राणी आहे? ते समजण्यासाठी काही प्राथमिक गोष्टी समजल्या पाहिजेत. त्यासाठी प्रथम आत्मा म्हणजे काय आहे हे समजून घेऊयात.

आत्मा - तू, मी व इतर जीव जे जाणण्याचे कार्य करतो,

सुखदुःखाचा अनुभव घेतो, ठीक - अठीकाचा निर्णय करतो, मला हे समजत नाही किंवा समजतंय हे जो जाणतो, तो आत्मा आहे.

ह्या आत्म्याचा शरीराशी संबंध म्हणजेच संयोग असतो. त्या संयोगाला आपण 'सजीव' प्राणी म्हणतो. पहा बरं, प्राणीशास्त्रज्ञ देखील त्याला सजीव म्हणतात, जीव म्हणत नाहीत. जीवासहित असातो सजीव. आत्मा हा चेतन आहे, जीव आहे; शरीर अचेतन आहे, जड आहे. शरीरामध्ये ज्ञान नाही, शरीर सुख दुःखाचा अनुभव करु शकत नाही. हा संबंध काही ठराविक कालमयदिपर्यंत रहातो. हा संबंध संपतो त्यास आपण मरण म्हणतो. पहा बरं, संबंध संपला आहे, ना जीवाचा शेवट झाला ना अचेतनाचा अर्थात शरीराच्या परमाणुंचा. मरणानंतर हा जीव दुसऱ्या शरीराच्या संबंधात येतो त्यास जन्म म्हणतात. जन्मापासून ते मरणापर्यंत हे आयुष्य अथवा जीवन समजावे, ह्याला भव असे म्हणतात. मानवाच्या बाबतीत आपण त्यास मनुष्यभव किंवा मनुष्यपर्याय म्हणतो. पर्याय म्हणजे अवस्था. ही खरोखर जीवाची अवस्था नाही परंतु 'जीव + शरीर' यांच्या संयोगाची अवस्था आहे. हे जे संयुग तयार झाले आहे त्याचे गुणधर्म 'शुद्ध जीव' द्रव्यापासून भिन्न आहेत. आता ह्या संयुगातील जो 'जीव' आहे तो जाणणारा, मानणारा - तद्वत प्रतीती करणारा आहे. हा जीव स्वतंत्रे भिन्न अस्तित्व आणि भिन्न गुणधर्म न ओळखता संयुगाच्या अस्तित्वालाच आपले अस्तित्व मानतो व त्याच्या गुणधर्माना आपले गुणधर्म मानतो. पहा हं, तो मानतो म्हणून तद्वत होतेच असे नाही, परंतु त्या चुकीच्या मान्यतेनुसार त्याचे जाणणेही चुकीचे होत जाते व त्याचे आचरणही चुकीचे होऊ लागते; यालाच शास्त्रीय भाषेत मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान व मिथ्याचारित्र म्हटले आहे. त्यायोगे सूक्ष्म कर्म परमाणु येऊन आत्म्याला चिकटतात. हा कर्माचा Process पुढे समजावून सांगेन.

जीवाने शरीरासहितच्या संयुगाला 'स्व' मानल्यामुळे दृश्यमान शरीरच 'मी' - अशी भ्रामक कल्पना उपजतच प्रत्येक जीवाची होते. शरीर गोरे, उंच, बारीक तर मी गोरा, उंच, बारीक; शरीर रोगी तर मी रोगी; शरीराचा संयोग - तर मी जन्मलो, वियोगात मी मेलो; शरीराला अनुकूल गोष्टींमध्ये मी सुखी अशा अनेकविध कल्पनांमुळे तथाकथित सुखाची सामुग्री मिळविण्यासाठी जीवाची धडपड चालू होते. त्यासाठी

साधन म्हणून पैसा मिळविण्यासाठी अहोरात्र ह्या प्राण्याचे कष्ट. असो, तो विषय वेगळा.

तुम्ही विज्ञानशाखेच्या विद्यार्थिनी म्हणून केमिस्ट्रीतलेच उदाहरण देते. विज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांना व बुद्धीमान लोकांना हा तत्त्वज्ञानाचा विषय अगदी सहज आकलन होतो व तेवढीच त्या विषयात रुची उत्पन्न होते. जैनधर्म म्हणजेच वस्तुस्वरूप किंवा वस्तुविज्ञान. फिजिक्समध्ये आपण फक्त Matter चा अभ्यास करतो परंतु जैनदर्शनामध्ये Matter हे सहा द्रव्यांपैकी एक द्रव्य आहे. त्या सहा द्रव्यांमध्ये जीव हे एक द्रव्य आहे. त्या द्रव्यांमध्ये मुख्यत्वे जीव द्रव्याचे स्वरूप विस्ताराने सांगून, स्वतःच्या शुद्ध जीव स्वरूपाचा अनुभव कसा करावयाचा ह्याचे कथन ह्या जैन तत्त्वज्ञानामध्ये केलेले आहे. मी स्वतः जीवद्रव्य असल्याने 'माझे' स्वरूप काय आहे हे जाणण्याची निश्चितच कोणाही बुद्धीवंताला उत्सुकता वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. लहानपणी हरवलेल्या, अनाथाश्रमात वाढलेल्या मुलाला त्याचे आई-बडील मिळाल्यावर जसा आनंद होईल तसा आनंद व उत्साह हे 'स्व' चे स्वरूप ऐकताना - वाचताना होतो.

हां, तर मी उदाहरण देत होते. H_2O हा पाण्याचा मॉलेक्यूल-रेणु. ह्यामध्ये 'O' अर्थात ऑक्सिजनचे गुणधर्म हे H_2O ह्या पाण्याच्या रेणुंच्या गुणधर्माहून भिन्न आहेत. आपल्याला जर ऑक्सिजनचे गुणधर्म जाणायचे असतील व तो H_2O पासून भिन्न करायचा असेल तर सर्वप्रथम तो भिन्न गुणधर्माचा आहे व तो भिन्न करता येतो याची पूर्ण श्रद्धा हवी. केमिस्ट्रीच्या शिक्षकांकडून ते शिकून, शुद्ध ऑक्सिजन मिळविण्यासाठी कोणती प्रक्रिया करावी लागते ह्याचा अभ्यास करून त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली तद्रुत प्रात्यक्षिक केले असता शुद्ध ऑक्सिजन मिळवणे सहज साध्य आहे.

तद्रुतच जीव + शरीर या संयुगामध्ये शुद्ध जीव द्रव्याचे गुणधर्म हे त्या संयुगाच्या गुणधर्मपासून भिन्न आहेत. त्या संयुगापासून शुद्ध जीव भिन्न करता येतो. अशाप्रकारे जे पूर्ण शुद्ध झाले आहेत त्यांच्या मार्गदर्शनाने प्रथम शुद्ध जीव पदार्थाच्या गुणधर्माचा - स्वभावाचा अभ्यास, ज्ञान करायचे, तो भिन्न करता येतो अशी श्रद्धा करायची व त्यानुसार प्रात्यक्षिक करून भिन्न अनुभव घ्यायचा, यालाच सम्यक्दर्शन (यथार्थ श्रद्धा), सम्यक्ज्ञान (यथार्थ ज्ञान) व सम्यक् चारित्र (यथार्थ आचरण - लीनता) असे म्हणतात. जेव्हा हा अनुभव - प्रतीती होते तेव्हा सम्यक्त्व झाले असे

म्हणायचे. त्या व्यक्तीला सम्यक्दृष्टी म्हणतात. असा जीव स्वतःला शरीरापासून सदैव भिन्न जाणतो - अनुभवतो व आत्म्यातच अधिकात अधिक स्थिर होण्याचा वारंवार प्रयत्न करतो. वाढत्या आत्मस्थिरतेमुळे ब्रतीश्रावक व मुनी या पुढच्या अवस्था प्राप्त होतात.

आपण वर पाहिली ती शुद्ध + अशुद्ध अवस्था आहे, म्हणजे शुद्ध जीवाची (स्व ची) पूर्ण श्रद्धा व प्रतीती तर त्या जीवाला आली आहे परंतु अजून तो संयुगाच्या अवस्थेत आहे. सोयरीक झाल्यावर माहेरी रहात असतानाही तेथे हे माझे घर, ही भावना पूर्वीप्रमाणे रहात नाही. तद्वतच मोळ्या एकत्र कुटुंबात रहात असताना वेगळे रहायचे ठरल्यानंतर व स्वतःचे घर घेतल्यावर तिकडे जाण्यास अजून अवधि असताना आता माझेपणाची भावना पूर्वीच्या घरात रहात नाही. त्याप्रमाणे अशा जीवाला शरीरामध्ये आपलेपणा म्हणजेच एकत्वबुद्धी रहात नाही.

आत्म्यात अधिकाधिक लीन होत होत अशी स्थिती येते की आठ कर्मपैकी चार कर्मांचा पूर्ण अभाव होतो. पूर्ण शुद्ध आत्म्याचा अनुभव सतत रहातो. ज्ञानाचा पूर्ण विकास होतो, त्यांना ' सर्वज्ञ ' म्हणतात. कषायांचा पूर्ण अभाव होतो त्यास ' वीतरागता ' म्हणतात. अशा वीतरागी-सर्वज्ञ जीवांना की ज्यांना अजून शरीराशी संवंध आहे व उरलेली चार कर्मही आहेत, त्यांना अरिहंत अरहंत किंवा अरुहंत असेही म्हणतात. ते हितोपदेश देतात म्हणजेच ज्या मागणि ज्या Process ने आत्मानुभव करून, मुनी होऊन ते अरिहंत अर्थात् ईश्वर = परमात्मा = देव झाले त्या मार्गाचा उपदेश देतात. त्यांच्या सर्व आत्मिक गुणांचा पूर्ण विकास (पूर्ण शुद्ध अवस्था) झालेला असतो.

ईश्वर म्हणजे काय ह्या प्रश्नापासून आपण सुरुवात केली होती. अरिहंत हे शरीरासहितचे ईश्वर अर्थात परमात्मा आहेत. त्यापुढील अवस्था ही सिद्ध परमात्म्याची. त्यांचा शरीराशी कायमसाठी संवंध सुटला, उरलेली चार कर्मेही पूर्णपणे नाहीशी झाली व केवळ " शुद्ध जीव " पूर्ण शुद्ध अवस्थेत पोहोचला. अनंत गुणांची पूर्ण व्यक्तता झाली व जीव मुक्त झाला.

अरिहंत व सिद्ध ह्या दोन अवस्थांमधील जीवांना देव, ईश्वर, परमात्मा म्हटले आहे.

सम्यक्दर्शन हे चारी गतीमध्ये शक्य आहे. परंतु केवळ मनुष्यगतीमध्ये पुरुषच मुनी होऊन अरिहंत व सिद्ध होऊ शकतो आणि एकदा ह्या अवस्थेला पोहोचल्यानंतर त्यांना पुनः दुसरा भव किंवा त्यांचा दुसरा अवतार (जन्म) होत नाही.

ईश्वर म्हणजे काय हे समजल्यावर त्याचे स्वरूप काय आहे हे आपण पुढे पाहूया.

तुमच्या काही शंका असतील तर अवश्य विचारा परंतु विषयानुसार त्यांचे पुढे मागे निरसन करेन.

कळावे, शुभाशीष.

तुमची

आई

★ * ★ * ★ * ★ * ★ * ★ * ★ * ★ *
 ★ वीतरागमार्ग तो आहे की ज्यामध्ये प्रभु सर्वज्ञ आहेत.
 ★ वीतरागमार्ग तो आहे की ज्यामध्ये जीव-अजीवाचे भेद
 ★ दाखविले आहेत. वीतरागमार्ग तो आहे की ज्यामध्ये निर्ग्रथ
 ★ महामुनी प्रवर्तन करतात. वीतरागमार्ग मो आहे की ज्यामध्ये
 ★ आत्मस्वरूपाच्या दर्शनाद्वारे महासुखाची प्राप्ती होते.
 ★ वीतरागमार्ग तो आहे की ज्यामधील शास्त्रांमध्ये पूर्वापार
 ★ अविरोधपणा आहे. वीतरागमार्ग तो आहे की ज्यामध्ये
 ★ आदि, मध्य आणि अंतामध्ये ओक आत्म्याचेच लक्ष आहे.
 ★ वीतरागमार्ग तो आहे की ज्यामध्ये जीवदयारूप धर्म आहे.
 ★ वीतरागमार्ग तो आहे की ज्याद्वारे कर्मचा क्षय करून
 ★ सिद्धपद प्राप्त होते.

- भैय्या भगवतीदास 'ब्रह्मविलास'

* * * * * * * * * *

ख्या देवाचे स्वरूप.

प्रिय सौ. रीना व मोनास,

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

मागच्या पत्रात आपण 'आत्मा आहे' हे सिद्ध केले व प्रत्येक जीव, आत्म्याच्या शुद्ध स्वभावाची श्रद्धा, त्याचे ज्ञान व त्यात लीनता, स्थिरता म्हणजेच रमणता (आचरण) करून स्वतः परमात्मा बनू शकतो हेही पाहिले.

ह्या परमात्म्याच्या स्वरूपाबद्दल अजून विस्ताराने जाणणे जरुरी आहे. परमात्मा म्हणजेच भगवान अर्थात् ईश्वर म्हणजेच परमेश्वर म्हणजेच खरे देव - देवाधिदेव. देवगतीतल्या जीवांनाही देव म्हणतात परंतु तो अर्थ येथे अभिप्रेत नाही.

आपण आपले शुद्धात्मस्वरूप जाणून घेण्यासाठी शुद्धात्मस्वरूप ज्यांनी प्रकट केले आहे अशा वीतरागी व सर्वज्ञ म्हणजेच 'ख्या' देवांना जाणणे अति आवश्यक आहे; अशी वीतरागता काही अंशांनी प्रकट केली आहे अशा दिगंबर जैन मुनींचे स्वरूप, तसेच हे शुद्ध स्वरूप व ते प्राप्त करण्याचा मार्ग ज्यामध्ये सांगितला आहे अशा सत्यार्थ आगमाला म्हणजेच सत्त्वास्त्राला जाणणेही अति आवश्यक आहे.

'रत्नकरंड श्रावकाचार' नावाचा ग्रंथ आहे. त्यात सुरुवातीलाच इलोक आहे की सत्यार्थ आप्त (अरहंत भगवान), आगम (म्हणजे जिनेन्द्रकथित उपदेश) आणि तपोभृत (म्हणजे दिगंबर जैन मुनी अथवा साधु) यांना यथार्थ जाणणे हेच सम्यक्दर्शनाचे कारण आहे.

तुम्ही म्हणाल सम्यक्दर्शनाविषयी का पुनः पुन्हा सांगत आहे? कारण तेथूनच तर धर्माची सुरुवात होते. मान्यता म्हणजेच श्रद्धा यथार्थ असेल तरच ज्ञान व आचरण यथार्थ होईल. सम्यक्दर्शनाशिवाय केलेली ब्रते, तप, संयम यांना शास्त्रामध्ये 'अंक बिना बिंदी' म्हटले आहे, नुसती एकावर एक शून्य लिहित गेलो पण त्याआधी अंक नसेल तर किंमत

शून्यच येईल. मुळातच चूक असेल तर पुढचे सर्व चुकीचेच होत जाणार.

मी म्हणजे आत्मा आहे. माझ्या स्वभावाला म्हणजेच शुद्धात्मस्वरूपाला जाणायचे असेल तर ईश्वराला अर्थात परमात्म्याला जाणले पाहिजे. ईश्वराचे अर्थात ख्या देवाचे स्वरूप जाणण्यातच चूक झाली तर शुद्धात्म्याचे स्वरूप जाणण्यात चूक होईल. देवाचे यथार्थ स्वरूप न जाणता त्यांचे स्मरण, चिंतन, पूजन, भजन करण्याने आपल्या पदरी काहीच यथार्थ लाभ पडणार नाही.

आपण लहान मुलीला आरशासमोर नेऊन शिकवतो ' ही बघ तू आहेस. ' फेटो दाखवूनही ' ही तू ' असे शिकवतो. तद्वत देवासमोर जाऊन हे माझ्या शुद्ध आत्म्याचे प्रकट रूप म्हणजेच प्रतिबिंब आहे असे समजले पाहिजे.

पहा, णमोकार मंत्रामध्ये अरहंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय व साधु यांना नमस्कार केलेला आहे, कोणत्याही विशिष्ट व्यक्तीला नाही. अरहंत व सिद्ध म्हणजेच देव. देवपणाचा निकष काय ? कोणत्या कसोटीस उत्तरल्यावर एखादी व्यक्ती देव होते हे जाणणे महत्वाचे आहे. सोन्याचा कस पहाताना कसोटी पत्थरावर घासून त्यावरून ते सोने १८ कॅरेटचे आहे की २२ चे की २४ कॅरेटचे (१००%) हे ठरविले जाते. देवपणाबाबत पूर्ण वीतरागता व सर्वज्ञता हा निकष आहे. अरहंत वीतरागी, सर्वज्ञ व हितोपदेशी आहेत. सिद्ध भगवान वीतरागी व सर्वज्ञ आहेत.

वीतरागी म्हणजे ज्यांचा राग नाहीसा झाला आहे. तीव्र द्वेष व तीव्र राग यांचा अभाव होत होत अतिमंद राग बाकी उरतो व त्याचाही अभाव करून जीव पूर्ण वीतरागी होतो त्या जीवाला ' वीतरागी ' असे म्हणतात. रागद्वेषाचे दुसरे नाव कषाय आहे. चार शब्दात सांगायचे तर क्रोध, भान, माया, लोभ.

ज्या ज्या प्रमाणात कषायांचा अभाव होत जातो त्या त्या प्रमाणात वीतरागता वाढत जाते. सम्यकूदर्शन होताच वीतरागतेला सुरुवात होते कारण अनंतानुवंधी कषायांचा तेथे अभाव होतो. कषायांशी आपण परिचित आहेत म्हणून त्यांच्या अभावाच्या अपेक्षेने कथन आहे. परंतु आत्मा काही अभावात्मक वस्तु नाही, शून्य नाही की ज्यामध्ये मोह नाही, राग नाही, द्वेष नाही; तर अस्तिरूपाने आत्म्याकडे पाहिले असता त्यात अनंत गुण

आहेत; जसे ज्ञान, दर्शन, श्रद्धा, चारित्र, सुख, वीर्य इत्यादी. ह्या सर्व गुणांची आंशिक शुद्धता प्रकट होते तेव्हा त्या जीवास साधक म्हणतात व पूर्ण शुद्ध अवस्था प्रकट होते तेव्हा त्या जीवास भगवान-परमेश्वर म्हणतात.

वीतरागता ही चारित्र गुणाची शुद्ध अवस्था आहे. कषाय ही चारित्र गुणाची अशुद्ध अवस्था आहे. शुभभाव व अशुभभाव हे या चारित्र गुणाच्या अशुद्ध अवस्थेचे दोन भेद आहेत. पहा हं, नीट लक्ष देऊन पहा, आत्म्याच्या चारित्रगुणाच्या तीन अवस्था ज्ञाल्या.

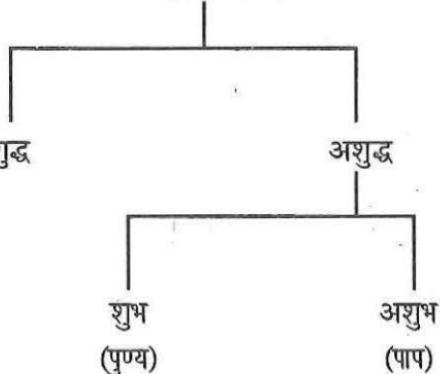
जैन तत्त्वज्ञानाशिवाय इतर कोणत्याच तत्त्वज्ञानामध्ये ही शुद्ध अबस्था वर्णलेली नाही व तिच्या प्राप्तीचा मार्ग तर नाहीच नाही.

सम्यक्दर्शन (श्रद्धा गुणाची शुद्ध अवस्था), सम्यक्ज्ञान (ज्ञान शुद्ध गुणाची शुद्ध अवस्था अर्थात अतींद्रिय ज्ञान) व सम्यक् चारित्र (चारित्र गुणाची आंशिकशुद्धता म्हणजेच आंशिक वीतरागता) हे सर्व एकाच वेळी होत असते. त्यावेळी म्हणजेच एक चौकडी कपायांचा म्हणजेच अनंतानुबंधी कषाय चौकडीचा अभाव होतो. गृहस्थावस्थेमध्ये हे कार्य होते.

ही वीतरागता वाढते तेव्हा ब्रत ग्रहण करण्याचे प्रीतीरूप परिणाम असतात, त्यांना ब्रती श्रावक म्हणतात. (दोन चौकडी कपायांचा अभाव). गृहस्थपणा सोडून मुनीब्रत धारण करून जेव्हा वीतरागता आणखी वाढते तेव्हा त्यांना मुनी म्हणतात (त्यांना तीन चौकडी कपायांचा अभाव असतो).

असे मुनी अंतरंगात लीन होत होत पूर्ण वीतरागी होतात. कषायांचा लवलेशाही उरत नाही, त्यानंतर ते सर्वज्ञ होतात. अर्थात त्यांचे ज्ञान पूर्ण विकसित होऊन 'केवलज्ञान' होते अशा वीतरागी व सर्वज्ञ दशेस अरिहंत म्हणतात. शरीराचा सद्भाव असला तरी ते आत्म्यातच पूर्ण लीन असतात. अरहंतांची ३० कार रुपाने दिव्यधनी खिरते, ती इच्छेविना असते. त्यामध्ये

चारित्र गुणाची अवस्था

मोक्षमार्गाचा उपदेश असतो. म्हणून त्यांना हितोपदेशी म्हणतात. त्यांना जन्म, मरण, क्षुधा, तृष्णा; रोग, वृद्धपणी, भय, गर्व, राग, द्वेष, मोह, चिंता, रति, निद्रा, विस्मय, विषाद, खेद, स्वेद हे अठरा दोष नसतात. हितोपदेशी असल्यामुळे अरिहंतांना 'आप्त' असे म्हणतात.

ज्याच्याजवळ शस्त्र, अस्त्र, वस्त्र, माळा, अलंकार, स्त्री इत्यादी आहे, तो ईश्वर असूच शकत नाही. देवाला राग - द्वेष, इच्छा, भक्तांचे रक्षण व शत्रूचे दमन करण्याचे भाव नसतात.

देवाचे स्वरूप सांगण्याचा हेतू कोणालाही कमी लेखण्याचा किंवा द्वेषबुद्धी निर्माण करण्याचा नसून आपली विपरीत श्रद्धा ठीक करण्याचा आहे. आपल्याला स्वतःचे कल्याण करायचे आहे तर प्रथम 'स्व' कोण हे ओळखले पाहिजे. ह्या 'स्व' चे पूर्ण शुद्ध स्वरूप फक्त ख्या देवांना जाणल्यानेच समजणार आहे.

कोणी चिंच दाखवली तर तोंडात लगेच पाणी येते, मातापित्यांची आठवण झाली की डोळयात पाणी येते, आजी-आजोबांचा फोटो पाहिला की त्यांनी केलेले लाड-प्यार आठवतात; का? तर त्या त्या गोष्टींच्या स्वरूपाचे ज्ञान आहे म्हणून. तद्वतच अरहंत सिद्ध म्हणताच अंतरंगातून वीतरागता, सर्वज्ञता यांचे ज्ञान होते की नाही याचा आपण विचार करायला हवा. जर होत नसेल तर देवांचे स्वरूप (वीतरागी व सर्वज्ञ) आम्ही जाणलेच नाही.

देवापुढे फक्त हात जोडणे, नमस्कार करणे, जप करणे म्हणजे भक्ती नसून, त्यांच्या गुणांप्रती अनुराग, महात्म्य वाटणे, आदर वाटणे ही खरी भक्ती. जर त्यांच्या गुणाबद्दल माहितीच नसेल तर गुणांप्रती आदर वाटेलच कसा ?

आपला कषायांशीच परिचय आहे, रोज आपण करतो ना! परंतु वीतरागतेचा अजून आपण अनुभव घेतलेला नसल्यामुळे वीतरागतेचे महात्म्य वाटत नाही. म्हणूनच आंशिक वीतरागता प्रकट असते अशा ज्ञानींनाच देवाची खरी भक्ती असते असे म्हटले आहे. वीतरागता व कषाय यांबद्दल लिहावे तेवढे कमीच आहे. कषाय दाबून ठेवल्याने वीतरागता प्रकट होत नाही, तर वीतरागता प्रकट झाल्याने कषायांची उत्पत्तीच होत नाही; या उत्पत्त न होण्यालाच नाश झाला असे म्हटले आहे.

आपण आत्तापर्यंत पाहिलेच आहे की सम्यकूदर्शनपूर्वक मुनीपणा व मुनीपणापूर्वक देवपणा, अर्थात अरिहंत अवस्था येते. जर मुनींनाच परिग्रहाचा अभाव आहे, अहिंसादि महाब्रतांचे ते धारक आहेत, मुख्यपणे ज्ञान व ध्यान यातच लीन आहेत तर त्यांच्याही वरची अवस्था 'देव' त्यांचे स्वरूपही मुनीपिक्षाही उच्च असणार. देवांनाही परिग्रह म्हणजेच अंतरंगात मिथ्यात्व व कषाय व बहिरंगात समस्त परिग्रह (अस्त्र, वस्त्र, शस्त्र, धन, धान्य, दास, दासी ...) इत्यादींचा अभावच असणार.

बीतरागी म्हणजे काय हे थोडक्यात पाहिले. आता सर्वज्ञ म्हणजे काय ते पाहू. 'ज्ञ' म्हणजे To Know - जाणणे. जो सर्व जाणतो तो सर्वज्ञ. सर्व म्हणजे विश्वातील सर्व द्रव्ये. जीव, पुद्गल, धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य, आकाशद्रव्य व कालद्रव्य. त्यांच्या संख्या माहीतच आहेत तुम्हाला. जीव अनंत, पुद्गल अनंतानंत, धर्म अधर्म व आकाश ही एक - एक द्रव्य व कालद्रव्य असंख्यात आहेत. त्या सर्व द्रव्यातील अनंत गुणांना, प्रत्येक गुणाच्या भूत-वर्तमान-भविष्यकालीन सर्व पर्यायीना व प्रत्येक पर्यायीच्या अविभाग प्रतिच्छेदांना (पर्यायीच्या शक्तीचे हे मोजमाप म्हणजे युनिट आहे) एका समयात युगपत् (एकाच वेळी) प्रत्यक्ष जाणण्याचे जे सामर्थ्य म्हणजेच केवलज्ञान म्हणजेच अनंतज्ञान ते ज्यांना प्रकट झाले आहे, त्यांना सर्वज्ञ म्हणतात. हे ज्ञान अतींद्रिय आहे. आत्मा हा ज्ञानमय आहे. जेव्हा आत्मा आत्म्यातच लीन होऊन स्वतःला पूर्णपणे तसा जाणू लागतो तेव्हा विश्वातील सर्व गोष्टी सहजपणे त्या ज्ञानात येतात. मग भूत वर्तमान भविष्य काळाचाही तेथे अडथळा येत नाही.

प्रवचनसार नावाच्या ग्रंथामध्ये जेव्हा ज्ञानाच्या एका समयाच्या अवस्थेची शक्ती किती अनंत आहे हे आपण वाचतो, तेव्हा अशा ज्ञान गुणाचा धारक 'मी', ज्ञानासारख्या अनंत गुणांचा पिंड असा 'मी', त्या 'मी' चा - आत्म्याचा - महिमा आल्याशिवाय रहात नाही. अशा आत्म्याचे वर्णन व त्याच्या प्राप्तीचा, अनुभवण्याचा उपाय ज्या जिनेंद्रकथित आगमामध्ये सांगितला आहे, त्या आगमाचे ज्ञान करण्यासाठी उत्कंठा व उत्साह न वाटला तरच नवल आहे. तत्त्वाभ्यासाच्या महिमेवद्दल आपण पुढच्या पत्रात पाहूया.

बीतरागता व सर्वज्ञता या शब्दांचा अर्थ लक्षात आल्यावर देवाचे स्वरूप लक्षात येण्यास वेळ लागणार नाही. तुम्हाला देवस्तुति आठवतच

असतील की,

- १) सकल ज्ञेय - ज्ञायक (सर्वज्ञ) तदपि निजानंद रसलीन
(वीतरागी) - किंवा
- २) जिसने रागद्वेष कामादिक जीते वीतरागी
सब जग जान लिया सर्वज्ञ
सब जीवोंको मोक्षमार्गका निष्ठृह हो उपदेश दिया .. हितोपदेशी

पूर्ण वीतरागता प्रकट झाल्यानंतरच सर्वज्ञता प्रकट होते. हा किती सहजसुंदर नियम आहे पहा. एखाद्या रागीद्वेषी जीवाला सर्वज्ञता प्राप्त झाली तर केवढा अनर्थ होईल याची कल्पनाही करणे नको. आज जगामध्ये अधिक ज्ञानाचा उपयोगही व्यक्तीगत स्वार्थासाठी व दुसऱ्याच्या संहारासाठी होत आहे हे आपण पदोपदी पहात आहोत.

आज आपण देवाचे स्वरूप निश्चित केले की, जे वीतरागी व सर्वज्ञ आहेत तेच खरे देव आहेत. अन्य कोणासही 'देवपणा' ईश्वरपणा संभवत नाही. सरागी देवतांना कुदेव म्हटले आहे कारण त्यांना पूजण्याने राग-द्वेषाची उत्पत्ती होते व त्यांच्या उपदेशाने मिथ्यात्वाचे पोषण होते. काही लोक अदेवालाही देव मानतात त्यास देवमूढता म्हटले आहे. जसे पाषाण, नदी, धन (लक्ष्मी), नाग, गाय इत्यादींना पूजणे.

कुदेवांना व अदेवांना देव मानणे, त्यांच्याबद्दल पूज्यत्वाचा - प्रशंसेचा भाव येणे ह्यामध्ये मिथ्यात्वाचा - अतत्त्वश्रद्धानाचा दोष (पाप) लागतोच, परंतु जे वीतरागी सर्वज्ञांनाच देव मानतात पण त्यांचे स्वरूप विपरीत मानतात त्यांनाही तो दोष लागतो. जसे वीतरागी देवांना नवस बोलणे, त्यांच्यापुढे पैसा, पुत्र, यशाची मागणी वा इच्छा करणे, रोग बरा होण्यासाठी पूजा विधान करणे हे देखील मूर्खपणाचे व अज्ञानाचेच द्योतक आहे. हां, संकटकाळी ईश्वराची भक्ती, पूजन ज्ञानीही करतात पण ते संकटातून देव सुटका करतील या भावनेने नव्हे तर आपले चित्र वीतरागतेप्रती लागावे आणि अशुभ परिणामांपासून बचाव व्हावा एवढ्यासाठी!

ईश्वराला कर्ता - हर्ता मानणे, इच्छावान मानणे, रक्षणकर्ता मानणे, ईश्वरी इच्छेपुढे इलाज नाही मानणे, हे अज्ञान आहे: व ते ईश्वराच्या स्वरूपाला न जाणल्याने होते.

ईश्वराचे स्वरूप जाणून वीतरागी अशा अरहंत, सिद्धांना पूजण्याने आपल्या वीतराग स्वरूप शुद्धात्मस्वभावाची ओळख होऊन आपली दृष्टी त्रिकाली शुद्ध अशा आत्मस्वभावाकडे वर्ठते व असे झाले तरच ख्या देवाची खरी भक्ती - पूजा होते.

पुढचे विवेचन पुढच्या पत्ररूप भेटीमध्ये.

कळावे.

तुमची

आई.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆
◆ सर्व जीव सत् सुखाची शीघ्र इच्छा करतात. त्या सुखाची
◆ प्राप्ती सर्व कर्माच्या क्षयाने होते. कर्माचा क्षय सम्यक्चारित्राने
◆ होतो. सम्यक्चारित्र सम्यग्ज्ञानाने निश्चित प्राप्त होतो. ते
◆ सम्यग्ज्ञान आगमामुळे होते. आगम श्रीजिनवाणीच्या
◆ उपदेशाच्या आधारे असते. तो उपदेश अरिहंत आप्त
◆ पुरुषांपासून प्राप्त होतो. तो आपुरुष पुरुष अर्थार्थ आहे की
◆ जो रागादि दोषरहित आहे. म्हणून है सज्जन पुरुषांनो !
◆ उत्तम रीतीने नीट विचार करून सुखरूपी लक्ष्मीकरिता
◆ ख्या आप्तपुरुषाचे म्हणजेच अरिहंताचे स्वरूप नीट जाणून
◆ त्यांचे शरण ग्रहण करा.

- श्री गुणभद्राचार्य - ' आत्मानुशासन '

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

तत्त्वाभ्यासाचा महिमा

प्रिय सौ. रीना व मोनास.

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

गेल्या दोन्ही पत्रांना मिळालेला प्रतिसादै व अधिक जाणून घेण्याची तुमची रुची व उत्साह पाहून पुढचे पत्र लिहावयास घेत आहे.

ईश्वर अर्थात परमात्म्याचे स्वरूप कसे असते याबद्दल आपण पत्र नं. दोन मध्ये विचार केला. प्रत्येक आत्मा हा परमात्मा बनू शकतो हेही आपण पूर्वी पाहिले. त्यासाठी मी आत्मा आहे, हे सर्वप्रथम माहित हवे. सध्या मनुष्य अवस्थेत असतानाही शरीर, मन, वाणी यापासून मी भिन्न आहे व माझे अर्थात शुद्धात्म स्वरूपाचे ज्ञान शास्त्राभ्यासाने करून व त्याप्रमाणे प्रात्यक्षिक करून हा आत्मा अनुभवास येऊ शकतो याची १०० टक्के खात्री-श्रद्धा हवी.

काय गंमत आहे पहा! आजचे जे विज्ञानयुगातील शोध आहेत ते १००-२०० वर्षांपूर्वी विज्ञानकथेच्या रूपाने जन्मास आले. त्यावेळी त्या विज्ञानकथालेखकांच्या मात्र कल्पनांच्या भराऱ्या होत्या. त्या कल्पनांवरील ठाम श्रद्धादेखील त्यांना जर प्रत्यक्षरूपात आणू शकते तर आत्मा - परमात्म्याबद्दलचे जे जे कथन जिनवाणीमध्ये-दिव्यध्वनीमध्ये आले आहे ते तर त्रिवार सत्य आहे; त्यावरील श्रद्धा निश्चितच त्या त्या जीवास ईश्वर बनवू शकेल. जिनेन्द्राची वाणीच सत्याचे प्रतिपादन करू शकते, अन्य नाही. कारण जिनेन्द्राचे स्वरूपच वीतरागी व सर्वज्ञ आहे. वीतरागी म्हणजे ज्यांना मोह, राग द्वेषाचा लवलेशही नाही. ते खोटे सांगतीलच कसे? व सर्वज्ञ म्हणजे सर्व जाणणारे. जे सर्व गोष्टी जाणतात त्यांचेच कथन यथार्थ असू शकते.

तीर्थकरांची ही दिव्यध्वनी ३० कार रूपाने सर्वांगातून इच्छेविना खिरते. समोवशरणातील जीव - मनुष्य, तिर्यंच व देवगतीले देव आपापल्या शक्ती अनुसार त्याचा अर्थ ग्रहण करतात. गणधराचार्य हा उपदेश ग्रहण करून द्वादशांगाची रचना करतात. त्यालाच आगम म्हणतात. हे आगम

आचार्यांच्या परंपरेने दीर्घकाळापर्यंत प्राप्त होते. सध्या त्यातील काही अंश ग्रंथरूपाने उपलब्ध आहे. पूर्वी होऊन गेलेल्या अनेक महान आचार्यांचे आपल्यावर उपकार ओहेत की त्यांनी परंपरेने चालत आलेला गुरुंचा उपदेश, आगमाचा अभ्यास व स्वानुभवाने प्राप्त अशा ज्ञानाचा ठेवा-ग्रंथरूपाने लिहून ठेवला व जो आजही आपणास उपलब्ध आहे. आपल्या पूर्वजांचेही महान उपकार आहेत की २००० वर्षपिक्षाही जुने ग्रंथ आजपर्यंत आपल्याला त्यांनी उपलब्ध करून ठेवले. पूर्वी तर सर्व हस्तलिखितच असत. छपाईच्या ह्या काळात घराघरात ग्रंथ पोहोचले आहेत.

देव, गुरु व शास्त्र हे तर वंदनीय आहेत कारण त्यांच्यामुळेच आम्हाला धर्माचे स्वरूप - वस्तुस्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त होत असते.

अरहंत, सिद्ध, साधु यांना आपण 'लोगुत्तमा' म्हणजेच लोकामध्ये - जगामध्ये सर्वात उत्तम म्हणतो, मंगल म्हणतो, त्यांना उत्तमपणा व मंगलपणा वीतराग विज्ञानतेमुळे प्राप्त झाला आहे. आपण देवापुढे नतमस्तक होतो त्यांना शरण जातो. परंतु हे देव कोणाला बरे शरण गेले ? ते तर वीतराग विज्ञान स्वरूप निज शुद्ध आत्मामध्ये नत व रत झाले. आपण देवाच्या चरणी जातो ते त्यांचा आदर्श डोळयांपुढे ठेवायला! त्यांनी कोणता मार्ग अवलंबिला तो पहावयाला! न की नुसते 'भगवानदास' बनायला!

तुम्ही कॉलेजात जाऊन नुसते शिक्षकांचे गुणगान करून, त्यांच्या पाया पडून तुम्हाला पदवी मिळणार नाही. स्वतः त्या शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यास - प्रात्यक्षिक व वारंवार प्रयोग करून कोणतेही ज्ञान, कला, पदवी आत्मसात करु शकाल.

येथेही असेच आहे 'केवलिपण्णतं धर्मं सरणं पव्वज्जामि' नुसते अरिहंत - सिद्ध - साधु यांना नमस्कार करून उपयोग नाही तर केवली पणित जो धर्म आहे त्याला शरण जायला हवे म्हणजेच त्या मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे.

धर्माच्या बाबतीत नाना लोकांचे नाना समज - गैरसमज आढळून येतात. काहींच्या मते आपण धर्माचा उद्धार करायला हवा. अशा लोकांना हे माहित नसावे की धर्माचा आधार घेतल्याने दुःखी व अज्ञ जीवांचा उद्धार होत असतो. वस्तुचे स्वरूप (वस्तु म्हणजेच द्रव्य) म्हणजेच धर्म. धर्म तर तिन्ही काळात जसा आहे तसाच राहतो. जसा अग्निचा धर्म

उष्णता. ५००० वर्षांपूर्वीही अग्नि उष्णाच होता व आजही उष्णाच आहे. भारतातही उष्ण आहे व अमेरिकेतही उष्णाच आहे. याचाच अर्थ असा होतो की वस्तुचा धर्म (स्वभाव) तिन्ही काळात व तिन्ही लोकात एकसारखा कायम असतो - बदलत नाही.

वस्तुचे स्वरूप अर्थात धर्म, त्याचे सत्त्वास्त्रातून कथन आहे. त्याचा आपण अभ्यास करायला हवा - तोही मार्गदर्शनाखाली. नाही तर स्वतःच्या बुद्धीने भलताच अर्थ काढून भरकटत जाऊ. शाळेत जसं अ ब क ड पासून सुरुवात करून हव्याहव्य प्रत्येक वर्षी अधिक अधिक ज्ञान दिले जाते तद्वत याबाबतीतही प्रारंभिक अभ्यासाने सुरुवात करूनच पुढे सरकले पाहिजे. बहुतांशी लोक ह्या तत्त्वज्ञानापासून व अध्यात्मापासून लांबच राहतात.

अनेकांना हा एक **Scientific Study** आहे हे माहित नसते. अगं इतरांचेच काय, पण मलाही लहानपणी असंच वाटायचं की आपले देव व गुरु दिगंबर असतात, आपल्यात उपवास एकदम कडक करतात. पूजा, व्रत, दान, धर्म यात्रा वगैरे केले की धर्म होतो. खरं तर तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाशिवाय धर्माचे स्वरूपच समजत नाही. तर मग धर्म (वीतरागता) प्रकट करणे दूरच!

उरलेले काही जण जे खाऊन पिऊन सुखी आहेत, थोडीफार लौकिक सफलता किंवा सुवत्ता मिळाली आहे, त्यांना वाटतं आम्हाला नकोच ते तत्त्वज्ञान व अध्यात्म; आम्हाला काही मोक्षाविक्षाची इच्छा नाही, उगीच त्याच्यामागे लागून आमच्या सध्याच्या सुखाला पारखे व्हावे लागेल.

मुलींनो तुम्हीच विचार करा, तत्त्व शिकल्याने जे नाहिसे होईल ते सुख असूच कसे शकेल? तुम्हाला आठवतं, लहानपणी तुम्ही तुम्हाला पडलेली स्वप्नं अगदी सविस्तर सांगत होतात. ते सांगतानाही कधी घाबरायचात तर कधी आनंदित व्हायचात, माझी काहीच प्रतिक्रिया नाही हे पाहून राग यायचा तुम्हाला, की मला काहीच कसे वाटत नाही म्हणून. पण आता समजतं ना की, जागृत अवस्थेमध्ये स्वप्नांतील भावनांना काय किंमत असते?

तत्त्वांचा अभ्यास करून अशीच जागृत अवस्था येते. त्यामुळे ज्या गोष्टींमध्ये सुखच नाही त्यामधील सुखबुद्धी नाहिशी झाली तर बिघडले कोठे? आणि आपण ज्यात सुख मानतो ते सुख तरी चिन्ताविरहीत **Tension**

free आहे का? अरे, माझे हे ऐश्वर्य टिकून राहील ना? माझे प्रिय नातलग मला सोडून जाणार तर नाहीत ना? मला भरपूर आयुष्य तर लाभेल ना, मी व कुटुंबीय निरोगी तर राहू ना? एक ना दोन - अनेक चिंता.

अगं, समाजातील अनेक थरांमधील अनेक व्यक्ती माझ्याकडे येतात. दरिद्रीपासून श्रीमंतांपर्यंत, बालकांपासून वृद्धांपर्यंत; त्यांचे दुःख फक्त आजारापर्यंतच मर्यादित नसते. फॅमिली डॉक्टर या नात्याने जिवलग नातेवाईकालाही सांगणार नाहीत अशी दुःखे हे लोक माझ्याजवळ उघड करतात. बाह्यतः श्रीमंत व सुखी भासणारी ही माणसे जेव्हा आपली दुःखं प्रकट करतात, तेव्हा ते मला अंतर्मुख बनवतात. ह्या दुःखांची कारणं व त्यावरील उपाय हे दोन्ही आपल्या तत्त्वज्ञानातच सापडतात. तत्त्वाभ्यासाची गरज व महती तेव्हा अधिक प्रकषणि जाणवते.

तत्त्वाभ्यासाने मनुष्य धर्माधि किंवा धर्मवेडा होतो हाही समज चुकीचा आहे. सत्य काय आहे, असत्य काय आहे हे सांगून असंत्य मतांचे न्यायपूर्वक खंडन करून, सत्य धर्म-दिगंबर जैन धर्म म्हणजेच केवली प्रणित उपदेशच सत्य का आहे याचे प्रतिपादन अनेक ग्रंथांतून केले आहे. उदा. मोक्षमार्गप्रकाशक, रत्नकरंड श्रावकाचार, राजवार्तिक, स्याद्वाद मंजिरी आणि असे अनेक ग्रंथ.

कोणी म्हणतात अहो आम्हाला सर्व धर्म सारखेच १) आम्ही सर्वांचे तत्त्वज्ञान वाचतो २) सर्व देवांना नमस्कार करतो ३) जगातील सर्व साधुंना नमस्कार करायला णमोकार मंत्रातच नाही का सांगितले? त्याचे उत्तर १) सर्व तत्त्वज्ञान वाचण्यास काहीच हरकत नाही. कारण वर ज्या ग्रंथांची नावे दिली आहेत त्या त्या ग्रंथकर्त्यांनी सर्व दर्शनांचा (सर्व तत्त्वज्ञानांचा) तुलनात्मक अभ्यास केलेला होता. आपण ऐकलेही नाही, अशा अनेक धर्मांची नावे व त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील बाराकाव्यांसहित वर्णनं त्या ग्रंथांत वेलेली आहेत. शिवाय त्या आचार्यांचा, पंडितांचा न्यायशास्त्राचा जबरदस्त अभ्यास होता. शिवाय सर्व धर्मांचा अभ्यास करून नंतर जैन दर्शनाच कसे श्रेष्ठ आहे ते साधार दाखविले आहे. असा निर्णय करण्याएवढे मोठे आयुष्य आपणा प्रत्येकाला मिळेलच असे नाही.

२) सर्व देवांना (देवतांना - कुदेवांना - अदेवांना) नमस्कार करणारी

व्यक्ती ही परीक्षाप्रधान असूच शकत नाही. साधे मडके विकत घ्यायचे तर आपण ठण् ठण् वाजवून घेतो व देवाच्या बाबतीत मात्र तो देव आहे की नाही याचा विचार न करता 'देखल्या देवास दंडवत' घालतो. ख्याखोट्याचा निर्णय न करता सर्वांना एकच मापदंड लावतो व सर्वांना समान समजतो. ह्यालाच विनयमिथ्यात्व असे म्हटले आहे.

आपण या गोष्टी लोकरुढीप्रमाणे, इतर धर्मियांकडून होणाऱ्या सततच्या संस्कारांमुळे विचार न करता करीत असतो व विचार करणाऱ्यांना जुनाट समजतो व स्वतःला सर्वधर्मसमभाव असल्याचा दावा करतो. वास्तविक समभाव म्हणजे साम्य भाव, म्हणजेच 'ना राग - ना द्वेष'. परंतु जे सर्व देव देवतांच्या पुढे नमस्कार करतात ते रागवशाच करतात ना?

'सर्वधर्मसमभाव' चा खरा अर्थ मला परवा परवा स्वाध्याय करताना एका शास्त्रात आढळला. आत्म्यामध्ये अनंत गुण - अनंत धर्म (शक्ती) आहेत. एखाद्या धर्माला मुख्य करून विचार करीत असताना राग (प्रीती) उत्पन्न होतो व सर्व धर्मांप्रती समताभाव होऊन भेदाचाही अभाव करून अनंतधर्मात्मक अभेद असा 'पिंड' त्यावर दृष्टी केंद्रित केली असता शुद्धात्म्याचा अनुभव होतो. हा खरा सर्वधर्मसमभाव.

३) णमोकार मंत्रामध्ये 'णमो लोए सब्ब साहूण' म्हणजे 'जगातील सर्व साधुंना नमस्कार'. असे जे म्हटले आहे तेथे साधु म्हणजेच दिगंबर जैन मुनी. आचार्य, उपाध्याय व साधु ह्या सर्वांनी फक्त 'साधु' ह्या शब्दाने संबोधतात. उदा. 'साहू लोगुतमा' ''साहू मंगल' इत्यादी.

साध्या णमोकार मंत्राच्या ओळीतूनही अर्थाचा अनर्थ काढू शकतो तर शास्त्र वाचून आपण काय करू याचा विचारच नको. 'शास्त्रांचा अर्थ करण्याच्या पद्धती' बाबतीत आपण पुढच्या पत्री विचार करू. कोणी म्हणेल अहो तुम्ही हवा तेवढा स्वाध्याय करा, आमच्या कडून होईल ती मदत आम्ही करूच. पण आम्हाला मात्र यात ओढू नका. असे म्हटले तर कोणतेच ज्ञान एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीला मिळणार नाही.

सध्या अडीच ते तीन वर्षांच्या मुलांना शाळेत घालतात, प्रवेशासाठी तर काही पालक काही ठिकाणी वीस ते पंचवीस हजार रुपये डोनेशनही देतात व प्रवेश मिळाल्यावर कृतकृत्य समजतात. सुरुवातीला मुलं टाहो फोडून रडतात. तरी देखील पालक शांतपणे मुलांना रडत ठेऊन परतनात.

याचे कारण असे की त्यांना माहित आहे शिक्षणाशिवाय गत्यंतर नाही, मान प्रतिष्ठा पैसा काहीच नाही. तत्त्वज्ञानाची गरज व महती आम्हा आईवडिलांना नसेल तर तुम्हा मुलांना आम्ही देणार कसे? त्यातून इंग्लिश मिडियममध्ये आज अनेक मुलं शिकतात व तीही या तत्त्वज्ञानापासून अधिकच दुरावतात. यामुळे आम्हा आई वडिलांची जबाबदारी आणखीनच वाढली आहे. आमचे कर्तव्य आहे की जिनवाणीचा अमोल ठेवा त्यांना मिळायला हवा. इंग्रजी भाषेतही जैन तत्त्वज्ञान भाषांतरित रूपाने उपलब्ध होत आहे. हे इंग्लिश मिडियम मधील मुलांचे भाग्यच नव्हे काय?

आपले पहिले पत्र वाचून रेशमा म्हणाली, 'बाई, काही मराठी शब्द अवघड वाटले पण मी ३-४ वेळा वाचले. आत्मा व शरीर याबद्दल माझे विचार वेगळेच होते, परंतु वस्तुस्थिती ही वेगळीच आहे हे कळले.'

अगं, लौकिक जीवनात आपण अनेक विषयांवरील ज्ञान संपादन करत असतो. रीना, तुझ्या सास्यांचे - शशीकांतभैचेच उदाहरण घे ना. नाना विषयांवरील त्यांचे वाचन व सखोल अभ्यास वाखाणण्याजोगा आहे, विविध क्षेत्रातील अत्याधुनिक टेक्नॉलॉजीज, मेडिकल सायन्स, आयुर्वेद, फिल्म टेक्नॉलॉजी व इतर अनेक विषयांवर ते कितीतरी माहिती सांगतात. जैन तत्त्वज्ञान जाणण्याविषयी त्यांची जिज्ञासाही वाखाणण्यासारखी आहे. असा Open Mindedness असेल तरच कोणताही विषय शिकताना त्याच्या योग्य अयोग्यतेचा निर्णय देखील करता येईल.

आचार्य अमृतचंद्रांनीही आपल्या 'आत्मख्याति' ग्रंथामध्ये म्हटले आहे, "अयि कथमपिमृत्वा तत्त्वकौतुहली सन्". म्हणजेच 'बाबारे, कसेही करून तत्त्वाभ्यासाबद्दल कुतुहल - जिज्ञासा कर.' आज एवढेच पुरे पुढील पत्री पुन्हा भेटूच.

कळावे.

तुमची

आई

जैन शास्त्रांचा अर्थ करण्याच्या पद्धती

प्रिय सौ. रीना व मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

पत्रांची तुम्ही आतुरतेने वाट पहाता हे ऐकून बरे वाटले. पत्रं सांभाळून ठेवत आहात ही चांगली गोष्ट आहे. कारण पुन्हा पुन्हा वाचण्याने त्यातील मर्म अधिकाधिक कळेल. सुरुवातीला अनेक नवे शब्द वाचून कदाचित गोंधळल्यासारखे होईल परंतु पुन्हा पुन्हा वाचन करण्याने ते शब्द लक्षात राहतील, आपण टी.व्ही. सिरीयल पहातो तेव्हा पहिले २-३ एपिसोड (भाग) पाहिल्यानंतरच पात्रांची ओळख होऊ लागते, नाही का ?

आपल्याला सर्वांनाच तत्त्वाभ्यासाची नितांत आवश्यकता आहे; हे मागच्या पत्रात आपण पहिले. परंतु तत्त्वाभ्यास म्हणजे नेमके काय करायचे असा पुढचा प्रश्न लगेच डोळ्यापुढे उभा राहतो. कारण जैन शास्त्रं-ग्रंथ तर कितीतरी आहेत. स्वतःचे स्वतः वाचत असताना काहीच अर्थबोध होत नाही. जैन शास्त्राचेच नव्हे, तर प्रत्येक विषयाचे असेच आहे. मेडिकल, इंजिनीयरिंगची पुस्तके बाजारात उपलब्ध असली तरी त्या त्या कॉलेजात प्रवेश घेऊन, तेथे शिकूनच विद्यार्थी डॉक्टर अथवा इंजिनीयर होतो. प्रत्येक विषयाचे ज्ञान हे त्या त्या विषयाच्या जाणकाराकडूनच घेतले पाहिजे.

जैन शास्त्रातला अर्थ काढणे हे आत्मज्ञानी गुरुचे काम आहे. ज्यांनी वीतरागता प्रकट केली आहे तेच शास्त्रामधल्या शब्दांचे मर्म जाणतात व तेच त्यातील अर्थ काढू शकतात. शास्त्रातला अर्थ म्हणजे नुसता शब्दार्थ नव्हे तर इतरही अनेक पद्धती आहेत. त्या अशा - शब्दार्थ (गार्थार्थ), भावार्थ, आगमार्थ, नयार्थ, मतार्थ.

साधं सोपं उदाहरण सांगते. एखाद्या अनभिज्ञ मुलीला सांगितले की हे बघ हे दूध आहे ना, त्यात तूप आहे. ते वेगळे कर पाहू. ती मुलगी एकतर गोंधळून तरी जाईल, नाहीतर आजकालच्या हुषार मुलांप्रमाणे म्हणेल, आई, तुला तर काही कळतच नाही बघ. दुधात तुला तूप कुठे दिसू लागले आहे?

त्याएवजी घरातली जाणकार स्त्री, जिला दुधापासून तूप कसे बनवायचे हे माहित आहे व वारंवार ते काढण्याचा जिला सराव आहे, ती दुधापासून तुपापर्यंतचा विधी - ते काढण्याची पद्धत सांगू शकेल.

शब्दार्थ - गाथेचा (श्लोकाचा) किंवा वाक्यांचा शब्दशः अर्थ करणे यास शब्दार्थ असे म्हणतात. नुसता शब्दार्थ केल्याने त्यातील भाव कठलेलच असे नाही. उदा. - लहान मुले सिनेमातील गाणी गुणगुणतात, 'मुझे प्यार हो गया ' परंतु त्यातील भाव मात्र त्यांना कठलेला नसतो. शास्त्रातील मर्म समजण्यासाठी शब्दार्थबिरोबर भावार्थ जाणणे आवश्यक आहे.

भावार्थ - शब्दांचे मर्म विशद करून सांगणारा तो भावार्थ. संस्कृत - प्राकृतचा गाढा पंडित आहे म्हणून भावार्थ काढता येईल असे नाही. शब्दांच्या अर्थबिरोबर त्यामागील भाव (आशय) समजला पाहिजे. जसे एखादा मुलगा शाळा बुडवून, न विचारता, सिनेमा पाहून आला तर रागाच्या भरात आई त्याला म्हणेल, 'फार शहाणा आहेस! जा पुन्हा दुसऱ्या शोला जाऊन बस!' आईच्या बोलण्यामागचा आशय समजला, तर मुलाला आपली चूक समजेल व नुसता शब्दार्थ जाणणारा असेल तर त्याला वाटेल, आई आपले कौतुक करीत आहेव तो पुन्हा सिनेमा पहायला जाईल.

आगमार्थ - जिनागम म्हणजे संपूर्ण जैन आगम-शास्त्र. त्याचे चार अनुयोगांमध्ये विभाजन करता येते. विशिष्ट कथन अध्यात्मातले आहे, आचार ग्रंथातले आहे, करणानुयोगातले आहे की प्रथमानुयोगातले आहे, हे पाहून त्यानुसार त्याचा अर्थ जाणणे व त्या कथनाचा हेतू समजून घेणे आवश्यक आहे. हे जाणून घेतले नाही तर जिनवाणीच्याच दोन भिन्न भिन्न कथनांमध्ये विरोध वाटण्याची शक्यता असते.

नयार्थ - नय म्हणजे सम्यक्शुतज्ञानाचा अंश. वस्तुला अनेक अपेक्षांनी जाणता येते. ज्या अपेक्षेने कथन केले आहे, त्या अपेक्षेने अर्थ समजून घेणे, याला नयार्थ म्हणतात. उदा. - आपण 'तुपाची बरणी' असे म्हटले असता, 'तूप ज्या बरणीत आहे ती', असे संयोगाच्या अपेक्षेने काचेच्या बरणीला तुपाची बरणी म्हटले आहे असा अर्थ जाणून घेतो.

आपण पत्र क्र. १ मध्ये पाहिले होते की शरीरासहित जीवालाही हा मनुष्य जीव, हा तिर्यंच जीव असे म्हटले जाते। सध्या जीवाची कोणती

अवस्था आहे, त्या अवस्थेचे कोणकोणते गुणधर्म आहेत हे अपेक्षेसहित कथन करणे एका नयाचे काम आहे, तर शुद्ध जीवस्वरूपाचे वर्णन करणे हे दुसऱ्या नयाचे कथन आहे. 'कुठल्यातरी अपेक्षेने' याला 'कथंचित्' तसेच 'स्यात्' हे शब्द वापरले जातात. जैन शास्त्रातील कथन - सिद्धान्त हे स्यात् कथन = स्यात् वाद = स्याद्वाद आहे. जिनवाणीचे स्वरूप 'स्याद्वादमयी वाणी' असेही सांगितले आहे. शास्त्रामध्ये प्रत्येक कथनाबरोबर स्यात् म्हणून अपेक्षाकथन केलेलेच असेल असे नाही. कोणत्या ठिकाणी कोणती अपेक्षा वापरलून कथन केले आहे हे जाणणे अति महत्त्वाचे आहे. 'नयचक्र' हा मोठा विषय आहे. दोन चार नावे लिहिते, त्यांचा अर्थ काही आत्ताच सांगणार नाही. पुढे कधीतरी शिकाल त्यासाठी उत्सुकता वाढावी म्हणून लिहित आहे. जसे समयसार नावाच्या ग्रंथात निश्चयनय व व्यवहारनय यांचा वापर केलेला आहे, तर प्रवचनसार नावाच्या ग्रंथात द्रव्यार्थिकनय, पर्यायार्थिक नय यांचा वापर केला आहे.

मतार्थ - शास्त्रातील कथन - सर्वज्ञ - वीतरागींनी केलेले कथनच कसे सत्य आहे यासाठी अनेक तर्क, न्याय दिलेले असतात. एखादा श्लोक दोन ओळींचाच असतो परंतु त्यातील प्रत्येक शब्द अन्य मतांचे (अन्य दर्शनांचे) खंडन करणारा असतो.

जैन शास्त्रं ही सर्वज्ञ कथित आहेत, गणधरांनी त्यांची द्वादशांगामध्ये रचना केली. अनेक आचार्यांच्या परंपरेने ती चालत आलेली आहेत. आत्मज्ञ (आत्मानुभवी) वीतरागी दिगंबर जैन मुनींनी ती लिहून ठेवलेली आहेत. नुसती वरच्या पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे Pass on केलेली नाहीत, तर स्वतः आत्मानुभवाने त्या वाणीची प्रतीती घेऊनच शिष्यांना उपदेश दिलेला आहे.

संपूर्ण जैन आगमाचे चार विभागांमध्ये वर्गीकरण करता येते. हे वर्गीकरण त्या त्या ग्रंथामध्ये जौ विषय सांगितला आहे - ज्याचे वर्णन आहे त्यानुसार आहे. त्या पद्धतीला अनुयोग असे म्हटले आहे. प्रथमानुयोग, चरणानुयोग, करणानुयोग व द्रव्यानुयोग असे चार अनुयोग आहेत.

प्रथमानुयोग - जीवांना धर्मप्रिती रुची निर्माण करता या हेतूने गोष्टीरूपाने तीर्थकर, चक्रवर्ती इत्यादींच्या चरित्ररूपाने जे ग्रंथ आहेत, त्यामध्ये गोष्टींच्या माध्यमातून तत्त्वज्ञानाचा उपदेश दिला जातो त्यास प्रथमानुयोग म्हणतात.

सुरुवातीला जीवाला पुण्याचे व त्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या सामुग्रीचे आकर्षण वाटते. त्यानुसार पुण्याचे महात्म्य सांगून जीवांना या सत् धर्मांकडे वळवले आहे. लहान मुलांना गोळी, चॉकलेट देऊन शाळेत जाण्यास त्यांचे मन वळवतो-तद्रुतच हे आहे. णमोकार मंत्राचे महात्म्य सांगून देवदर्शन, णमोकार मंत्र, पूजा, स्वाध्याय याकडे जीवांना वळवले जाते. अशा जीवांना नंतर अरिहंत सिद्धांचे स्वरूप, त्यांनी सांगितलेला मार्ग - उपदेश - याची जाणीव करून दिली जाते.

णमोकार मंत्राच्या महात्म्यावरून एक गोष्ट आठवली. तुम्ही दोघीही गोष्टीवेल्हाळ आहात म्हणून सांगते. प्रा. शिवाजीराव भोसले यांची ही गोष्ट. त्यांच्याच तोंडून १९८४ साली ऐकलेली. त्यांच्या गावी, फलटणमध्ये, एक स्त्री विचू चावलेल्या माणसाचे विष मंत्र म्हणून उतरवत 'असे. लहाणपणी ही गोष्ट त्यांच्या मनावर प्रभाव पाडत असे. थोडे मोठे झाल्यावर त्या बाईला विचारले असता 'णमोकार मंत्र' म्हणून ती विचू उतरवत 'असे त्यांना कळले. णमोकार मंत्राचे एवढे महात्म्य तर जैन तत्त्वज्ञानाचे किती? असा विचार करून त्यांनी जैन तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास केला.

प्रथमानुयोगातील कथांद्वारे योग्य संस्कार आपल्यावर होतात. आपल्या आजूबाजूच्या लोकरुढींचा, आपण ज्या गोष्टी वाचतो त्यांचा, टी क्ही. पहातो, गाणी ऐकतो त्या सर्वांचा प्रभाव आपणावर संतत पडत असतो. त्याबद्दलचे विचार कळत नकळत मनात घोळत रहातात तत्त्वाभ्यासाने मन थोडे तरी तत्त्वचितनाकडे वळते.

काही जणांना पुराणकथांमधील काही गोष्टी असंभव वाटतात. काहीजण थट्टाही करतात. पण आजच्या विज्ञानयुगात अशक्यप्राय गोष्टी सहज शक्य होत आहेत. मग त्या पूर्वीच्या काळी शक्य नव्हत्या असे का वाटावे? पूर्वीच्या काळी मंत्राचे सामर्थ्य अवगत होते, आज तंत्राचे (तांत्रिक ज्ञान) त्यामुळे वैज्ञानिक अभ्यासात्मक दृष्टीने त्यांच्याकडे पहावे लागेल.

कुठलाही अनुयोग वाचा. चारही अनुयोगांचा सार आहे वीतरागता. ती वीतरागता त्या ग्रंथातून अभिग्रेत झाली - कळली तरच त्या अनुयोगाचे वाचन कार्यकारी झाले. प्रथमानुयोग गोष्टींसाठी नव्हे, तर वीतरागता प्राप्त करण्यासाठीच आहे. तीर्थकरांचे चरित्र वाचतानाही एक बालक आत्मज्ञानपूर्वक मुनी, अरहंत व सिद्ध कसा बनतो याचे वर्णन आहे. एखाद्या जीवाचे अनेक भवांचे वर्णन वाचून लक्षात येते की, या मनुष्यपर्यायीएवढाच-

मी नाही. चक्रवर्ती - सर्वाधिक संपत्तीचे व वैभवाचे स्वामी - ते देखील त्या संपत्तीचा त्याग करून मुनी होऊन मोक्ष प्राप्त करून घेतात, त्यार्थी संपत्तीमध्ये व अधिकारामध्ये सुख नाही हेच सिद्ध होते.

चरणानुयोग - आचरणाबद्दलच्या या ग्रंथामध्ये सुरुवातीला सम्यक्दर्शनाचे महात्म्य-सम्यक्दर्शनाचे स्वरूप-सांगून सम्यक्दर्शनपूर्वकच व्रत व तप कसे असतात यांचे वर्णन आहे. सम्यक्दर्शन ही तर सुरुवात आहे. त्यापुढील मार्ग कसा कसा असतो ह्याचे बाह्य आचरणांच्या द्वारे वर्णन केलेले आहे. अंतरंग वीतरागता व त्या वीतरागतेस अनुरूप बाह्य आचरण यांचा सुमेळ असतो. त्याला मोक्षमार्गाचा सहचर म्हटले आहे.

ज्यांना तत्त्वज्ञान जाणायचे आहे अशा जीवांनाही सदाचारयुक्त जीवन असणे अत्यंत आवश्यक आहे, नाहीतर तत्त्वज्ञान ऐकून शांत होण्याएवजी क्रोधाग्नि उफाळून येतो असेही लोक आढळतात. तुम्हाला अनुभव आहेच की उकळल्या तेलात पाण्याचा थेंब पडला तर ताडकन आवाज येऊन आग लागण्याचा संभव असतो, पण भजी तळून वर येतात. तीव्रकषायी जीवांचाही जिनवाणी ऐकून विरोध उफाळून येतो, स्वतःच्याच कल्याणाच्या गोष्टी ऐकून ज्यांना क्रोध येतो त्यांचे कल्याण होणे अजून दूर आहे असेच म्हणावे लागेल.

धार्मिक अभ्यास म्हणजे धर्माधिता नव्हे. लौकिक सज्जनता व नीतीमत्ता नसेल तर शास्त्राभ्यास करूनही स्वच्छंदंदतेचे पोषण होते. हा उपदेश - संस्कार तुम्हाला आई-वडील, आजी-आजोबा, शाळेतील गुरुजन यांच्याकडून मिळालेलाच आहे. ते तर प्रत्येक आई वडिलांचे कर्तव्यच आहे. म्हटलेच आहे-

माता वैरी पिता शत्रु येन बालो न पाठिताः ।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥

करणानुयोग - करण म्हणजे गणिताचे सूत्र. जीवाचे अनेक प्रकारचे भाव, शरीरादिच्या अपेक्षेने जीवांचे वर्णन, गुणस्थान, मार्गणा, कर्मबद्दल सविस्तर वर्णन, त्रिलोकाची रचना इत्यादी अनेक गोष्टींबद्दल सूक्ष्म वर्णन व त्यांच्या संख्या, मोजमाप वगैरे या अनुयोगामध्ये सांगितले आहे. यातील गणितांची सूत्रे, वेगवेगळ्या संख्या, संख्यातीत अशा असंख्यात व अनंत यांचे मोजमाप व त्यांचेही अनेक भेद. आपल्या गणितात नुसते Infinite

म्हटले की संपले, परंतु त्या Infinite मध्येही पत्त्य, सागर, सूच्यंगुल, घनांगुल, जगतश्रेणी, जगतप्रतर, लोक इत्यादी मोजमापांचे वर्णन वाचले की मती गुंग होऊन जाते. अतिशय Interesting subject आहे. बुद्धीला तर आव्हान मिळतेच, तद्वत अनेकविध गोष्टींचे ज्ञानही आपत्याला होते. अन् खरं सांगू का, हे ग्रंथ वाचायला घेतल्यावर केवलज्ञानाच्या म्हणजेच सर्वज्ञतेच्या स्वरूपाची - अगाधतेची जाणीव होऊ लागते.

अनेक प्रकारचे जीव, लक्षावधी योनी, कालाचे मोजमाप, परिणामांची विचित्रता इत्यादी पाहित्यावर संसारसागराच्या अथांगतेची जाणीव होते. प्राप्त मनुष्यपर्याय किती अल्प आहे व त्याचा उपयोग करून घेतला, जिनवरकथित मार्गाची ओळख व प्राप्ती करून घेतली तरच तरणोपाय आहे याची पदोपदी जाणीव होते.

हा अनुयोग वाचल्याने ज्ञानात भर पडतेच, बुद्धीही तीक्ष्ण होते. उपयोग सूक्ष्म होतो, सर्वज्ञाची प्रचीती येते.

द्रव्यानुयोग - यालाच परमागम किंवा अध्यात्मशास्त्रही म्हणतात. यात आत्मानुभूती प्राप्त करण्यासाठी आत्म्याचे वर्णन, इतर द्रव्यांपासून भिन्नता, भेदज्ञान, आत्मिक शक्तींचे वर्णन आहे. द्रव्य गुण पर्यायीचे स्वरूप सांगून त्यांचे भेद प्रभेद सांगून - समजावून नंतर अभेद अशा आत्म्याबद्दलचे वर्णन व त्याला जाणण्याचा मार्ग सांगितला आहे.

जिनवाणीची अथांगता पाहून नको रे बाबा हा अभ्यास असे वाटायचे कारण नाही. जिनवाणीमध्ये तर शुद्धात्म्याचे वर्णन व त्या शुद्धात्म्याला जाणून घेण्याचा मार्ग सांगितला आहे आणि हा शुद्धात्मा दुसरा तिसरा कोणी नसून मी स्वतःच आहे असे प्रत्येकाला वाटले पाहिजे. माझी अभिनंदनपर सभा जर चालू असेल तर अनेक वक्त्यांनी केलेली माझी स्तुती मला प्रियच वाटेल कंठाळा येणार नाही, तद्वतच या शास्त्रांबाबतही वाटले पाहिजे.

ही शास्त्रं वाचायची तर नेमकी सुरुवात कोठून व कशी करायची हे आपण पुढील पत्री पाहूया.

कळावे,

तुमची

आई

विश्वाचे स्वरूप

प्रिय सौ. रीना व मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

पर्यूषणानिमित्त औरंगाबादला जाऊन आल्यानंतर आता प्रथमच लिहित आहे. आपल्या पत्रांना चांगला प्रतिसाद मिळत आहे. औरंगाबादच्या सौ. फुरसुले तिथल्या महिलांचा सामूहिक स्वाध्याय घेतात. त्या म्हणाल्या, ' तुमचे पत्र - ख्या देवाचे स्वरूप आम्हाला स्वाध्यायासाठी चांगले उपयोगी पडले. तुमची पत्रं आम्ही सामूहिक रीतीने वाचतो अशीही आई असते याचे कौतुक वाटले. '

कुल्याचे रमेशकाका (R. K. Shah) म्हणाले, " लहानपणी ग्रंथांच्या पवित्रतेमुळे व अनेक बंधनांमुळे आमचा व शास्त्रांचा संबंध दूरचाच राहिला, आता मोक्षमार्गप्रिकाशक, रत्नकरंड श्रावकाचार काढून वाचायला घेतो व कळत नाही म्हणून परत ठेवतो. तुमची पत्रं मात्र फारच उपयोगी वाटली. सोप्या भाषेतील हा उपक्रम चांगला आहे. " अतिशय स्पष्टवक्त्या व्यक्तीकडून मिळालेला हा प्रशंसात्मक आशीर्वादच समजते मी याला.

आत्तापर्यंत आपण शास्त्राभ्यास करण्याबाबतची केवळ प्रस्तावनाच करत आलो, शास्त्रांचा अभ्यास - वाचन - श्रवण करण्यासाठी अजूनही काही माहिती व पारिभाषिक शब्द आपल्याला जाणून घ्यावे लागतील. आपल्या तिजोरीत भरपूर माल-संपत्ती आहे पण चावी नाही अशी आपली अवस्था आहे. शास्त्रभांडार आहे पण त्यात प्रवेश करण्यासाठी त्यातील शब्दांचे अर्थ - मर्म माहित नसतील तर परमुलुखात अनोठखी भाषा ऐकल्यावर जी स्थिती होते तशीच होणार. यावर, उपाय म्हणून पंडित गोपालदासजी वरैय्या यांनी जैन सिद्धान्त प्रवेशिका लिहिली. गेल्या शतकात होऊन गेलेले हे एक महान विद्वान पंडित. प्रश्न-उत्तररूपाने शब्दांच्या व्याख्या त्यांनी दिलेल्या आहेत.

प्रथमच विश्व म्हणजे काय या प्रश्नापासून सुरुवात केली आहे. विश्व म्हणजेच जगत, जग, ब्रह्मांड, लोक, दुनिया - जे जे काही आहे ते

सर्व. आपण Universe म्हणजे पृथ्वी, चंद्र, सूर्य, तारे, ग्रह व अंतराळातील इतर गोष्टी असा अर्थ करतो. परंतु विश्व शब्दाचा अर्थ फार व्यापक आहे. त्याची परिभाषा आहे - ' द्रव्यांच्या समूहाला विश्व असे म्हणतात. ' जसे समाज ही कोणी वस्तू नाही, लोकांच्या समूहाला, समुदायाला समाज म्हणतात; तद्वत विश्व म्हणजे द्रव्यांचा समूह. हा समूह कोणत्या प्रकारचा आहे हे आपण पुढे पाहू.

ही द्रव्ये जातिअपेक्षेने - वर्गवारी केली असता - सहा आहेत व एकूण संख्येच्या अपेक्षेने अनंत आहेत. त्यांची नावे - जीवद्रव्य, पुदगलद्रव्य, धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य, आकाशद्रव्य आणि कालद्रव्य. त्यांची संख्या पहायला गेले तर जीव अनंत आहेत, पुदगल अनंतानंत आहेत (अनंत अनंत), धर्मद्रव्य एक, अधर्मद्रव्य एक, आकाशद्रव्य एक व काल द्रव्य असंख्यात (लोकप्रमाण) आहेत.

स्वामी कातिकियानुप्रेक्षामध्ये ' लोकानुप्रेक्षा ' या भागात विश्वाचे व द्रव्यांचे स्वरूप सांगितले आहे. महान आचार्य स्वामी कातिकिय सुद्धा लिहितात की हे सर्वज्ञांनी सांगितलेले स्वरूप आहे. कोणताही ग्रंथ पहा - कोणतेही आचार्य असे लिहित नाहीत की मी असे म्हणतो. जे जे वस्तुचे स्वरूप सर्वज्ञांच्या ज्ञानात आले व त्यांनी जे कथन केले तेच अनेक आचार्यांनी लिहून ठेवले आहे.

मेडिकल किंवा सायन्सच्या कोणत्याही शाखेबाबत पहा. एखादी गोष्ट निश्चित माहित नसेल तेहा शास्त्रज्ञ त्यावर वेगवेगळ्या Theories मांडतात - शक्यता मांडतात. सर्वज्ञकथित आगम ही Theory नसून Fact आहे - वस्तुस्थिती आहे.

प्रथम लोकाकाशाचे स्वरूप सांगितले आहे की आकाश द्रव्य आहे, त्याचा क्षेत्रविस्तार अनंत आहे. ज्याला शेवटच नाही असे अनंत - अनंत आकाश आहे. त्या आकाश द्रव्याच्या मध्योमध्य लोक आहे. सर्व द्रव्ये - सहाही द्रव्ये - ज्यामध्ये एकत्रित आली आहेत त्या सहा द्रव्यांच्या समूहाला लोक असे म्हणतात. या लोकाला - विश्वाला कोणी निर्माण केलेले नाही, कोणी धारण केलेले नाही व त्याचा रक्षणकर्ताही कोणी नाही (कातिकियानुप्रेक्षा - गाथा ११५)

याचा भावार्थ असा की, अन्यमताच्या कल्पनेप्रमाणे-लोकाची (जगाची)

रचना ब्रह्मा करतो, शंकर संहार करतो, विष्णु रक्षण करतो, शेष नागाने त्याला धारण केले आहे (आधार दिला आहे), प्रलय होताच सर्वशून्य होते व ब्रह्माची सत्ता मात्र रहाते व त्यातूनच सृष्टीची उत्पत्ती होते-हे सर्व कल्पित आहे. त्या सर्वांचा निषेध या सूत्राद्वारे केला आहे. मागील पत्रात आपण पाहिलेच होते की ' मतार्थ ' करणे म्हणजे चुकीच्या मतांचे खंडन करणे ते या श्लोकाद्वारे केले आहे.

लोकाचे स्वरूप पुढे सांगतात की, जीवादि जी सहा द्रव्ये आहेत त्यांचा परस्पर एकक्षेत्रावगाहरूप प्रवेश म्हणजेच ' मिलापरूप अवस्थान ' (मिसदून रहाणे) यास लोक म्हणतात. सहा द्रव्यांचा समुदाय लोक आहे. ही द्रव्यं नित्य - कायम सहाणारी आहेत म्हणून लोकही नित्य आहे - अनादिअनंत आहे. वर ' एकक्षेत्रावगाह संबंध ' असा शब्द आला आहे. याचा अर्थ एकच क्षेत्र व्यापणे म्हणजे सत्ता भिन्न भिन्न असताना देखील एकाच जागेत अनेक वस्तु रहाणे. सर्व द्रव्य एकमेकांना अवगाहन देतात, एकमेकात सामावून जातात. जसे एक घनफूट काचेचा ठोकळा आहे. त्यातून प्रकाशही आरपार जातो. म्हणजे ज्या एका घनफूटाच्या जागेत (space मध्ये) काच आहे त्याच जागेत प्रकाशाचेही वास्तव्य आहे.

समजा एका खोलीत एक पिवळा दिवा लावला, त्याचा प्रकाश त्या खोलीभर पसरला. त्याच खोलीत दुसरा निळा दिवा लावला तर त्याचाही प्रकाश त्या खोलीत सर्वत्र व्यापेल. निळा व पिवळा प्रकाश यांनी एकमेकांना अवगाहन दिले. त्याचप्रमाणे दुसरा एक सोपा प्रयोग करून पहा. एक ग्लासभर (काठोकाठ भरून) पाणी घ्या. त्यात अजून पाणी घातले तर सांडेल परंतु त्यामध्ये ग्लासभर राख घाला तरी ती त्यात सामावेल. त्यातच अनेक टाचण्या खुपसा त्याही त्यात बसतील. राख व पाणी यांनी परस्परांना अवगाहन दिले, जागा दिली - सामावून घेतले. त्याचप्रमाणे सर्व सहाही द्रव्यं परस्परांना अवगाहन देतात. ज्या आकाशात (Space मध्ये) धर्मद्रव्य आहे, त्यातच अधर्मद्रव्य आहे, त्यातच असंख्य कालद्रव्ये आहेत, त्यातच अनंत जीवद्रव्ये आहेत व त्यातच अनंतानंत पुद्गल द्रव्यं आहेत. कोणतेही द्रव्य आपल्यासाठी स्वतंत्र जागेची मागणी करीत नाही. सर्व द्रव्यं एकक्षेत्रावगाही असूनही प्रत्येक द्रव्य स्वतंत्र आहे, प्रत्येकाचे अस्तित्व भिन्न भिन्न आहे, प्रत्येक द्रव्याचे आपापले गुणधर्म कायम आहेत.

एक जीव द्रव्य इतर जीवद्रव्यांना अवगाहन देते, एक पुद्गल परमाणुही

अनंत परमाणुना (तेवढ्याच जागेत) अवगाहन देते. असे कां बरे म्हटले आहे? एकाच सिद्धशिलेवर अनंत सिद्ध विराजमान आहेत, त्यांचे प्रत्येकाचे अस्तित्व - सत्ता भिन्न भिन्न आहे. निगोदाच्या एकाच शरीरामध्ये अनंत जीव रहातात तरी प्रत्येक जीवाचे अस्तित्व भिन्न भिन्न आहे. त्यावरून असे सिद्ध होते की जीव द्रव्यं परस्परांना अवगाहन देतात.

अनादिकालापासून ही सहाही द्रव्यं एकत्र असली तरी सहाची सात द्रव्यं झाली नाहीत की सर्वांचे मिळून एक द्रव्य झाले नाही, जीवद्रव्यं पुद्गलरूप झाले नाही की पुद्गलद्रव्यं जीवद्रव्यरूप झाले नाही.

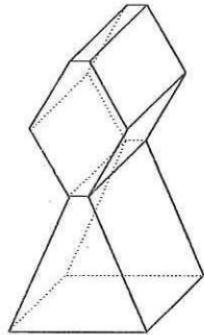
सर्वच द्रव्ये परस्परांना अवगाहन देतात तरीदेखील अवगाहन शक्ती हा आकाशद्रव्याचा विशेषगुण म्हटले आहे. कारण आकाश द्रव्य सर्वात मोठे आहे व त्यामध्ये इतर सर्व द्रव्ये सामावतात. आकाश द्रव्य हे एक संपूर्ण अखंड द्रव्य आहे. त्याच्या ज्या भागात इतर पाचही द्रव्ये सामावलेली आहेत त्यास लोकाकाश म्हणतात व उरलेले केवळ आकाश द्रव्य त्यास अलोकाकाश म्हणतात.

प्रत्येक द्रव्य किती क्षेत्र व्यापते यासाठी ' प्रदेश ' हे माप वापरतात. थोडक्यात याला Smallest unit of Space or Area असे म्हणता येईल. प्रत्येक द्रव्य किंती क्षेत्र व्यापते हे दर्शविण्यासाठी ते किती प्रदेशी आहे ते सांगितले जाते. पुद्गल परमाणु हे सर्वात लहान ज्याचा दुसरा भाग होऊ शकत नाही असे द्रव्य आहे. त्याला जागा किती लागते? तर एक प्रदेश; म्हणून पुद्गलाला एकप्रदेशीही म्हणतात. आता या प्रदेशांचे मोजमाप लावून सहा द्रव्यं किती क्षेत्र व्यापतात म्हणजेच किती प्रदेशी आहेत हे आपण पाहूया.

आकाशद्रव्य सर्वात मोठे म्हणजे अनंतप्रदेशी आहे. लोकाकाश हे असंख्यात प्रदेशी आहे. प्रत्येक जीव द्रव्य हे असंख्यात प्रदेशी आहे. जीवद्रव्याचे प्रदेश संकोच - विस्तार पावू शकतात. अधिकाधिक विस्तार लोकाकाशाएवढा (केवली समुद्रघात) व अधिकाधिक संकोच - सूक्ष्म निगोद शरीराएवढा होतो. धर्मद्रव्य सम्पूर्ण लोकाकाशभर पसरलेले एक द्रव्य आहे. म्हणून ते असंख्यात प्रदेशी आहे. अधर्म द्रव्य देखील संपूर्ण लोकाकाशभर पसरलेले आहे म्हणून ते देखील असंख्यात प्रदेशी आहे. कालद्रव्य हे एक प्रदेशी आहे. लोकाकाशाचे जे असंख्यात प्रदेश आहेत त्या प्रत्येक प्रदेशावर एक एक कालद्रव्य स्थित आहे. शास्त्रात याला रत्नाच्या राशीची उपमा दिली आहे.

राहता राहिले पुद्गल द्रव्य. खरे तर पुद्गल परमाणु हे द्रव्य आहे व ते एकप्रदेशी आहे. परंतु फक्त पुद्गलामध्येच अशी शक्ती आहे की दोन वा अधिक वा अनंत पुद्गल परमाणु एकत्र येऊन त्यांचा संकंध होतो व त्यालाही 'पुद्गल' असेच म्हणतात. त्या अपेक्षेने पुद्गलाला एकप्रदेशी, बहुप्रदेशी व अनंतप्रदेशी म्हणजे एकत्र बांधले जाणे व 'गल' म्हणजे विखरून जाणे. त्याच्या नावातच त्याची विशेषता समजते. अजूनही एक गंभीर आहे - जेवढया जागेत एक पुद्गल परमाणु रहातो त्याच एका प्रदेशात अनंत पुद्गल परमाणु सामावले जाऊ शकतात. म्हणूनच तर लोकाकाशाच्या असंख्यात प्रदेशांमध्ये अनंतानंत पुद्गल द्रव्यं सामावू शकतात.

लोकाकाशाचा आकार तर आपणा सर्वांना माहितच आहे. परंतु चित्रात काढतो तसा तो एकपदरी नाही तर घन आहे - Three dimensional आहे. आपल्याला जी आकृती परिचित आहे, ती तर पूर्वपश्चिम विस्तार कंसा आहे याचे चित्र आहे. उंची १४ राजू आहे. पूर्व पश्चिम लांबी - खाली ७ राजू, मध्ये १ राजू, वर परत ५ राजू व सर्वांत वर १ राजू. तद्वतच दक्षिणोत्तर रुदी सर्वांत ७ राजू आहे. अशाप्रकारे लोकाकाशाचा विस्तार ३४३ घनराजू आहे. आता 'राजू' चे माप इथे लिहिणे उचित नाही कारण आपला वेगळाच विषय चालू आहे.

लोकाकाशाच्या प्रत्येक प्रदेशावर सहाही द्रव्यांचे प्रदेश एकमेकात सामावलेले आहेत. पहा हं, लोकाकाशाच्या एका भागात आकाशद्रव्य तर ते स्वतःच आहे, त्यातच जीवद्रव्यांचे प्रदेश आहेत, त्यातच पुद्गल द्रव्यं आहेत, त्यातच धर्मद्रव्यांचे प्रदेश, अधर्मद्रव्यांचे प्रदेश व कालद्रव्यांचे प्रदेश आहेत.

या सहा द्रव्यांमध्ये जीवद्रव्यच फक्त जाणू शकते-त्यामध्ये ज्ञान आहे. त्याला चेतन द्रव्य म्हटले आहे. ते सोडून इतर पाच द्रव्यं अजीव आहेत - अचेतन आहेत - जड आहेत. त्यांच्यामध्ये जाणण्याची शक्ती नाही. जीवामध्येच असा गुण (ज्ञानगुण) आहे की तो स्वतःला व इतरांना जाणू शकतो. सर्वज्ञांचे ज्ञान पूर्ण विकसित असल्याने सर्व द्रव्ये त्यांच्या ज्ञानात जाणली जातात - झळकतात.

या सहा द्रव्यांमध्ये एक पुद्गल द्रव्यच रूपी आहे. इतर पाच द्रव्यं अरूपी आहेत. स्पर्श, रस, गंध, वर्ण हे पुद्गल द्रव्याचे विशेष गुण आहेत. यावरून हे लक्षात येते की आपण जे जे पहातो, ऐक्तो, वासाने ओळखतो, स्पर्शनि अनुभवतो - पाचही इंद्रियांद्वारे जे जे जाणतो ते सर्व पुद्गलच आहे, कारण पुद्गलच फक्त रूपी आहे. जीवद्रव्य, धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य, आकाशद्रव्य, कालद्रव्य तर अरूपी आहेत.

मुलींनो, तुम्ही म्हणाल विश्वाचे हे स्वरूप जाणण्याचा नसता उपद्रव्याप आम्हाला नको. मलाही ते पटते. कारण आजकालच्या Busy Life मध्ये आपल्या लाभाचा विचार करणेच योग्य व शहाणपणाचे आहे. समजा, मोठी बडिलोपार्जित इस्टेट आहे व ती १०० लोकांमध्ये वाटली गेली, तर आपली दृष्टी आपला हिस्सा व आपल्या मालकीला किती समती आली यावरच जाते. तद्वत हे विश्वाचे स्वरूप जाणून यात माझे स्थान कोठे आहे, माझा विस्तार (क्षेत्र) केवढे मोठे आहे, माझे अधिकार काय काय आहेत हे प्रत्येकाने निश्चित करायला हवे.

मी कोण.आहे - तर विश्वामध्ये जी अनंत जीवद्रव्यं आहेत त्यापैकी मी एक जीवद्रव्य आहे. माझे वास्तव्य कोठे आहे? आख्या लोकाकाशात? नाही. तर मग कोठे आहे? सध्या हे प्राप्त शरीर आहे. तेथेच माझे (जीवद्रव्याचे) वास्तव्य - अस्तित्व आहे. आत्ताच आपण पाहिले की या जीवद्रव्याचे प्रदेश ज्या क्षेत्रात पसरलेले आहेत तेथेच अनंत पुद्गलद्रव्यं (कर्म, शरीर इत्यादी) ही आहेत. तेथे आकाशद्रव्य, धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य व कालद्रव्यही आहेत. जीव, धर्म, अधर्म, आकाश व काल अरूपी असल्याने आपल्याला दिसत नाहीत, समजत नाहीत. फक्त पुद्गलच दिसते, अनुभवास येते. त्यामुळे तोच मी अशी सहजच कल्पना होते व प्राप्त शरीरच मी आहे असा चुकीचा समज होतो. पं. दौलतरामजींनी छहढालामध्ये या जीवाची चुकीची मान्यता काय आहे ते सांगितले आहे.

तन उपजत अपनी उपज जान । तन नशत आपको नाश मान ।

पहा हं, जीव अनादिपासून पुद्गलाच्या संयोगात आहे, पण पुद्गलरूप झाला नाही. स्वतःच्याच चुकीने त्याने तसे मानले आहे व त्यामुळे तो दुःखी आहे.

मग आपण करायचे तरी काय? सर्व सोडून द्यायचे? नाही. आपला

अधिकार काय हे पहायचे. आपण कोण व आपण काय करु शकतो याची आधी माहिती करून घ्यायची. आपण जाणू शकतो व मान्यता चुकीची असेल तर सुधारु शकतो. सर्वप्रथम एवढेच करायचे आहे.

मोना, लवकरच लग्न होऊन तू सासरी जाशील. सुरुवातीला नव्या नवरीला सगळे म्हणतात - अगं राहू दे, काम नको करूस. त्यामागे एक रहस्य आहे. कामं न करता T. V. पहाण्यासाठी ही मोकळीक नाही, तर घरातील कामं कोणत्या पद्धतीने करायची असतात. सासरच्या पद्धती - रीती रिवाज काय आहेत हे लक्ष्यपूर्वक पहावे - शिकावे यासाठी हा Training Period आहे. कामं तर करायचीच आहेत-आयुष्यभर करायची आहेत - पुढल्या पिढीलाही शिकवायची आहेत. त्यासाठीच त्याचे योग्य ज्ञान आधी करायला हवे.

तद्वतच आपल्याला धर्म प्रकट करायचा आहे तर त्यासाठी तत्त्वांचे आधी ज्ञान करून घ्यायचे आहे, तत्त्वज्ञानपूर्वक चुकीची मान्यता ठीक करायची आहे.

विश्वाचे स्वरूप अगदी थोडक्यात आपण पाहिले. अधिक पुढच्या पत्री.

कळावे,

तुमची आई

* * * * * * * * * * * * * * * *

* एका बाजूला सम्यक्दर्शनाचा लाभ प्राप्त होत असेल आणि *
 * दुसर्या बाजूला त्रिलोकाचे राज्य प्राप्त होत असेल तरीदेखील. *
 * त्रिलोकाच्या राज्यप्राप्तीपेक्षा सम्यक्दर्शनाचा लाभ श्रेष्ठ *
 * आहे. त्रिलोकाचे राज्य मिळून देखील विशिष्ट निश्चित *
 * काळानंतर ते नाहिसे होणारच आहे आणि सम्यक्दर्शनाची *
 * प्राप्ती झाली तर अविनाशी मोक्षसुखाची प्राप्ती होते. म्हणून *
 * त्रिलोकाच्या लाभापेक्षा सम्यक्त्वाचा लाभ श्रेष्ठ आहे. *

- श्री शिवकोटी आचार्य - ' भगवती आराधना '
 गाथा ७४६-७४७

* * * * * * * * * * * * * * *

पत्रांक ६

२० नोव्हेंबर १९९३

द्रव्याचे स्वरूप

प्रिय सौ. रीना व मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

मुलींनो! द्रव्य गुण पर्याय हा सर्व सिद्धांतांचा पाया आहे. ते समजल्याशिवाय शास्त्रात प्रवेशाच होऊ शकत नाही. आपल्याला सर्वप्रथम त्याचीच माहिती करून घ्यायची आहे. याचे वारंवार वाचन, अभ्यास हवा. ज्याला द्रव्य, गुण, पर्याय समजले त्याला कोणतेही शास्त्र वाचून स्वतः यथार्थ अर्थ कांडता येईल.

विश्वाचे स्वरूप थोडक्यात आपण मागील पत्रात पाहिले. जेथे जीवादिक सर्व द्रव्ये दिसतात, पहाप्यात येतात तो लोक. 'लोक' हा धातु (शब्द) पहाणे - दिसणे या अर्थी वापरतात. त्यावरूनच अवलोकन हा शब्द तयार झाला.

ही सर्व द्रव्यं नित्य आहेत. जेवढी (जितकी) आहेत तेवढीच आहेत. नवीन निर्माणही होत नाहीत व जी आहेत त्यांचा नाशही होत नाही. या द्रव्यांना उत्पत्ती नाही, आदि नाही, म्हणजेच ती अनादि आहेत व त्यांचा शेवट नाही - नाश नाही - अंत नाही म्हणजेच ती अनंत आहेत. सर्व द्रव्यं अनादि अनंत असल्याने त्यांच्या समूहाने बनलेले हे विश्वही अनादि अनंत आहे.

हे जाणल्याने आपला फार मोठा फायदा होतो. या जगाचा शेवट होणार, पृथ्वी अमुक करोड वर्षांनी नाश पावणार इत्यादी गोष्टी ऐकल्या की आपल्याला भय वाटत रहाते. अरे, मीही मरणार, माझा नाश होणार म्हणून रात्र रात्र झोप येत नाही. विश्वाचे स्वरूप जाणल्यामुळे या सर्व आकुलतांचा अभाव होतो. पहा बरं, विश्व म्हणजे काय हा एकच प्रश्न व त्याचे उत्तर आपण पहात आहोत; तेवढ्यावरूनच आपला मोठा फायदा झाला आहे. मी एक अनादि अनंत जीव द्रव्य आहे व माझा कधीही नाश होणार नाही हे समजताच केवढी शांती अनुभवास येते. माझा कोणी रक्षणकर्ता नाही व संहारकर्ता नाही हे समजताच सर्व हीनदीनपणा संपुष्टात येतो.

विश्वाचे स्वरूप सर्वज्ञानी स्वतः जाणले व त्याचे कथन केले. ते कथन शास्त्रांद्वारे आपण जाणले. म्हणजेच जे सर्वज्ञानी प्रत्यक्ष जाणले, तेच आपण परोक्षपणे जाणले. अर्थात आपण देखील अरहंत - सिद्धांच्या ज्ञातिकुळाचे म्हणजेच चेतनमय - ज्ञानमय आहोत असे सिद्ध होऊन स्वचा व ज्ञानाचा महिमा आल्याशिवाय रहात नाही.

विज्ञानामध्ये असा सिद्धान्त आहे की Matter is always constant. It is never destroyed. It only changes its form. 'Matter' म्हणजे पुदगलाबद्दलचे हे कथन आहे. कारण शास्त्रज्ञानी आत्तापर्यंत फक्त पुदगलाचाच अभ्यास केलेला आहे. जे एका द्रव्याबाबत खरे आहे तेच सर्व द्रव्यांबाबतही खरे आहे की द्रव्य नित्य आहे, फक्त त्याच्या अवस्था बदलत असतात.

रीना, शाळेत असताना तू 'शोभादर्शक यंत्र' बनवले होतेस. त्यावेळी त्यात काचांचे तुकडे घालून बंद केले होतेस. शोभादर्शक जसजसे फिरवू तस्तसे नवेनवे आकार - अनेक आकृत्या Combinations त्या शोभादर्शकामध्ये तयार होताना दिसत होत्या. काचा तर जेवढ्या होत्या तेवढ्याच कायम होत्या, पण वेगवेगळ्या रचना होत होत्या. तद्वतच ही द्रव्यं जितकी होती तेवढीच आहेत, नित्यच आहेत. त्यांच्या अवस्था सतत नव्यानव्या होत असतात.

आपल्याला दृश्यमान गोष्टींच्या विविध रचना, त्यांची उत्पत्ती व त्यांचे विनाश दिसतात त्या उत्पत्ती व ते विनाश अवस्थांचे आहेत - द्रव्यांचे नाहीत. द्रव्य कायम टिकते आणि फक्त द्रव्यांच्या अवस्था बदलतात.

द्रव्यांच्या समूहाला विश्व म्हणतात. हे पाहिल्यावर साहजिकच पुढचा प्रश्न उभा रहातो की द्रव्य कशास म्हणतात? त्याची सोपी व्याख्या अशी आहे की 'गुणांच्या समूहाला द्रव्य म्हणतात'. द्रव्याला पदार्थ, वस्तु, अर्थ, चीज, असेही समानार्थी शब्द वापरतात. विश्वाच्या व्याख्येत 'द्रव्यांचा समूह' असे म्हटले होते, त्यामध्ये द्रव्यांचा एकमेकांशी एकेकेत्रावगाह संबंध होता. आता द्रव्यांच्या व्याख्येत जो 'गुणांचा समूह' असे म्हटले आहे त्यामध्ये गुणांचा द्रव्याशी नित्यतादात्म्य संबंध आहे व गुणांचा एकमेकांशी अविनाभावी संबंध आहे. एकेकेत्रावगाह संबंधाबाबत आपण मागच्या पत्रात विस्ताराने पाहिलेच आहे. नित्यतादात्म्य संबंध म्हणजे काय ते आता पाहूया. नित्य म्हणजे कायम - सदैव. तादात्म्य म्हणजे

एकरूपता - जे कधीही अलग - भिन्न होणार नाही असे. गुणांचा द्रव्याशी नित्यतादात्म्य संबंध आहे याचाच अर्थ असा की द्रव्यापासून गुण कधीही भिन्न होऊ शकत नाहीत.

जसे उष्णता हा अग्निचा गुण आहे तो अग्निपासून भिन्न करता येत नाही. गोडी हा साखरेचा गुण आहे तो साखरेपासून भिन्न करता येत नाही, तद्वतच द्रव्यापासून त्याचे गुण कधीही भिन्न होऊ शकत नाहीत.

गुणांचा एकमेकांशी अविनाभावी संबंध आहे म्हणजे जेथे एक गुण आहे तेथे त्या द्रव्याचे सर्व गुण आहेतच. उदा. - साखरेमध्ये सफेदी व गोडी या गुणांचा अविनाभावी संबंध आहे, ते दोन्ही एकमेकांपासून वेगवेगळे करता येत नाहीत. सोन्यामध्ये पिवळेपणा व वजनपणा यांचा एकमेकांशी अविनाभावी संबंध आहे. पुद्गलद्रव्यामध्ये स्पर्श, रस, गंध, वर्ण इत्यादी गुणांचा एकमेकांशी अविनाभावी संबंध आहे. म्हणजे जेथे एक गुण आहे तेथेच अनंत गुण आहेत. त्यांच्या समुदायालाच द्रव्य असे म्हणतात. हे गुण द्रव्यातून वेगळे काढता येत नाहीत व नवे गुण द्रव्यात भरता येत नाहीत.

जेवढे अनंत गुण अरहंत - सिद्धांमध्ये आहेत तेवढेच अनंत गुण प्रत्येक जीव द्रव्यात आहेत. तुमच्या माझ्यामध्येही अनंत गुण आहेत. एका एका परमाणुमध्ये सुद्धा आपापले अनंत गुण आहेत. प्रत्येक द्रव्य स्वतःमध्ये परिपूर्ण आहे.

हे गुण सामान्य व विशेष असे दोन प्रकारचे आहेत. सामान्य म्हणजे जे सर्व द्रव्यांमध्ये आढळतात असे. प्रत्येक द्रव्याचे आपापले स्वतंत्र, परंतु सर्वांमध्ये आढळणारे असे जे अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, प्रमेयत्व, अगुरुलघुत्व, प्रदेशत्व इत्यादी अनेक गुण आहेत. त्यांना 'सामान्य गुण' म्हणतात. जे गुण सर्व द्रव्यांमध्ये न आढळता एखाचा विशिष्ट द्रव्यामध्ये आढळतात, त्यांना 'विशेष गुण' असे म्हणतात. सामान्य गुणांद्वारे द्रव्याची सिद्धी होते व विशेष गुणांद्वारे ते कोणते विशिष्ट द्रव्य आहे हे ओळखता येते.

उदा. - स्पर्श, रस, गंध, वर्ण इत्यादी पुद्गल द्रव्याचे विशेषगुण आहेत. ज्या द्रव्यात हे गुण आहेत ते द्रव्य पुद्गल आहे असे आपल्याला ओळखता येते.

ज्ञान, दर्शन, सुख, चारित्र, वीर्य हे जीव द्रव्याचे विशेष गुण आहेत. म्हणून ज्या द्रव्यात ज्ञानादि गुण आहेत ते जीव द्रव्य आहे, असे ओळखता

येते. सुख हाही आत्म्याचा विशेष गुण आहे. तो आत्म्यातच - जीव द्रव्यातच आहे, इतर द्रव्यांमध्ये नाही. पुद्गलामध्ये सुख नावाचा गुणच नाही. परंतु आपण मात्र आयुष्यभर सुखासाठी धनसंपत्ती घरदार या पुद्गलद्रव्यांकडे सुखासाठी आशाळभूतपणे पहात आलो आहोत.

विश्वामध्ये सहा जातीची द्रव्यं आहेत हे आपण पाहिले होते. त्यांच्या विशेष गुणांद्वारे त्यांचे स्वरूप पाहूया.

जीव - ज्यामध्ये ज्ञान, दर्शन, चारित्र, सुख, वीर्य, क्रियावती शक्ती इत्यादी विशेष गुण आहेत ते जीवद्रव्य.

पुद्गल - ज्यामध्ये स्पर्श, रस, गंध, वर्ण, क्रियावती शक्ति इत्यादी विशेष गुण आहेत ते पुद्गल द्रव्य. जीवाता स्पर्श, रस, गंध, वर्ण इत्यादी गुणांचे ज्ञान होते परंतु जीवामध्ये हे कोणतेच गुण नाहीत. जीव व पुद्गल या दोन द्रव्यांमध्ये क्रियावती शक्ती आहे. त्या शक्तीमुळे जीव व पुद्गल गमन तरी करतात किंवा स्थिर तरी राहतात. अन्य चार द्रव्यांमध्ये हा गुण नाही. इतर चार द्रव्यं अनादिपासून स्थिरच आहेत. त्यांचे गमन किंवा हलन चलन होत नाही.

धर्मद्रव्य - स्वतः गमन करणाऱ्या जीव व पुद्गलांना गमन करण्यास जे निमित्त आहे त्यास धर्मद्रव्य म्हणतात. धर्मद्रव्य जबरदस्तीने गमन करायला लावत नाही. ते फक्त गमनास अनुकूल असते. जसे स्वतःच गमन करण्याऱ्या माशाला पाणी हे अनुकूल असते तसेच हे आहे. धर्मद्रव्य विहिरीच्या पाण्याप्रमाणे स्वतः स्थिर राहून गमन करणाऱ्या माशाला गमनामध्ये निमित्त होते. यावरून 'गतिहेतुत्व' हा धर्मद्रव्याचा विशेष गुण आहे हे लक्षात आलेच असेल.

अधर्मद्रव्य - गमनपूर्वक स्थिर होणाऱ्या जीव व पुद्गलांना स्थिर होण्यामध्ये जे निमित्त असते ते अधर्मद्रव्य होय. 'स्थितिहेतुत्व' हा अधर्मद्रव्याचा विशेष गुण आहे.

आकाशद्रव्य - सर्व द्रव्यांना अवगाहना देणे-रहाण्यास जागा देणे हा आकाशद्रव्याचा विशेष गुण आहे. याला 'अवगाहनहेतुत्व' असे म्हणतात. पुद्गल सोडून इतर पाच द्रव्ये अरूपी म्हणजेच अमूर्तिक आहेत. आपल्याला निळे निळे आभाळ दिसते ते आकाशद्रव्य आहे का? विचार करा बरे! - मुठीच नाही. कारण जे दिसते, ज्याला वर्ण आहे - ते तर

पुद्गलद्रव्य आहे. आपण ज्याला अवकाश space म्हणतो ते आकाशद्रव्य आहे. याचा विस्तार अनंत आहे, याला शेवटच नाही. आकाशाच्या मध्यभागी जेथे सहा द्रव्ये राहतात त्यास लोकाकाश म्हणतात व त्याच्या सर्व बाजूना अनंत अनंत असे अलोकाकाश आहे. त्याला अंतच नाही. सध्या आपल्या शास्त्रज्ञांना माहित असलेले अंतराळ, ग्रह, तारे, नक्षत्र, सूर्यमालिका इत्यादी तर लोकाकाशाच्या थोड्याशा भागात आहेत.

आकाशद्रव्य इतर द्रव्यांना अवगाहन देते याचा अर्थ ते त्या वस्तुंच्या (द्रव्यांच्या) फक्त भोवताली असते असे नाही. सर्व द्रव्यांच्या आरपार आकाशद्रव्य व्यापलेले आहे. लोखंडाचा घन ठोकळा पाहिला तर तो आकाशद्रव्यात आहे व आकाशद्रव्य त्याच्या आत व बाहेर सगळीकडे व्यापलेले आहे. तसे पहायला गेलेतर सहाही द्रव्ये एकमेकांना अवगाहन देतात-एकाच जागेमध्ये राहतात (एकक्षेत्रावगाह संबंध).

कालद्रव्य - लोकाकाशामध्ये असंख्यात प्रदेश आहेत. त्या प्रत्येक प्रदेशावर एक एक कालद्रव्य स्थित आहे. परिणमनहेतुत्व म्हणजेच सर्व द्रव्यांना परिणमन करण्यामध्ये निमित्त होणे हा या द्रव्याचा विशेष गुण आहे. आपल्याला जो क्षण, मिनिट, तास, दिवस, महिना हा काळ (Time) समजतो त्यास व्यवहारकाल असे म्हणतात. कालद्रव्याच्या एका पर्यायीला ' समय ' असे म्हणतात. अशा असंख्य समयांचा एक सेकंद होतो.

अशाप्रकारे गुणांद्वारे द्रव्याला ओळखता येते, तत्त्वाच्या भाषेत गुरुण हे लक्षण आहे व द्रव्य हे लक्ष्यीभूत पदार्थ (लक्ष्य) आहे. ज्ञान हे लक्षण आहे व आत्मा हे लक्ष्य आहे. ज्यामध्ये ज्ञान आहे तोच आत्मा आहे. आत्म्याला जाणायचे असेल तर लक्षणाद्वारेच जाणावे - अनुभवावे लागेल. दुसरा कोणताच उपाय नाही. भगवानांची पूजा करून, उपवास करून, लाखो रुपये दान करून, आत्म्याचा अनुभव होणार नाही; तर जेथे ज्ञान हे लक्षण आहे तेथे दृष्टी वळविली, केंद्रित केली, अंतर्मुख होऊन लक्षणाद्वारे जाणले तरच आत्मा अनुभवास येऊ शकतो.

" Danger Signal " थांबा, ऐका व पुढे जा.

तत्त्वांबाबतचे असे कथन ऐकताच ताडकन विचार येतो की, मग पूजा, दया, दान हे सर्व व्यर्थ आहे का? सोडून द्यायचे का? कदापि नाही.

श्रद्धेमध्ये - जसे आहे तसे वस्तुस्वरूप - जाणायचे आहे, मानायचे आहे. ज्याला तत्त्वांचा अभ्यास आहे त्याला तर सर्वज्ञांप्रती अतीव भक्तीभाव आल्याशिवाय रहात नाही. पूजा, स्वाध्याय, दान इत्यादींसाठी अशी व्यक्ती अधिकाधिक वेळ व धन खर्च करताना दिसते. आजकाल एखाद्याला धन देणे जमते पण वेळ देणे जमत नाही, कारण अशा गोष्टींसाठी खर्च करायला आपल्याजवळ वेळ शिल्लकच कुठे असतो?

आगमाचा हा अभ्यास करताना सुरुवातीला समजुतीचे घोटाळे होतात. जीव द्रव्याचे गुणधर्म काय आहेत हे जाणून घेताना मध्येच मनुष्यव्यवहार करायचे की नाही असे प्रश्न उद्भवतात. आपल्या पत्र नं. १ मध्ये उदाहरण दिले होते की H_2O म्हणजे पाणी. त्यात हैड्रोजन व ऑक्सिजन ही मूलद्रव्ये आहेत. आपण फक्त ऑक्सिजन या मूलद्रव्याचे गुणधर्म शिकत असताना वाचतो की तो वायुरूप आहे, ज्वलनास मदत करतो. अशा वेळी कोणी म्हटले की पाणी तर द्रवरूप आहे, ते तर आग विझवते मग पाण्याने काय करायचे? हा प्रश्न जसा हास्यास्पद आहे तसाच 'मग काय पूजा, अर्चा, दान, स्वाध्याय सोडायचे का?' हा प्रश्न आहे. आपण स्वतःला जीवद्रव्य न समजता मनुष्यच आहोत, असे पर्यायाएवढे स्वतःला मानल्यामुळे असे प्रश्न उद्भवतात.

आगमाचा - तत्त्वांचा अभ्यास करून सर्वप्रथम तत्त्वनिर्णय करायचा आहे. ही सर्वज्ञकथित तत्त्व अशीच आहेत, हे परिक्षाप्रधान बनून आपल्या बुद्धीच्या कसोटीवर पडताळून पहावयाचे आहे. हा सर्व निर्णय विचारांमध्ये करायचा आहे. हे बुद्धीचे काम आहे. घोडशकारण पूजेमध्येही येते की,

‘ज्ञानाभ्यास करे मनमाही। ताको मोहमहातम नाही ॥’

ज्याच्या विचारांमध्ये तत्त्वांचे चिंतन चालू असते त्याच्या वर्तणुकीमध्ये स्वच्छंद पापक्रिया होतच नाहीत. धर्म म्हणजे काय, पुण्य म्हणजे काय, पाप म्हणजे काय हे समजल्याशिवाय आपण काय करीत आहोत व त्याचे फळ काय हे समजणार नाही.

आगमाद्वारे - शास्त्राभ्यासाद्वारे - आपण स्वतःची ओळख करून घ्यायची आहे. सर्वप्रथम विश्वात अनंत द्रव्यं आहेत व त्यापैकी मी एक स्वतंत्र परिपूर्ण द्रव्य आहे व माझ्यामध्ये (प्रत्येकामध्ये) अनंत गुण आहेत हे आपण पाहिले.

परंतु जीवद्रव्य अरूपी असल्याने त्याचे हे अनंत गुणही अरूपी आहेत, आपल्याला दिसत नाहीत. त्यामुळे घाबरायचे काहीच कारण नाही. कारण अरूपी असले तरी हे 'चेतन' द्रव्य आहे. जाणणे हा त्याचा गुण आहे. पहा बरे! हे लिहिलेले शब्द वाचून कोण जाणतो? - जीव. १५ वर्षांपूर्वीची आठवण कशाद्वारे होते? ज्ञानाद्वारे. ज्ञान कोणाचे? जीवाचे.

अमुक गोष्ट अवघड आहे, समजत नाही, हे कोण जाणते? ज्ञान अर्थात जीव.

प्रत्येक क्षणी जाणण्याचे काम हा ज्ञानगुण करत असतो. झोपेत सुद्धा? - हो हो, झोपेतसुद्धा! तुम्ही नाही का सांगत की आज झोप नीट नाही लागली किंवा आज गाढ झोप लागली. मग हे कोणी जाणले? ज्ञानगुणाने.

रात्रिंदिवस हा ज्ञानगुण आपल्याला सांगतो आहे की, मी हा येथे आहे. हा ज्ञान गुण आहे तेथेच इतर अनंत गुण अविनाभावी संबंधामुळे आहेत अर्थात जेथे ज्ञानादि सर्व गुण आहेत त्यालाच जीवद्रव्य असे म्हटले आहे.

विश्व व द्रव्य यांची माहिती आपण घेतली. गुण व पर्याय यांची माहिती घेतल्यावर द्रव्याचे स्वरूप अधिक स्पष्टपणे आपल्या लक्षात येईल.

मोना, जयपूर शिविराबद्दल तू विचारले होतेस. तेथे रोज पहाटे ५ पासून रात्री १० पर्यंत ८-१० तास प्रवचन, क्लास, पूजन-विधान, भक्ती, रोज अभ्यास व शेवटी परीक्षा असा आमचा कार्यक्रम होता. बाहेरगावाहून ८५० लोक व जयपूरमधील २ ते ३ हजार लोक उपस्थित होते. अनेक जाणकार विद्वान तसेच नवे शिकणारे लोकही यामध्ये येतात. तत्त्वांचा सूक्ष्म अभ्यासही तेथे होतो. मी तीन परीक्षांना बसले होते. तत्त्वज्ञान पाठमाला, नयचक्र व गुणस्थान प्रवेशिका. त्यामध्ये ९६%, ९६%, व १००% मार्क्स मिळाले व तिन्हीतही पहिला नंबर आला. सर्वांनी आश्चर्यासहित कौतुक व अभिनंदन केले. पुढा कॉलेजात गेल्यासारखे वाटले. अधिक पुढील पत्री.

कठावे,

तुमची

आई

गुणाचे स्वरूप

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

मोना, तुझ्या लग्नात वाटलेली संस्कार, अखेरचा निरोप (बिदाईकी बेला) आपण काहीही म्हणा (आप कुछ भी कहो), णमोकार महामंत्र, सामाज्य श्रावकाचार ही पुस्तके वाचलीस का ? दादांनी अजून ४-५ पुस्तकांचे भाषांतर करून पाठवले आहे. छापून आल्यावर तुम्हाला देर्इनच.

पत्र क्र. ५ व ६ मध्ये आपण विश्वाचे व द्रव्याचे स्वरूप पाहिले. त्याची पुन्हा थोडक्यात उजळणी करुया.

सहा द्रव्यांच्या समूहाला विश्व असे म्हणतात. या विश्वामध्ये एक आकाशद्रव्य, एक धर्मद्रव्य, एक अर्धर्मद्रव्य, अनंत जीवद्रव्यं, अनंतानंत पुद्गलद्रव्यं व असंख्यात कालद्रव्यं आहेत. आकाशद्रव्याच्या मध्यभागी ज्या भागात सर्व द्रव्यं आढळतात त्यास ' लोक ' म्हणतात. या सर्व अनंतानंत द्रव्यांचे प्रत्येकाचे स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे. दोन द्रव्ये कधीही एक होत नाहीत. तसेच एका द्रव्याची दोन किंवा अनेक द्रव्यांही होत नाहीत. ही द्रव्यं ' एकक्षेत्रावगाही ' आहेत अर्थात एकाच Space मध्ये रहातात. एकमेकांना अवगाहन देतात - सामावून घेतात. तरीदेखील एकमेक होत नाहीत.

ही सर्व द्रव्यं अनादिअनंत आहेत. कोणत्याही द्रव्याचा कधीही नाश होत नाही व ती नव्याने उत्पन्नही होत नाहीत.

गुणांच्या समूहाला द्रव्य असे म्हटले आहे. प्रत्येक द्रव्य हे अनंत गुणात्मक आहे. द्रव्य व गुण यांचा नित्यादात्म्य संबंध आहे. अर्थात द्रव्यापासून गुण भिन्न होऊ शकत नाहीत. द्रव्यामध्ये जे अनंत गुण आहेत त्यांचा एकमेकांशी अविनाभावी संबंध आहे. म्हणजेच जेथे एक गुण आहे तेथे त्या द्रव्याचे इतर सर्व अनंत गुण आहेत आहेत व आहेतच. म्हणजेच शास्त्रामध्ये ' ज्ञानमात्र आत्मा ' असे एका गुणाद्वारे कथन केले तरी आत्म्याच्या अनंत गुणांचा त्यात समावेश होतो.

आज आपल्याला गुणांचे स्वरूप कसे आहे याबद्दल पहायचे आहे. गुण कशास म्हणतात या प्रश्नाचे उत्तर - 'जो द्रव्याच्या संपूर्ण भागात व त्याच्या संपूर्ण अवस्थामध्ये रहातो त्यास गुण म्हणतात'. द्रव्यमधील प्रत्येक गुण द्रव्याचे संपूर्ण क्षेत्र व्यापतो. म्हणजेच जेवढे मोठे द्रव्य असते तेवढाच त्या द्रव्यातील प्रत्येक गुण असतो. उदा. - सोने हे द्रव्य समजू. त्यात पिवळेपणा, वजन, चकाकी हे गुण आहेत. पिवळेपणा हा गुण संपूर्ण सोन्यात आहे, तद्वत वजनपणा हा गुणही संपूर्ण सोन्यात आहे, त्याची चकाकी हा गुणही संपूर्ण सोन्यात आहे.

खडीसाखरेमध्ये गोडी हा गुण संपूर्ण खडीसाखरेत आहे, तद्वत सफेदी हा गुणही संपूर्ण खडीसाखरेत आहे, त्याचा कठीणपणाही संपूर्ण खडीसाखरेत आहे.

जीवद्रव्य हे असंख्यात प्रदेशी आहे. त्याचा ज्ञान गुण संपूर्ण असंख्यात प्रदेशामध्ये रहातो, त्याचा सुख गुणही संपूर्ण असंख्यात प्रदेशात रहातो, त्याचा अस्तित्व गुण संपूर्ण असंख्यात प्रदेशात रहातो. आपल्याला वाटते की डोक्यात ज्ञान आहे व हृदयात सुख. परंतु वास्तविक तसे नाही.

एकाच क्षेत्रामध्ये हे जे अनंत गुण रहातात त्यांनाच द्रव्य अशी संज्ञा आहे. असे नाही की सर्व गुणांवर काहीतरी आवरण घालून द्रव्य बनलंय. पिशवीत गहू भरावेत तसे द्रव्यात गुण नाहीत. द्रव्याला गुणांचा पिंड किंवा पुंज म्हटले आहे.

आता अग्निचे उदाहरण घेऊया. उष्णता, दाहकता, प्रकाश इत्यादी गुण जेथे आहेत त्यालाच अग्नि म्हणतात. असे नाही की अग्नि भिन्न आहे व उष्णता भिन्न. असेही नाही की अग्निच्या एका भागात उष्णता आहे व दुसऱ्या भागात प्रकाश. गुण व द्रव्य हे भिन्न नाहीत. गुणांचा पुंज अथवा पिंड जो आहे त्यालाच एक नाव दिले आहे द्रव्य. गुणांचा समूह असल्याने द्रव्याला 'गुणी' असेही म्हणतात.

तुम्ही म्हणाल जर भिन्न नाही तर दोन वेगळी नावे दिलीच कशाला? एवढे अनंत गुण सांगितलेच का? नुसते द्रव्याचे नावच सांगायचे होते. परंतु ज्याअर्थी जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, काल अशी सहा नावे वेगवेगळी आहेत, त्याअर्थी त्या द्रव्यांमध्ये स्वतःचे काहीतरी वैशिष्ट्य - आपापले गुणधर्म वेगवेगळे आहेत. नाहीतर त्यांचे असे वर्गीकरण केलेच कसे असते? हे गुणधर्म म्हणजेच गुण. गुणांना दुसरी नावे अशी आहेत -

शक्ती, धर्म, अंत, भाव, अर्थ.

आत्तापर्यंत आपण गुणाची अर्धीच व्याख्या पाहिली, की गुण हे द्रव्याच्या संपूर्ण भागात आढळतात. परंतु नुसते एवढेच म्हणून चालणार नाही, तर गुण हे द्रव्याच्या संपूर्ण अवस्थांमध्ये रहातात. द्रव्याची कोणतीही अवस्था असो, त्यातील सर्व अनंत गुण त्यात कायम असतात.

जसे सोन्यामध्ये पिवळेपणा, वजनपणा, चकाकी हे गुण त्याच्या संपूर्ण भागात तर रहातातच, परंतु त्या सोन्याची 'हार' ही अवस्था असो की ती बदलून 'कडे' ही अवस्था होवो की ती बदलून 'अंगठी' ही अवस्था होवो, त्या सर्व अवस्थांमध्ये सोन्याचे सर्व गुण कायम रहातात.

आपण आपल्या स्व-द्रव्याचा विचार करुया. मी एक जीवद्रव्य आहे. माझ्यामध्ये अनंत गुण आहेत. ते माझ्यात (सर्व असंख्यात प्रदेशात) पूर्ण व्यापलेले आहेत व माझ्या कोणत्याही अवस्थेमध्ये ते अनंतच रहाणार आहेत. जीव कुठल्याही अवस्थेत असो - अतिसूक्ष्म एकेंद्रिय अवस्था असो की सिद्ध अवस्था असो - प्रत्येक जीवामध्ये अनंत गुण सदैव आहेत. गुण कधीही कमी किंवा अधिक होत नाहीत. गुणाची व्याख्या शिकल्यामुळे कितीतरी निश्चितता आली नाही का? आपल्या सर्वांना परीक्षेमध्ये अधिकाधिक गुण कसे मिळतील याची रात्रंदिवस चिंता असते. भल्या मागानि (अभ्यास करून) अथवा बुया मागानि (कॉपी करून) प्रत्येक जण गुण वाढवण्याच्या धडपडीत असतो, परंतु येथे तशी चिंता नाही.

धनाच्या बाबतीतही तसेच. आपल्याजवळ थोडेफार धन असले तरी केवढी चिंता वाटते की अरे कोणी चोरणार तर नाही ना? हे पैसे कसे वाढतील बरं? ते बँकेत टाकावे की कशात गुंतवावे? द्रव्य - गुणाचे स्वरूप लक्षात येताच कितीतरी आकुलता नाहीशी झाली; कारण द्रव्यापासून कोणीही गुण काढून घेऊ शकत नाही, तद्वतच ते गुण वाढविण्याचीही काळजी नाही.

गुणाच्या व्याख्येबरोबरच आपण एक नवी गोष्ट पाहूया - 'स्वचतुष्ट्य' प्रत्येक वस्तुला - द्रव्याला - स्वतःचे असे चतुष्ट्य म्हणजे चार गोष्टी असतात. त्या म्हणजे द्रव्य, क्षेत्र, काल व भाव. द्रव्य शब्दाचा अर्थ तर आपल्याला समजला. क्षेत्र म्हणजे ते द्रव्य जेवढी जागा किंवा जेवढे क्षेत्र व्यापते ते. आजकाल आपण घर विकत घेताना त्याचे क्षेत्रफळ (Area)

किती आहे हे पाहातो, परंतु तेथे Carpet area, Built area superbuilt area अशा नाना भानगडी असतात. द्रव्याच्या बाबतीत तसे नाही. द्रव्यांतील अनंत गुण जेवढी जागा व्यापतात तेवढे त्या द्रव्याचे क्षेत्र. एका घरात रहाणाऱ्या अनेक व्यक्तींच्या खोल्या वेगवेगळ्या असतात, पण द्रव्यामध्ये गुणांचे तसे नाही. जेवढे क्षेत्र एक गुण व्यापतो तेवढेच क्षेत्र दुसरा गुण व्यापतो; तेवढेच क्षेत्र सर्व अनंत गुण व्यापतात. जेवढे क्षेत्र द्रव्याचे तेवढेच क्षेत्र त्यातील गुणांचे. उदा. - जेवढे सोने आहे तेवढ्याच जागेत त्याचे पिवळेपणा, वजनपणा, चकाकी इत्यादी गुण आहेत.

स्वचतुष्टयापैकी द्रव्य व क्षेत्र समजल्यानंतर काल व भाव काय आहे हे पाहूया. काल म्हणजे परिणमन - त्या द्रव्याची विशिष्ट अवस्था. म्हणजेच परिणमन अर्थात पर्याय. त्याबद्दल सविस्तर माहिती पुढील पत्रात येईलच. भाव म्हणजे गुण त्याबद्दल आपण चर्चा करीतच आहोत.

प्रत्येक द्रव्याला स्वतःचे स्वतंत्र स्वचतुष्टय असते. म्हणजेच प्रत्येक द्रव्याला स्वतःचे द्रव्य (स्वद्रव्य), स्वतःचे क्षेत्र (स्वक्षेत्र), स्वतःचे परिणमन (स्वकाल) व स्वतःचे गुण म्हणजेच भाव (स्वभाव) असतात. गुणाच्या व्याख्येद्वारे हे चतुष्टय सिद्ध करता येते. कसे ते पहा. गुणाची व्याख्या - ' जे द्रव्याच्या (द्रव्य) संपूर्ण भागात (क्षेत्र) व त्याच्या संपूर्ण अवस्थांमध्ये (काल) रहातात त्यांना गुण (भाव) म्हणतात '.

यावरुन सिद्धांत असा निघतो की प्रत्येक द्रव्याचे स्वचतुष्टय भिन्न भिन्न आहे अर्थात प्रत्येक द्रव्याचे अस्तित्व भिन्न भिन्न आहे-स्वतंत्र आहे. यावरुन ' जीव अनंतात विलीन होतो ' या कल्पनेचे निराकरण होते. सिद्ध अवस्थेतही प्रत्येक जीवद्रव्य स्वतंत्र आहे. प्रत्येकाचे द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव भिन्न भिन्न आहे. म्हणून मुक्त होऊन जीव परमात्म्यामध्ये विलीन होतो ही कल्पना चुकीची ठरते.

साखरेचा डवा पहा. त्या डव्याचे स्वद्रव्य डव्यात, त्याचे स्वक्षेत्र डव्यात, त्याचा स्वकाल डव्यात व त्याचा स्वभाव डव्यात. तसेच साखरेचे द्रव्य साखरेत, साखरेचे क्षेत्र साखरेत, साखरेचा काल साखरेत व साखरेचा भाव साखरेत. आज तुम्हाला गृहपाठ सांगणार आहे. रोज १० - १० वस्तूंचे स्वचतुष्टय भिन्न भिन्न आहे याची उदाहरणे शोधून ते म्हणायचे. उदा. - कागद व त्यावरची शाई (अक्षरे). कागदाचे स्वचतुष्टय भिन्न व

शाईचे स्वच्छतुष्ट्य भिन्न. असे करण्याचा काय फायदा? फायदाच फायदा आहे. जीवाच्या कर्तबुद्धीच्या मुळावरच हा घाव आहे. आपल्याला वाटते मी काय सुंदर अक्षर काढलय, पण जेव्हा तत्वाभ्यासाच्या दृष्टीने त्याकडे पाहू त्यावेळी लक्षात येते की कागदाचे स्वच्छतुष्ट्य भिन्न, शाईचे स्वच्छतुष्ट्य भिन्न व माझे (जीव द्रव्याचे) स्वच्छतुष्ट्य भिन्न आहे.

द्रव्य गुण पर्याय व त्यांचे स्वरूप हा अतिशय सुंदर विषय आहे. सर्व आगम व अध्यात्माचे रहस्य, त्यांची उकल या सिद्धांतांमध्ये आहे. शाळेत भूमितीची प्रमेयं (Riders) सोडवताना किंवा कोडी सोडवताना बुद्धीला जशी चालना मिळायची तसेच येथे आहे.

साहित्याचा - कथा कादंब्या लिखाण यांचा - आस्वाद घ्यायचा असेल तर आधी भाषेचे ज्ञान असणे जरुर आहे. तद्वतच अध्यात्म हा अति रसाठ विषय आहे. त्याचा आस्वाद घ्यायचा असेल तर प्रथम हे साधे सोपे सिद्धांत शिकले पाहिजेत. एकेका सिद्धांतांवर पुढचे पुढचे सिद्धांत मांडलेले असतात, सिद्ध केलेले असतात, Logically prove - केलेले असतात.

मुलींनो, खरं सांगू? शिक्षण चालू असेपर्यंत बुद्धीला मोठे आव्हान असते. आपण नित्य नवे शिकत असतो, आत्मसात करीत असतो. व्यवसायात पडल्यावर त्या बुद्धीला मांद्य येते. थोडीफार बुद्धी वापरली जाते. बाकी बुद्धी पैसे व अधिकार वाढवण्यात खर्च होते. पण तरीही समाधान वाटत नाही.

आगम व अध्यात्माचा हा विषय खरोखरीच फार रसाठ आहे. बुद्धीला तर आव्हान आहेच, मानसिक शांतीही वाढते. आपल्याला आपल्या भोवतालच्या सर्व गोष्टींकडे शास्त्रीय (तत्वाच्या) दृष्टीतून पहाण्याची सवय लागते.

सोलापूरचा डॉ. मिलिंद शहा भेटला होता. त्यालाही जैन तत्त्वज्ञानाबद्दल कुतूहल आहे. त्यामुळे हे लेख स्वतः वाचून इतरांनाही तो वाचण्याबद्दल सुचवितो असे त्याने सांगितले. हे योग्यही आहे. ज्याला तत्त्वांचा महिमा येतो त्याला सहजच असे भाव येतात की ही गोष्ट अधिकाधिक लोकांनी जाणावी!

असे वाटत नसेल तर कावळ्यापेक्षाही आपण कमी दर्जाचे ठरु. कावळ्याला काही खायला मिळाले की काव काव करून तो इतर कावळ्यांना आधी गोळा करतो व नंतर सर्वजण मिळून खातात.

चिमणी कावळ्यांच्या गोष्टी ऐकण्याचे तुमचे वय गेले, तेव्हा पत्र येथेच पुरे. कळावे,

तुमची आई

पर्यायीचे स्वरूप

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

पत्ररूपाने आपण महिन्यातून एकदा भेटतोच. परंतु तुम्ही नियमित स्वाध्याय, देवदर्शन करीत जा. नियमित स्वाध्यायाची सवय लावल्याने त्यातील गोडी वाढेल, त्यातील मर्म कळेल.

आम्ही ७२ साली कुंभोज बाहुबलीला फोटोच्या कामासाठी गेलो होतो, त्यावेळी पू. समंतभद्र महाराजांनी स्वाध्यायाची प्रेरणा दिली होती. द्वाखाण्यात फावल्या वेळात वाचलेस तरी चालेल असे त्यांनीच सुचवले. त्याच्या फलस्वरूप आज चित्र पालटले आहे. ४ - ५ तास स्वाध्याय, वाचन, चर्चा, चिंतन - मनन व फावल्या वेळात तासभर द्वाखाना. त्या तासभरात दादा जिज्ञासूना शिकवतात-सामूहिक स्वाध्याय करतात. त्यांचे भाषांतराचे कामही इतर फावल्या वेळात चालूच असते.

गेल्या काही पत्रांद्वारे आपण विश्व, द्रव्य, गुण यांचे स्वरूप व प्राथमिक माहिती पाहिली. द्रव्य-गुण-पर्यायीच्या स्वरूपाबद्दल पुनः पुन्हा श्रवण, वाचन, मनन करावयास हवे. नुसते प्रश्न व उत्तर किंवा त्या परिभाषा पाठ करून त्यांचे स्वरूप लक्षात येत नाही. द्रव्य-गुण-पर्यायीचे स्वरूप समजल्याशिवाय जैन तत्त्वज्ञानच समजणार नाही. आज आपण पर्यायीबद्दल थोडी माहिती घेऊया.

पत्र क्र. ७ मध्ये गुणाच्या व्याख्येत आपण पाहिले की, 'जो द्रव्याच्या संपूर्ण भागामध्ये आणि त्याच्या संपूर्ण अवस्थेमध्ये रहातो त्यास गुण म्हणतात.' ही अवस्था म्हणजेच पर्याय. पर्यायीला अवस्था, दशा, हालत, अर्थ, परिणाम, परिणमन अशीही इतर नावे आहेत. व्याख्या - 'गुणाच्या विशेष कार्याला (परिणमनाला) पर्याय असे म्हणतात.' प्रत्येक गुण प्रत्येक समयाला परिणमित होत असतो म्हणजेच त्याची नवी नवी अवस्था होत असते. प्रत्येक समयाला जुनी अवस्था जाऊन नवी अवस्था येत असते. जुनी अवस्था नाश पावते व नवीन अवस्था उत्पन्न होते यालाच अवस्था बदलणे,

पलटणे असेही म्हणतात. ही अवस्था पहिल्या अवस्थेसारखीही असू शकेल किंवा वेगळीही असू शकेल.

द्रव्य हे अनंत गुणांचे बनलेले असते हे आपण पूर्वीच पाहिले. त्या प्रत्येक गुणाची स्वतःची स्वतंत्र भिन्न भिन्न अवस्था प्रत्येक समयाला होत असते. गुण हा अनादिअनन्त आहे व त्याची पर्याय फक्त एका समयापुरती आहे. जेवढा गुणाचा विस्तार आहे म्हणजेच जेवढे मोठे गुणाचे क्षेत्र आहे तेवढाच पर्यायीचा विस्तार आहे. पर्यायीचे क्षेत्रही तेवढेच मोठे आहे. सोन्यामध्ये वर्ण गुणाचे जेवढे क्षेत्र आहे, तेवढेच क्षेत्र वर्ण गुणाच्या पिवळेपणा या अवस्थेचे आहे.

पुदगल हे द्रव्य आहे, त्याच्या अनंत गुणांपैकी वर्ण व रस हे दोन गुण आपण उदाहरणादाखल घेऊया.

वर्ण हा गुण अनादिअनंत कायम असतो. त्या गुणाची प्रत्येक समयाला कोणती ना कोणती अवस्था होत असते उदा. - वर्ण हा गुण आहे व लाल, निळा, सफेद, हिरवा इत्यादी त्याच्या अवस्था आहेत. जसे-कैरीमध्ये वर्ण गुणाची हिरवी ही अवस्था आहे, वर्ण गुण कायम राहतो व त्या वर्ण गुणाची पिवळी ही अवस्था होते. हिरवा वर्ण बदलून पिवळा वर्ण झाला असे आपण म्हणतो, त्यावेळी गुण बदलत नसून त्याची अवस्थाच बदललेली असते. हा बदल आपल्या लक्षात येतो त्यावेळी आपल्याला वाटते की आत्ताच ही अवस्था बदलली, इतके ८ - ८ दिवस कैरी हिरवीच होती. परंतु हा जो बदल आहे तो प्रत्येक समयाला चालू आहे. जसे हिरवी ही अवस्था बदलून पुन्हा हिरवीच अवस्था झाली तर ती बदलली असे आपल्याला वाटत नाही.

आता रस हा गुण पाहू. रस या गुणाची आंबट ही अवस्था बदलून गोड ही अवस्था झाली. रस या गुणाचे कार्य (परिणमन - पर्याय) प्रत्येक समयाला निरन्तर चालू आहे. सर्व द्रव्यांमध्ये आढळणारे समान असे सामान्य गुण यांचा आपण अभ्यास करु तेव्हा आपल्या लक्षात येईलच की प्रत्येक द्रव्यात ' द्रव्यत्व ' नावाचा एक गुण आहे, त्यामुळे द्रव्याचे अर्थात त्यातील प्रत्येक गुणाचे निरन्तर परिणमन होत असते. निरन्तर म्हणजे एका समयाचे सुद्धा अंतर न पडता, सदैव, प्रत्येक समयाला.

रस गुणाचे कार्य (परिणमन) रस गुणामध्ये चालू आहे, वर्ण गुणाचे

परिणमन वर्ण गुणामध्ये, गंध गुणाचे परिणमन गंध गुणामध्ये व स्पर्श गुणाचे परिणमन स्पर्श गुणामध्ये.

हे तर आपल्या परिचयाचेच आहे की नुसता पिवळा रंग पाहून आंबा आणला तर तो आंबटही असू शकतो. त्यामुळे आंबा घेताना आपण वर्ण (पिवळा), गंध (मधुर), रस (गोड), स्पर्श (मऊ) पाहून आणतो. यावरुन आणखी एक मोठा सिद्धांत आपल्या लक्षात येतो तो हा की, एक गुण दुसऱ्या गुणाचे कार्य (परिणमन - पर्याय) करीत नाही.

जर एकाच द्रव्यात राहणारे अनंत गुण स्वतः स्वतःचे कार्य करतात - परिणमन करतात, एक गुण दुसऱ्या गुणाचे कार्य करत नाही, करुच शकत नाही, तर एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्याचे कार्य कसे बरे करेल ? कार्य या शब्दाचा अर्थ आहे परिणमन, पर्याय.

समयसार ग्रंथामध्येही म्हटले आहे - " यः परिणमति सः कर्ता " - जो परिणमन करतो तो कर्ता आहे व जे परिणमन होत आहे ते त्याचे कर्म अथवा कार्य आहे.

ज्या त्या द्रव्याची पर्याय त्या त्या द्रव्यातच होत असते. जेवढे क्षेत्र द्रव्याचे तेवढेच क्षेत्र पर्यायीचे. गुण द्रव्याचे संपूर्ण क्षेत्र व्यापतो, तद्वत पर्यायही संपूर्ण क्षेत्र व्यापते. जसे - साखरेमध्ये रस हा गुण संपूर्ण साखरभर आहे, तसे त्या रस गुणाची गोड ही पर्याय संपूर्ण साखरभर असते. ;

द्रव्य गुण व पर्यायीचे क्षेत्र (विस्तार) एकच असले तरी द्रव्य व गुण हे अनादिअनंत - कायम टिकणारे - ध्रुव आहेत व पर्याय ही एक समयापुरती टिकणारी आहे. प्रत्येक समयाला नवी नवी पर्याय होत रहाते. जुन्या पर्यायीचा नाश व नव्या पर्यायीची उत्पत्ती एकाच वेळी होते, जसे अंधकाराचा नाश व प्रकाशाची उत्पत्ती एकाच समयात होते. असे नाही की, आधी अंधार काढून टाकून मंग प्रकाश करावा लागतो.

एकाच समयात जुनी पर्याय नाश पावली - तिचा व्यय झाला आणि त्याच समयात नवी पर्याय उत्पन्न झाली - तिचा उत्पाद झाला. हा व्यय व उत्पाद प्रत्येक समयाला चालूच असतो, पण असे असतानाही द्रव्य कायम रहाते, द्रव्यातील गुण कायम राहतात. या कायम रहाण्याला धौव्य अथवा ध्रुवत्व म्हणतात.

पहा बरं, बघता बघता आपण वस्तुस्वरूपाबद्दलचा फार मोठा

सिद्धांत शिकलो, तो म्हणजे वस्तु अर्थात् द्रव्य हे उत्पाद व्यय ध्रुव युक्त आहे. तत्त्वार्थसूत्र नावाच्या ग्रंथात सूत्र आहेत, ' उत्पादव्ययधीव्ययुक्तम् सत् ' ' सत् द्रव्यलक्षणम् '. द्रव्याचे लक्षण सत् आहे व सत् हे उत्पादव्ययध्रुवयुक्त म्हणजेच उत्पाद व्यय आणि ध्रुवता सहित आहे.

द्रव्यामध्ये एका पर्यायरूपाने उत्पाद (उत्पाद पर्यायीचा झाला), दुसऱ्या पर्यायरूपाने व्यय व त्याच समयात द्रव्य कायम रहाते. सोन्याचे उदाहरण पाहू, कंकणरूपाने (पर्यायीमध्ये) सोने होते. त्याची अंगठी बनवली. कंकण पर्यायीचा व्यय, अंगठी या पर्यायीचा उत्पाद व सोने सोनेरूपाने कायम, हे सर्व एकाच वेळी आहे.

कंकण या पर्यायरूपाने सोने होते, ते सोनेच स्वतः अंगठी या पर्यायरूपाने पलटले म्हणजे अंगठी हे जे कार्य झाले, ते सोन्यामध्ये झाले. सोने स्वतः अंगठीरूप झाले, म्हणून अंगठीचा कर्ता सोने आहे. यावरून हे समजते की जे कार्य घडले ते द्रव्यातच घडले, द्रव्याबाहेर नाही व त्या कार्याचा कर्ता तेच द्रव्य आहे, दुसरे द्रव्य नाही. स्वतःच्या पर्यायीचा कर्ता ते द्रव्य स्वतःच आहे, कोणतेही अन्य द्रव्य त्याचा कर्ता नाही.

जीवद्रव्याचे कार्य (पर्याय) जीवद्रव्यात होते. पुद्गलाचे कार्य (पर्याय) पुद्गलात होते, तद्वतच इतरही सर्व द्रव्यांचे - धर्म, अधर्म, आकाश, काल या द्रव्यांचे - कार्य - परिणमन त्या त्या द्रव्यातच होते व ते ते द्रव्यच त्या त्या परिणमनाचा कर्ता आहे. जीवाची जी पर्याय होते तिचा कर्ता जीव आहे, अजीवाची पर्याय होते तिचा कर्ता अजीव आहे.

हे सिद्धांत - कायदे - नियम सहाही द्रव्यांना लागू आहेत. त्या नियमाला अपवाद नाही. आपल्या स्वद्रव्यावर - जीवद्रव्यावर हा सिद्धांत लागू करून स्वतःला अधिकाधिक जाणण्याचा - ओळखण्याचा आपला प्रयत्न आहे.

जीव द्रव्यामध्ये ज्ञान, दर्शन, श्रद्धा, चारित्र, सुख, वीर्य इत्यादी अनन्त गुण आहेत. त्या प्रत्येक गुणाची पर्याय त्या त्या गुणामध्ये होत असते. त्या त्या पर्यायीचा कर्ता तो गुण आहे. जाणण्याचे जे कार्य होते त्याचा कर्ता चारित्र गुण आहे व हे जे कार्य होते ते जीवद्रव्यातच होते, जीवद्रव्याच्या बाहेर नाही. ज्ञान, सुख, चारित्र इत्यादींचे कार्य होते ते जीवद्रव्यात होते. पुद्गलात म्हणजे शरीरात होत नाही.

आगम अभ्यासाने ही तत्त्वदृष्टी तयार केली पाहिजे. आपली आजपर्यंतची मान्यता दूर ठेवून तत्त्वांचा अभ्यास करायला हवा. आपली दृष्टी सदैव बाह्य गोष्टींवर - परपदार्थावरच असते. त्यामुळे पैशापासून सुख मिळते, गुरुपासून - पुस्तकामधून ज्ञान मिळते अशीच ठाम समजूत होते. ही पर्याय जेव्हा होते त्यावेळी अनुकूल अशा इतर द्रव्यांना 'निमित्त' ही संज्ञा देण्यात येते. परंतु तो विषय वेगळा आहे व सविस्तर चर्चेशिवाय घोटाळे होण्याचाच संभव असल्याने सध्या त्याबद्दल लिहित नाही.

पर्याय ही क्षणिक आहे, विनाशी आहे, ती टिकवू पहाता टिकणारी नाही म्हणून फक्त पर्यायीकडे व घणायाला दुःख, आकुलता झाल्याशिवाय रहाणार नाही परंतु ती पर्याय ज्यापासून निर्माण होते त्या ध्रुव द्रव्याकडे पाहिले असता निराकुलता अनुभवास येते.

पहा ना, आपणा स्वियांची दृष्टी सोन्याच्या पर्यायीवर म्हणजे अलंकारांच्या डिझाइनवर असते म्हणून एक दागिना मोडून दुसरा बनवण्याची आकुलता असते, परंतु घरची वडीलधारी माणसे सोने कायम आहे ना मग चिंता नको म्हणून सोन्यावर दृष्टी असल्याने निश्चित असतात.

तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास हे चिंतारहित होण्याचे औषध आहे. आम्ही डॉक्टर्स झोपेच्या गोळ्या देऊन पेशांटचे मन बधीर करून व दर्दनाशक गोळ्यांनी पेशांटच्या संवेदना कमी करून इलाज करतो. परंतु तो खरा इलाज नाही. तत्त्वज्ञान तर आपल्याला जागृत करून वस्तुस्वरूपाचे ज्ञान करून देते, त्यामुळे आकुलता व चिंता उत्पन्न नाही. हाच खरा आकुलतारहित होण्याचा मार्ग आहे.

असो, यापुढील चर्चा पुढच्या पत्रात करूया. कळावे,

तुमची आई

स्वातम को जाने नहीं, करे पुण्य बस पुण्य ।

तदपि भ्रमे संसार में, शिव-सुख से हो शून्य ॥१५॥

अर्थ - जर तू आत्माला जाणले नाहीस, सर्व पुण्यकर्मच करीत राहशील तरी देखील तू मोक्षसुखाला प्राप्त करू शकणार नाहीस उलट पुनःुन्हा संसारामध्येच भटकत राहशील.

- श्री योगिंदुदेव - 'योगसार'

‘ पुद्गल ’ द्रव्याचे स्वरूप

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

यावेळी पत्रास विलंब झाला. कारण सिद्धचक्र विधानासाठी मी पुण्याला गेले होते. रोज संध्याकाळी आरती झाल्यावर मुलांना मी गोष्टी सांगून त्याद्वारे खरे देव कसे असतात, शास्त्र का वाचायचे, स्वतःला का ओळखायचे, चार गती कोणत्या, इंद्रियं किती व त्यांची कामे, आपण कोणते द्रव्य आहोत व आपले कार्य काय इत्यादी गोष्टी सांगितल्या. गोष्टींच्या नादाने मुलं गर्दी करत असत व प्रश्नांची उत्तरंही देत असत. “ मी जीवद्रव्य आहे, शरीर पुद्गल द्रव्य आहे, आपण इंद्रियांद्वारे जे जे जाणतो ते सर्व पुद्गलच आहे, चारी गतींमध्ये सुख कोठेच नाही ” ही उत्तरं मुलं पटापट सांगत असत.

मुलांनाही जे पटकन समजले तेच आपण थोड्या विस्ताराने पाहूया.

विश्वामध्ये सहा द्रव्यं आहेत. त्यापैकी जीव, धर्म, अधर्म, आकाश व काल ही द्रव्ये आपल्याला दिसत नाहीत, कोणत्याही इंद्रियांद्वारे ती आपणास जाणता येत नाहीत. या द्रव्यांना ‘ अरुपी ’ असे म्हटले जाते. मायक्रोस्कोप किंवा इम्फ्रारेड फोटोग्राफीनेसुद्धा त्यांचे अस्तित्व सिद्ध करता येत नाही. फक्त पुद्गलद्रव्यच रूपी आहे. त्यामध्ये स्पर्श, रस, गंध व वर्ण हे गुण आहेत व त्या द्रव्याला इंद्रियांद्वारे जाणता येते. जाणण्याची शक्ती मात्र जीवद्रव्यातच आहे. ज्या इंद्रियांद्वारे जीव जाणतो ती इंद्रियंही शरीराचाच भाग असत्याने पुद्गलच आहेत. पुद्गलाला मूर्तिक व इतर पाच द्रव्यांना अमूर्तिक म्हटले आहे.

आत्म्यामध्ये - जीवद्रव्यामध्ये - स्पर्श, रस, गंध, वर्ण, शब्द इत्यादी नाहीत; परंतु जीव स्वतःला व इतरांना जाणू शकतो. ही ज्ञान-दर्शन शक्ती फक्त जीवालाच आहे म्हणून जीवाला ‘ चेतन ’ म्हटले आहे. जीवाशिवाय इतर पाच द्रव्यं अचेतन आहेत.

सहा द्रव्यं एकमेकांना अवगाहन देतात हे आपण पूर्वीच पाहिले आहे.

जेवळ्या क्षेत्रात जीवद्रव्य व्यापलेले आहे तेवळ्याच क्षेत्रात त्याच्याशी काही काळापुरता संबंध असलेल्या शरीराला जीव जाणतो. परंतु गंमत व गफलत अशी झाली की, या शरीरामध्येच जीवाने 'स्व' ची कल्पना केली आहे. जाणण्याची शक्ती ही जीवाची आहे, पण ती शरीराचीच असल्याचा भ्रम ह्या जीवाला झाला आहे. जाणणारा स्वतःलाच जाणत नाही, यापेक्षा मोठे दुर्दैव कुठले? शरीराला 'मी' मानल्यामुळे शरीरासंबंधीच्या गोष्टींना 'माझे' मानले गेले. पुदगलाचे स्वरूप जाणले नाही म्हणूनच हा गडबड घोटाळा झाला आहे.

तुम्ही म्हणाल पुदगलाहून जीवद्रव्य भिन्न आहे तर मग नुसत्या जीवद्रव्याचीच माहिती दे इतर गोष्टी कशाला? परंतु रोजच्या व्यवहारात देखील आपण पहातो की ज्या गोष्टींची भेसळ करण्यात येते त्यांचे ज्ञानही आवश्यक आहे. सोने व पितळ या दोन्ही धातूंची लक्षणे जाणली तरच सोने घेताना आपली फसगत होणार नाही. हिरा खरेदी करताना हियाप्रमाणे काचेचे गुणधर्मही माहित हवेत.

तदृतच शास्त्रामध्ये पुदगलाबद्दल एवढे सविस्तर विवेचन आहे त्याचे कारण हेच की जीव पुदगलामध्येच अहंपणा मानतो. त्याच्याशेच भेसळ (कल्पनेमध्ये) करतो. पुदगलाला जाणून 'तो मी नव्हेच' हे समजले पाहिजे.

पुदगलामध्ये परमाणु व स्कंध असे दोन भेद आहेत. परमाणु म्हणजे सर्वात छोटा पुदगल ज्याचा दुसरा विभाग होऊ शकत नाही. खरोखर परमाणु हेच पुदगलद्रव्य आहे. दोन किंवा अधिक परमाणु एकत्र येऊन बांधले जातात (बंध होतो), तेव्हा त्यांना स्कंध असे म्हणतात. स्कंधामध्ये दोन, अनेक, असंख्य किंवा अनंतही परमाणु असू शकतात.

स्थूलता व सूक्ष्मता यांच्या आधारे स्कंधाचे सहा भेद केले आहेत. उदा. - गव्हाचे - गहू, तुकडा (कण्या), भरड, रवा, पीठ व मैदा असे भेद आपण पहातो.

१) स्थूल-स्थूल - तो पुदगल स्कंध ज्याचे दोन तुकडे करता येतात पण आपसामध्ये स्वतःहून ते पूर्ववत जुळत नाहीत. जसे - पर्वत, लाकूड, कोळसा, खडू इत्यादी.

२) स्थूल - तो पुदगल स्कंध ज्याचे दोन विभाग तर करता येतात पण एकत्र आणले असता पुन्हा पूर्ववत एकमेक होतात. जसे - पाणी, तेल, दूध इत्यादी द्रवपदार्थ.

३) स्थूल-सूक्ष्म - जे संकंध डोळ्यांनी दिसतात पण हाताने पकडता येत नाहीत, तुकडेही करता येत नाहीत असे पुदगल संकंध. उदा. - प्रकाश, अंधार इत्यादी.

४) सूक्ष्म-स्थूल - जे संकंध डोळ्यांनी दिसत नाहीत, पण इतर चार इंद्रियांद्वारे जाणता येतात, असे पुदगल संकंध. उदा. - हवा, सुगंध, चव आवाज इत्यादी सूक्ष्म - स्थूल संकंध आहेत.

५) सूक्ष्म - असे पुदगल संकंध जे कोणत्याही इंद्रियांद्वारे दिसत नाहीत. याचे उदाहरण आहे कार्मणवर्गणा. या कार्मणवर्गणांनी जे बनते त्याला द्रव्यकर्म किंवा कार्मण शरीर असे म्हणतात.

६) सूक्ष्म-सूक्ष्म - सर्वात सूक्ष्म संकंध. उदा. - दोन किंवा अधिक परमाणुंच्या बनलेल्या इतर काही वर्गणा.

पुदगल संकंधाचे वरील वर्गीकरण ऐकून इंद्रजित दादांना म्हणाला होता तुमचे वर्णन ऐकून Matter च्या Solid, Liquid व Gas या States सिद्ध होतात त्याअर्थी इतरही भेद मान्य करायला हरकत नाही. विज्ञानाच्या दृष्टीने त्याने विश्लेषण करून जो निष्कर्ष काढला त्याचे मला कौतुक वाटले. औरंगाबादचा इंद्रजित, सातारचा शिरीष, मुंबईचा राजेश ही इंजिनियर मुले जैन सिद्धान्तात खास रस घेणारी मुले आहेत.

• हे सिद्धांतही असे अद्भुत आहेत व सर्वज्ञकथित असल्याने या अद्भुत गोष्टी सत्यही आहेत.

स्थूल-सूक्ष्मतेच्या अपेक्षेने या संकंधाचे दुसऱ्या प्रकारानेही वर्गीकरण केले आहे.

१. आहारवर्गणा, २. तेजसवर्गणा, ३. भाषावर्गणा, ४. मनोवर्गणा, ५. कार्मणवर्गणा इत्यादी २२ भेद आहेत.

१) आहारवर्गणा - या वर्गणा सर्वात स्थूल आहेत. या पुदगल संकंधापासून औदारिक, वैक्रियिक व आहारक ही शरीरे बनतात.

आपल्याला दृश्यरूपात आहारवर्गणाच तर दिसतात. माती, लाकूड, दगड, लोखंड, कपडे, वनस्पती, द्वीपिद्रियापासून पंचेद्रिय प्राण्यांची शरीरे, मनुष्य, देव - नारकी जीवांची शरीरे ही सर्व आहारवर्गणेपासून बनतात.

२) तेजसवर्गणा - या संकंधापासून तेजस शरीर बनते. शरीराला जी कांती प्राप्त होते ती याच वर्गणेमुळे.

३) भाषावर्गणा - या संधापासून शब्द बनतात. विज्ञानामध्येसुद्धा आपण ध्वनीलहरी म्हणतो त्यांना रेडिओद्वारे पकडता येते, त्याचे पुढा प्रसारण करता येते, त्यांची लांबी मोजता येते.

४) मनोवर्गणा - या पुद्गल संधापासून द्रव्यमन तयार होते. हे अष्टदल कमळाच्या आकाराचे असून छातीच्या ठिकाणी असते. परंतु सूक्ष्म असल्याने ऑपरेशन करताना देखील आपल्याला ते कुठे दिसत नाही. विचार, संकल्प, विकल्प, स्मृती इत्यादी कार्य या मनाद्वारे चालू असते. त्याला जाणण्याचे काम जीव करतो. म्हणताना देखील आपण असेच म्हणतो की माझ्या मनात असा विचार आला.

५) कार्मणवर्गणा - या वर्गणांपासून कार्मणशरीर बनते.

पुद्गलाबद्दल एवढी माहिती मिळाल्यावर कितीतरी गोष्टी आपल्या लक्षात येतात. शरीर हे आहारवर्गणांचे बनते, वाणी (भाषा) ही भाषावर्गणेपासून व मन हे मनोवर्गणेपासून, तसेच कर्म हे कार्मणवर्गणेपासून बनते. हे सर्व पुद्गलाचेच प्रकार असल्याने अचेतन आहेत. कोणत्याही वर्गणेमध्ये ज्ञान अर्थात चैतन्य नाही. ज्ञान हा जीवाचाच गुणधर्म आहे.

शास्त्रांमध्ये जेव्हा येते की मी चैतन्यमात्र आहे व शरीर, मन, वाणी, कर्म यांपासून भिन्न आहे, त्याचा अर्थ आता आपल्याला नीट समजतो. त्यांना भिन्न करायचे नाही, ते जीवापासून भिन्नच आहेत, हे फक्त जाणायचे आहे.

पुद्गलाला जाणणे हा दोष नाही पण त्याला आपले मानणे, त्यामध्ये आत्मबुद्धी करणे हा दोष आहे.

इतरांना जाणायचे आहे ते स्वतःला ओळखण्यासाठी. “ स्वतःला ओळखा ” हा मंत्र आपण सतत डोळ्यापुढे ठेवून त्यानुसार शास्त्रवाचन-आभ्यास केला पाहिजे.

दोन दिवसांनंतर आम्ही जयपूर शिविरासाठी जात आहोत. तिकडून आत्मानंतर भेटूया.

कठावे,
तुमची आई

अस्तित्व गुण

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

आपण आत्तापर्यंत विश्व, द्रव्य, गुण, पर्याय यांचे स्वरूप पाहिले व तदनंतर पुद्गल द्रव्याबद्दल माहिती घेतली. आपण इंद्रियांद्वारे जे जे जाणतो ते सर्व पुद्गलाच आहे, असे ज्ञानात आल्यावर सहजच प्रश्न उठतो की मग मी - जीव द्रव्य - आहे तरी कसा व त्याला जाणायचे तरी कसे? जीवद्रव्याला विशेषरूपाने जाणण्यापूर्वी आपल्याला सामान्यपणे द्रव्याची लक्षणं म्हणजेच स्वरूप काय आहे हे जाणणे आवश्यक आहे. सर्व द्रव्यांमध्ये आढळणारे असे जे गुण आहेत, त्यांना सामान्य गुण म्हटले आहे.

सामान्यगुण अनंत आहेत. परंतु वस्तुचे स्वरूप - द्रव्याचे सामान्य स्वरूप - लक्षात येण्यासाठी सहा सामान्य गुण जाणणे आवश्यक आहे. त्या गुणांची चर्चा आता आपण करणार आहोत. हे सर्व गुण एकाचवेळी विद्यमान असतात परंतु कथन करतेवेळी त्यामध्ये क्रम पडणे स्वाभाविक आहे. हे सहा गुण आहेत - अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, प्रमेयत्व, अगुरुलघुत्व, प्रदेशत्व.

अस्तित्व म्हणजे सत्ता - विद्यमानता - सद्भाव. द्रव्य सदैव आहे. आहे.. आहे. म्हणजेच द्रव्याचे सदैव अस्तित्व आहे. द्रव्याची सदैव सत्ता असते हे सर्वप्रथम जाणले तरच ते द्रव्य कसे असते, काय काम करते वगैरे पुढची माहिती घेता येईल.

अस्तित्व गुण - 'ज्या शक्तीच्या कारणाने द्रव्याचा कधीही नाश होत नाही व द्रव्य कोणापासून उत्पन्नही होऊ शकत नाही त्या शक्तीला अस्तित्व गुण असे म्हणतात'.

अस्तित्व गुण हे दर्शवितो की प्रत्येक द्रव्याची सत्ता अनादिकाळापासून आहे व ती सत्ता कायम रहाणारी आहे, तसेच कोणतेही द्रव्य नव्याने उत्पन्न होणारे नाही. प्रत्येक द्रव्यामध्ये स्वतःचा अस्तित्व गुण आहे. म्हणजेच प्रत्येक द्रव्याची सत्ता भिन्न भिन्न आहे. दोन व अधिक द्रव्यं मिळून एक सत्ता

होत नाही, तसेच नवीन द्रव्य उत्पन्न हाऊन त्यांची संख्याही वाढत नाही.

Matter म्हणजे पुदगलाच्या बाबतीत शास्त्रज्ञांनी हे सिद्ध केले आहे की Matter is always constant, it is never destroyed, it only changes its form. खरं तर सहाही द्रव्यांच्या बाबतीत हा सिद्धांत लागू आहे की, द्रव्य हे नेहमी कायम रहाते मात्र त्याची पर्याय बदलते. वैज्ञानिकांनी प्रयोगशाळेत फक्त पुदगलावरच प्रयोग केले आहेत. त्यामुळे पुदगलाबाबतीत थोडीफार माहिती ते सांगू शकतात. परंतु आत्म्याचे प्रयोग आत्म्यातच होतात-आत्म्याद्वारेच आत्म्याला जाणतांयेते - आत्मानुभुती होते. असे प्रयोग आपल्या आचार्यांनी केले व त्यानुसार त्यांनी शास्त्रांची रचना केली. हे ही Science आहे - विज्ञान आहे - याला ' वीतराग विज्ञान ' असे नाव आहे.

तत्त्वार्थसूत्र नावाच्या ग्रंथात द्रव्याचे लक्षण ' सत् ' असे सांगितले आहे. ' सत् द्रव्यलक्षणम् ' सत् म्हणजे अस्ति - सत्ता. ही सत्ता कुणामुळे आहे? ईश्वराने निर्माण केली व टिकवून धरली आहे का? नाही. प्रत्येक द्रव्याची सत्ता ही त्या त्या द्रव्याच्या अस्तित्वगुणामुळे आहे. या सत्तेसाठी - अस्तित्वासाठी कोणत्याही परद्रव्याच्या मदतीची किंवा सहाय्याची गरज लागत नाही.

दगडू नावाचा एक माणूस होता. त्याच्याजवळ ना जन्माचा दाखला, ना रेशनकार्ड, ना कुठलेच कागदपत्र. तो काही कामासाठी कचेरीत गेला. तेक्का त्याला विचारले - ' अरे, तू अस्तित्वात आहेस याचा काही पुरावा? ' दगडू म्हणतो, ' वा साहेब! हा मी जीता जागता तुमच्यासमोर उभा आहे आणि तुम्ही माझ्या अस्तित्वाचा पुरावा मागता आहात! '.

आपलीही स्थिती आज अशीच झाली आहे. सर्व दुनियेला जाणणारा, ज्ञान करणारा, निर्णय करणारा, बुद्धीमान असा हा आत्माच विचारतो आहे की, ' आत्मा (मी) आहे याला पुरावा काय? ' जीवाच्या सहवासामुळे कलेवराला (शरीराला) ही जिवंत म्हटले जाते व जीव निघून गेल्यावर मृत म्हटले जाते. तो जीवच आज कलेवरामध्ये मीपणा मानून म्हणत आहे की, जीव आहे हे सिद्ध करा नाहीतर आम्ही मानणार नाही.

म्हणून सर्वप्रथम अस्तित्वाचेच अस्तित्व सिद्ध करण्याची जबाबदारी आपल्यावर येते. जीवाचे अस्तित्व पूर्वीही होते, सध्याही आहे व या मनुष्य

अवस्थेनंतर (मृत्युनंतर) ही त्याचे अस्तित्व कायम रहाणार आहे असे सांगणाऱ्या अस्तित्वगुणाची सिद्धी आपण खालील प्रमाणे करु शकतो.

१) एकेदियांपासून पंचेदियांपर्यंत अनेक जीव आढळतात. माणसांमध्येही कोणी गरीब, कोणी श्रीमंत, कोणी आंधळा, कोणी पांगळा, एकाच घरी कोणी हुषार तर कोणी मतिमंद असा फरक दिसून येतो. असे का? - असा प्रश्न विचारला असता त्याचे उत्तर येते की त्या जीवाने पूर्वी जशी कर्म बांधली होती तशी त्याची फलं तो जीव भोगत आहे. यावरुन हे सिद्ध होते की कर्म करणारा जो जीव पूर्वी होता, तोच जीव आता कर्माची फलं भोगत आहे. यावरुन अस्तित्वगुणाची सिद्धी होते.

२) व्यंतराच्या (भुतांच्या) अनेक घटना आपल्या ऐकण्यात - पहाण्यात येतात. जो जीव पूर्वी अमुक व्यक्ती होता तोच जीव व्यंतर झालेला असतो. म्हणजेच जीवाचे अस्तित्व कायम आहे.

३) पुनर्जन्माच्या अनेक घटना सिद्ध झालेल्या आहेत. पूर्वीच्या भवातील तोच जीव नंतरच्या भवातही अस्तित्वात आहे हे सिद्ध होते. जातिस्मरण (पूर्वभवातील स्मृती) द्वारेही हे सिद्ध होते.

४) प्रथमानुयोगामध्ये अनेक कथा आहेत. एखाद्या जीवाच्या अनेक भवांचे त्यात वर्णन येते. भगवान आदिनाथांच्या वेळी मरीचि नावाचा जीव होता, तोच करोडो - अब्जोवर्षांनंतर सिंह झाला व तोच जीव दहा भवांनंतर भगवान महावीर झाला व सध्या तोच जीव सिद्ध अवस्थेमध्ये आहे. जीवाचे अस्तित्व कायम आहे हे यावरुन सिद्ध होते.

५) बालक, तरुण, वृद्ध अवस्थांमध्ये रहाणारा तोच जीव आहे. शरीरात मोठा बदल झाला तरी त्या जीवाचे अस्तित्व कायम आहे.

६) पंचवीस वर्षांपूर्वी मला क्रोध आला होता त्याचे ज्ञान मला याक्षणी होऊ शकते. क्रोध निघून गेला तरी त्याचे ज्ञान करणारा जीव कायम आहे.

७) साप चावलेल्या व्यक्तीला मंत्राद्वारे बोलायला लावले असता ती व्यक्ती सांगते की तो (साप) पूर्वजन्मीचा कोणी तरी वैरी होता.

८) उमास्वामी आचार्यांनी तत्त्वार्थसूत्रात सांगितले आहे की -

“ उत्पादव्ययधौव्य युक्तं सत् । ” “ सत् द्रव्यलक्षणम् । ”

अस्तित्वाची सिद्धी तर आपण केली. परंतु या अस्तित्वाचे - सत्तेचे - स्वरूप कसे आहे हेही थोडक्यात पाहूया. वर लिहिल्याप्रमाणे ही सत्ता उत्पाद व्यय ध्रुव युक्त आहे. प्रत्येक द्रव्य हे स्वतःच्या गुण व पर्यायींनी युक्त असते (गुणपर्ययवत् द्रव्यम्). त्यापैकी द्रव्य व त्याचे अनंत गुण नित्य असतात - ध्रुव असतात, त्यामध्ये वधवटही होत नाही - बदलही होत नाही - आहेत तसेच कायम रहातात. पर्याय प्रत्येक समयाला नवी नवी होते व प्रत्येक समयाला पूर्व पर्यायीचा नाश होतो. हा उत्पाद व व्यय (उत्पत्ती व विनाश) पर्यायींमध्ये होत असतो.

द्रव्याचा प्रत्येक समयाला बदलणारा अंश म्हणजे त्याची अवस्था (पर्याय) व. त्याच समयाला ध्रुव रहाणारा - कायम रहाणारा - अपरिवर्तनशील अंश म्हणजे द्रव्य व गुण.

द्रव्याचे लक्षण ' सत् ' आहे, असे जेव्हा आपण पाहतो तेव्हा ते ' सत् ' उत्पाद व्यय आणि ध्रुव यांनी युक्त आहे. द्रव्यही सत् आहे (नित्य अंश) व पर्यायही सत् आहे (अनित्य अंश). प्रत्येक समयाला द्रव्य कोणत्या ना कोणत्या अवस्थेमध्ये असतेच. द्रव्य आपल्या अवस्थेपासून - पर्यायीपासून वेगळे नसते - भिन्न नसते - अलग नसते. ही अवस्था म्हणजेच पर्याय क्षणिक असते. प्रत्येक समयाला नवी नवी पर्याय उत्पन्न होत असते व जुन्या पर्यायीचा विनाश होत असतो म्हणून द्रव्याला क्षणिक मानणे योग्य होणार नाही.

जेव्हा आपण ' सोने ' या वस्तुबद्दल विचार करतो, तेव्हा लक्षात येते की सोने हे सोनेरूपाने कायम रहाते त्याला ध्रुव अंश - नित्य अंश - म्हणतात व त्याच्या हार, पाटल्या, साखळी, कुंडल इत्यादी अवस्था आहेत त्या - उत्पाद व्ययरूप आहेत. त्यांना अनित्य अंश म्हणतात.

एक' स्त्री रडू लागली - ' हाय हाय ! माझा सोन्याचा हार केवढा चांगला होता. गेला ग बाई '. तिला विचारले - ' कुठे पडला काय ग ? की चोराने नेला ? ' ती म्हणाली - ' नाही हो ! त्याच्या पाटल्या केल्या '. त्या बाईचे सोने तर तिच्या जवळ सोनेरूपाने विद्यमान आहे तरी उत्पाद व व्यावर म्हणजेच पर्यायीवर दृष्टी ठेवल्याने ती दुःखी होत आहे.

जीवामध्येही पर्यायीच्या अपेक्षेने मनुष्यपर्याय, देवपर्याय, नारकीपर्याय, तिर्यचपर्याय इत्यादी उत्पाद व्यय चालू असतात. पर्यायीच्या नाशाला द्रव्याचा नाश मानल्याने दुःख होते. परंतु एका पर्यायीच्या नाशाबरोबर

त्याच समयाला नवीन पर्यायीची उत्पत्ती होत असते व द्रव्य तर सदैवच जसेच्या तसे कायम राहते याची जाणीव होताच मृत्युबद्दलचे दुःख, भय, आकुलता यांचा नाश होतो. तसेच इहलोकासंबंधी भय, परलोकासंबंधी भय, अरक्षा भय, इत्यादी इतर सर्व भयांचा नाश होतो.

एक अस्तित्व गुण जरी जाणला तरी अनेक लाभ होतात. ते असे-

१) मी जीव द्रव्य आहे व मी सत् असल्याने अनादिअनन्त आहे. अनादिपासून मी आहे व अनंत काळापर्यंत माझे अस्तित्व कायम रहाणारे आहे.

२) मी अजर अमर आहे.

३) सात प्रकारच्या भयांचा अभाव होतो.

४) ईश्वर जगाचा उत्पन्नकर्ता, रक्षणकर्ता व विनाशकर्ता आहे अशा खोट्या बुद्धीचा अभाव होतो.

५) कर्म जीवांचे रक्षण, उत्पत्ती व नाश करते या खोट्या बुद्धीचा अभाव होतो.

६) मी इतरांना उत्पन्न करणारा, त्यांचे रक्षण करणारा किंवा त्यांचा नाश करणारा आहे - या खोट्या अहंकाराचा नाश होतो.

७) दुसरा कोणी माझा उत्पन्नकर्ता, रक्षणकर्ता, विनाशकर्ता आहे या खोट्या बुद्धीचा अभाव होऊन हीनदीनपणा नाहीसा होतो.

८) माझे अस्तित्व माझ्यामुळे आहे. म्हणून मात्र स्व-अस्तित्वावर दृष्टी केंद्रित केल्याने सम्यकूदर्शनाची प्राप्ती व धर्माची सुरुवात होते.

पहा बरं, एक अस्तित्व गुण जाणल्याने केवडे सगळे लाभ होतात, अमर होण्याची कला आत्मसात होते. खर तर मी अमरच आहे हे जाणायचं आहे. आपल्या वेडेपणामुळे - अज्ञानामुळे शरीराशी संयोग - वियोग झाला असता आपण आपला जन्म - मृत्यु समजत आलो होतो व त्या कल्पनेनेच दुःखी होत होतो.

अस्तित्व गुण जाणल्याने आता समजले की जीव कधीही मरत नाही. म्हटलेच आहे -

“ उत्पाद व्यययुत वस्तु हैं फिर भी सदा धुवता धरे ।

अस्तित्व गुण के योग से कोई नहीं जगमें मरे ॥”

एक अस्तित्व गुण जाणला तर एवढा फायदा झाला - त्यामुळे पुढचे गुण लवकर जाणायची उत्सुकता होणे स्वाभाविकच आहे. त्याबद्दल चर्चा पुढील पत्रामध्ये करुया.

पर्यूषणानिमित्त होणाऱ्या प्रवचनांचा लाभ घेऊन स्वाध्याय करावा. मोना, औरंगाबादला श्री. यशपालजी जैन येणार आहेत व रीना, मालाड येथे श्री. प्रदीपजी झांझरी येणार आहेत. त्यांच्या प्रवचनांचा तुम्ही लाभ घ्यावा असे मला फार वाटते. कठावे,

तुमची आई

जर भवसमुद्र पार केला नाही तर मनुष्यदेह मिळूनसुद्धा त्याचा काय उपयोग ? पंडित म्हणवला गेला तरी त्याचा काय उपयोग ? आणि तीर्थक्षेत्री स्नान केले त्याचा काय उपयोग ? जर कर्म क्षीण केली नाहीत आणि धन कमविले तर त्याचा काय उपयोग ? इंद्रियांना तृप्त केले तर त्याचा काय उपयोग ? आणि डोक्यावर छत्र धारण करून छत्रपति झाला तर त्याचा काय उपयोग ? जर जरामरणादिना टाळले नाही आणि तारुण्य मिळविले पण त्याचा काय उपयोग ? आणि जर आत्म्याचा प्रकाश म्हणजे आत्मज्ञानाची प्राप्ती केली नाही व खूप भ्रमण केले तर त्याचा काय उपयोग ? किंवा दूर देशामध्ये अनोठखी माणसांमध्ये वास्तव्य केले - त्याचे काय फळ मिळाले ? भ्रांतीच्या विलासामुळे किंवा दुर्जनांच्या संगतीमुळे काय उपयोग ? कारण जरी ते सर्व असले तरी अंती पश्चातापच करावा लागणार आहे. कारण करण्यायोग्य तर एक आत्मज्ञानच आहे - ते तर झालेच नाही.

- भैया भगवतीदास - 'ब्रह्मविलास'

पत्रांक ११

२९ ऑक्टोबर १९९४

वस्तुत्व गुण

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

पत्ररूपाने आपण हा जो स्वाध्याय करत आहोत त्यास एक वर्ष उलटून गेले. आपल्या बरोबरच इतर अनेकजण याचा लाभ घेत आहेत ही चांगली गोष्ट आहे. धार्मिक मासिक-पुस्तक पाहिले की ते घरच्या वृद्ध माणसांसाठी आहे, आपल्याला त्याच्याशी कर्तव्य नाही अशी अनेक जणांची वृत्ती अलीकडे दिसून येते. परंतु यामध्ये प्रत्येकाच्या स्वतःच्या कल्याणाचीच गोष्ट आहे, हे आपण गेल्या दहा पत्रांद्वारे पहातच आलो आहोत.

गेल्या पत्रामध्ये अस्तित्व गुणाच्या चर्चेमध्ये आपण पाहिले की द्रव्य सत् आहे. द्रव्याची सत्ता म्हणजेच अस्तित्व शाश्वत आहे-कायम आहे-द्रव्याची नव्याने उत्पत्तीही होत नाही व द्रव्याचा विनाशही होत नाही. हे सत् उत्पाद व्यय आणि धुव यांनी युक्त आहे प्रत्येक समयाला द्रव्याची नवीन अवस्था म्हणजे पर्याय उत्पन्न होते व जुन्या पर्यायीचा नाश होतो. द्रव्याच्या पर्यायीलाच द्रव्याचे कार्य किंवा क्रिया असे म्हणतात. वस्तुमध्ये होणारी ही क्रिया त्या वस्तुच्या अंगभूत शक्तीमुळे होत असते. या शक्तीलाच वस्तुत्व गुण असे म्हणतात. या वस्तुत्व गुणाबद्दलच आज आपण चर्चा करणार आहोत. वस्तुत्व गुण कशास म्हणतात? - 'ज्या शक्तीच्या कारणाने द्रव्यामध्ये अर्थक्रियाकारित्व होते अर्थात आपली आपली प्रयोजनभूत क्रिया होते त्या शक्तीला वस्तुत्व गुण असे म्हणतात'.

वरील व्याख्येमध्ये अर्थक्रियाकारित्व असा शब्द आला आहे: अर्थ म्हणजे द्रव्य, अर्थक्रिया म्हणजे द्रव्याची क्रिया म्हणजेच द्रव्याचे कार्य - द्रव्याचे परिणमन - द्रव्याची पर्याय. कारित्व म्हणजे करवून घेण्याची शक्ती. अर्थक्रियाकारित्व म्हणजे द्रव्याचे परिणमन होण्याचा-जो पणा-जो भाव-जो स्वभाव आहे, तो त्या द्रव्याच्या वस्तुत्व गुणामुळे आहे.

प्रत्येक द्रव्यात स्वतःची क्रिया स्वतःच करण्याची शक्ती आहे तिला वस्तुत्व गुण म्हणतात. वस्तुत्व गुणामुळे च द्रव्याला 'वस्तु' असे नाव आहे. द्रव्य आपल्या गुणपर्यायींमध्ये वसते (रहाते) म्हणून त्याला वस्तु असे म्हणतात.

प्रत्येक द्रव्याचे प्रतिसमयाला जे कार्य - परिणमन चालू आहे ते त्या द्रव्याच्या वस्तुत्व गुणामुळे चालू आहे. हे परिणमन कोणत्याही अन्य द्रव्यामुळे, ईश्वरामुळे, कर्मामुळे किंवा आपल्या इच्छेमुळे होत नसते. स्वतःच्या पर्यायीची ही उत्पाद - व्ययरूप क्रिया म्हणजेच कार्य करण्यासाठी (होण्यासाठी) कोणत्याही द्रव्याला कुठल्याही अन्य द्रव्याची गरज नाही. कोणतेही द्रव्य दुसऱ्या द्रव्याची क्रिया म्हणजेच पर्याय (उत्पाद-व्ययरूप अवस्था) करूच शकत नाही.

वस्तुत्व गुणाच्या व्याख्येमध्ये दुसरा एक शब्द आला आहे- प्रयोजनभूत क्रिया. प्रयोजन म्हणजे हेतु - कारण. डोळ्यांचे काय प्रयोजन आहे? पहाणे. ज्ञान गुणाचे प्रयोजन आहे-ज्ञान करणे. श्रद्धा गुणाचे प्रयोजन आहे-श्रद्धा करणे. प्रत्येक द्रव्य व प्रत्येक गुण स्वतःचे आपले आपले कार्य करत असतो - प्रयोजनभूत कार्य करत असतो.

शरीराच्या अवयवांचेच उदाहरण पहा ना! एकाच शरीराचे अवयव असूनही डोळे पहाण्याचे काम करतात, कान ऐकण्याचे काम करतात, नाक वास घेण्याचे काम करते. असे कधीच होत नाही की, डोळे आले आहेत म्हणून कानांनी पहायचे काम केले आहे किंवा कान दुखत आहेत म्हणून डोळ्यांनी थोडावेळ ऐकण्याचे काम केले आहे. प्रत्येक इंद्रिय आपले आपले प्रयोजनभूत काम करत असते, दुसऱ्याच्या कामात दखल देत नाही, ढवळाढवळ करीत नाही. आपल्या मर्यादित राहून आपले कार्य करतात.

मोठमोळ्या संस्था किंवा मोळ्या एकत्र कुटुंबातली प्रत्येक व्यक्ती आपापले काम करत आपल्या मर्यादित राहिली तर गुण्यागोविंदाने सारा कारभार चालतो. परंतु आजकाल छोट्या कुटुंबातही ताणतणाव व कलह होतात ते वस्तुत्व गुणाच्या या रहस्याला न जाणल्यानेच.

एका द्रव्यात रहाणारे जे अनंत गुण आहेत तेही स्वतःच स्वतःचे कार्य करतात. ज्ञान गुण श्रद्धा गुणाचे कार्य करीत नाही व श्रद्धा गुण

चारित्र गुणाचे कार्य करीत नाही. हे ज्याला माहित नाही त्याला अज्ञानापोटी असे प्रश्न उद्भवतात की एवढे जाणता तर सम्यक्दर्शन का होत नाही किंवा दीक्षा का घेत नाही? राजा वृषभदेवांची गोष्ट माहित आहे ना? ते जन्मतःच सम्यक्दृष्टी होते. (श्रद्धा गुणाचे निर्मल परिणमन होते) सम्यक्ज्ञानी होते. तरीही ८३ लाख पूर्व आयुष्य संसार-राजपाट करण्यात गेले. अंतरंग लीनता (चारित्र गुणाची पर्याय) होऊन मुनीयोग्य चारित्र दशा होण्यास त्यांना एवढा अवधि लागला. याचे कारण प्रत्येक गुणाचे कार्य त्याच्या स्वतःमुळे होते. हे उदाहरण संसारात स्वच्छंदपणे वावरण्यासाठी नाही पण वस्तुत्व गुणाचे स्वरूप जाणण्यासाठी दिले आहे.

जीवद्रव्य स्वतःची प्रयोजनभूत क्रिया जाणणे - पहाणे इत्यादी कार्य करते. परंतु अन्य जीवांचे व पुद्गाल द्रव्याचे कार्य जीव करू शकत नाही.

अज्ञानामुळे हा जीव असे मानतो की परद्रव्याचे कार्य मी करतो, माझ्या इच्छेप्रमाणे परद्रव्यांचे परिणमन मी घडवितो, कदाचित इच्छेनुसार कार्य झाले तर कर्तृत्वबुद्धीचा अहंकार पुष्ट होतो व अन्यथा कार्य झाले तर आकुलता करतो, दुःखी होतो. परद्रव्यामध्ये एकत्व केल्याने पराच्या कर्तृत्वाची व भोक्तृत्वाची मिथ्या भ्रमणा या जीवाला होते.

हा जीव शरीराला स्व मानतो किंवा ' माझे ' मानतो व शरीराची क्रिया मी करतो असा वृथा अभिमान करतो. जेव्हा आपल्या इच्छेनुसार शरीराची हालचाल इत्यादी क्रिया होते तेव्हा ही कर्तृत्वबुद्धी अधिकच तीव्र होते. परंतु आजारी पडणे, वृद्धत्व येणे, केस पांढरे किंवा नष्ट होणे, अशक्तपणा - कमजोरी येणे या शरीराच्या क्रिया आपल्या इच्छेविरुद्ध होतात तेव्हा हा जीव दुःखी होतो. जेव्हा हा जीव जाणतो की मी एक जीव द्रव्य आहे, माझे परिणमन जाणणे पहाणे हे माझ्यामध्ये होत आहे, ते माझ्या वस्तुत्व गुणामुळे होत आहे व शरीर हे अनंत पुद्गाल परमाणुंचे बनलेले आहे, त्यातील प्रत्येक परमाणु स्वतःच्या वस्तुत्व गुणामुळे परिणमन करीत आहे तेव्हा त्याच्या कर्तृत्वबुद्धीचा व आकुलता - दुःख यांचा अंत होईल.

अस्तित्व गुणामध्ये आपण हे पाहिले की प्रत्येक द्रव्याचे अस्तित्व भिन्न भिन्न आहे व ते उत्पाद व्यय आणि धुव यांनी युक्त आहे. पूर्वी गुणांची व्याख्या शिकलो तेव्हा पाहिले होते की प्रत्येक द्रव्याचे स्वचतुष्टय

- स्वद्रव्य, स्वक्षेत्र, स्वकाल व स्वभाव - भिन्न भिन्न आहे व आज पाहिले की प्रत्येक द्रव्यात वस्तुत्व गुण आहे व त्यामुळे त्या त्या द्रव्याची उत्पादव्ययरूप प्रयोजनभूत क्रिया चालू आहे. या सर्वांवरून प्रत्येक द्रव्याची स्वतंत्रता लक्षात येते.

देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अनेकांना प्राणपणाला लावून लढावे लागले होते. परंतु वस्तुची ही स्वतंत्रता मिळवायची नाही तर वस्तु स्वभावतःच स्वतंत्र आहे तिला मात्र जाणायचे आहे. त्या स्वतंत्र स्वभावाचे आपल्याला ज्ञान करून घ्यावयाचे आहे. हे ज्ञान नसल्याने आपण कल्पनेमध्ये भ्रमणेमुळे दुःखी झालो आहोत व वस्तुस्वरूप समजताच हे सारे दुःख दूर होणार आहे.

सध्या जिकडे तिकडे सर्वांना टेन्शनच टेन्शन दिसून येते. इतरांच्या परिणमनाचा बोजा (ओझे) स्वतःच्या माथ्यावर घेऊन हा जीव दुःखी होत असतो. मुलांच्या पालन पोषणाची चिंता, त्यांना शिकविण्याची चिंता, त्यांना आपल्या मनाप्रमाणे डॉक्टर-इंजिनीयर बनविण्याची चिंता, पैसा मिळवण्याची व टिकविण्याची चिंता, कुटुंबातल्या लोकांनी आपल्या मर्जीप्रमाणे वागावे म्हणून चिंता, शरीर कायम तरुण दिसावे म्हणून चिंता, रोग व मृत्यु येऊ नये म्हणून चिंता, स्वतःला इतरांचा कर्ता धर्ता मानून हा जीव मिथ्या अहंकार करतो व सदैव दुःखी होतो.

एखादे कार्य स्वतःच्या आवाक्याबाहेरचे आहे असे वाटते तेव्हा हा जीव ईश्वराला कर्ता धर्ता मानून त्याच्याकडे धाव घेतो. खाचा देवाचे स्वरूप माहित नसल्यामुळे वीतरागी देवापुढे पुत्र, पैसा, निरोगी शरीर इत्यादींची याचना करतो - अभिलाषेपोटी भक्ती करतो किंवा इतर लोकांच्याप्रमाणे सरागी देव देवतांच्या-कुदेव, कुगुरु, कुशास्त्रांच्या आहारी जाऊन गृहीत मिथ्यात्वाचे पोषण करतो.

एखादे कार्य इच्छेनुसार झाले तर स्वतःचा अभिमान पुष्ट करतो व इच्छेविरुद्ध झाले तर कर्मावर सारा दोष टाकून मोकळा होतो. लहान मुलांना आपण ' बाऊ ' आला हं! तू जेवण जेव, अभ्यास कर असे सांगतो. तसे या जीवाने कर्माचा बाऊ करून ठेवला आहे. कर्म हे पुद्गाल आहे व त्याची क्रिया त्याच्या वस्तुत्व गुणामुळे त्याच्या स्वचतुष्ट्यामध्ये चालू आहे. मी जीवद्रव्य आहे व माझी क्रिया-माझे परिणमन-माझ्या वस्तुत्व गुणामुळे माझ्यामध्येच होत आहे याची या जीवाला माहिंतीच नाही.

पहा बरं मुलींनो, एक एक गुण जाणला की केवढे लाभच लाभ होतात ते. स्वाध्यायाने, तत्त्वचिंतनाने वस्तुस्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान होताच त्याचे फळ तात्काळच मिळते. आज पुण्यकार्य करा व काही काळानंतर त्याचे फळ मिळेल असा उधारीचा धंदा येथे नाही. अजून तर आपण सर्व द्रव्यांचे सामान्य स्वरूप पहात आहोत. ह्यानंतर जीव द्रव्याचे विशेष स्वरूप पहाताना विशेष आनंद येईल यात शंकाच नाही. त्यापूर्वी उरलेले चार सामान्य गुण आपण पहाणार आहोत. वस्तुत्व गुण जाणल्याने जे लाभ होतात ते पुढा पाहूया-

- १) प्रत्येक द्रव्य आपापली प्रयोजनभूत क्रिया करत असते म्हणून कोणतेही द्रव्य निरर्थक नाही.
- २) प्रत्येक द्रव्य स्वतःचे कार्य करते, दुसऱ्या द्रव्याचे कार्य करत नाही.
- ३) प्रत्येक द्रव्याचे कार्य वस्तुत्व गुणामुळे च होते. अन्य द्रव्यामुळे, ईश्वरामुळे, कर्ममुळे होत नाही. वस्तु तर स्वतंत्र आहेच, प्रत्येक वस्तुचे कार्यही स्वतंत्र आहे.
- ४) मी जीवद्रव्य आहे व जाणणे हे माझे कार्य आहे, त्यासाठी मला अन्य द्रव्याची गरज नाही.
- ५) मी परद्रव्यांचे कार्य करु शकतो या कर्तृत्व बुद्धीचा अभाव होऊन निराकुलतेची प्राप्ती होते.
- ६) परद्रव्यांचे परिणमन त्यांच्या स्वतःमुळे होते असे जाणल्यामुळे परद्रव्यां- प्रति राग - द्वेष उत्पन्न होतात, परद्रव्यांमुळे नाही याचे ज्ञान होते.
- ७) सम्यक्दर्शनाची प्राप्ती होऊन अपूर्व शांतीचा अनुभव होतो. वस्तुत्व गुणाचे स्वरूप सांगणारा हा दोहा पहा-
वस्तुत्व गुण के योगसे हो द्रव्यमें स्व-स्वक्रिया ।
स्वाधीन गुण-पर्याय का ही पान द्रव्यांने ने किया ॥
सामान्य और विशेषतासे कर रहे निज काम को ।
यों मानकर वस्तुत्व को पाओ विमल शिवधामको ॥
वस्तुत्व गुणानंतर द्रव्यत्व गुणाबद्दलची चर्चा पुढील पत्रामध्ये करु. कठावे,

पत्रांक १२

२९ नोव्हेंबर १९९४

द्रव्यत्व गुण

प्रिय सौ. रीना. व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

जैन सिद्धान्तांचा अभ्यास - जो प्रत्येक जीवाला परम हिताचा मार्ग दाखवणारा आहे - तो किती रुची, उत्सुकता व उत्साह निर्माण करतो याची प्रचीती पुणे येथे आली. पर्युषणपर्वामध्ये दादांची रोज तीन प्रवचन तेथे डॉ. किरण शहा - सौ. मुगंधा शहा यांनी आयोजित केली होती. लघु जैन सिद्धान्त प्रवेशिका त्यावेळी शिकवण्यास प्रारंभ केला. त्यावेळी लोकांना एवढी गोडी निर्माण झाली की पुनः अष्टान्हिकात (१० ते १७ नोव्हेंबर) आठ दिवस रोज पाच तास प्रवचनांचा प्रोग्रॅम होता. दादा तीन तास व मी दोन तास प्रवचन करीत होतो. यावेळी श्री. विजय दोशी, सौ. ममता दोशी यांनी हे शिबिर आयोजित केले होते. तेव्हापासून रोज नियमित स्वाध्याय तर तेथे चालूच आहे शिवाय २० एप्रिलपासून दहा दिवसांचे आणखी एक शिबिर श्री. प्रशांत दोशी, सौ. स्मिता दोशी अरेंज करीत आहेत. यावेळी दिवसातून रोज आठ तास प्रवचन होणार आहेत. शाळा-कॉलेजामधली मुलं व मोठी माणसं शंभर-सव्वाशे जण उत्साहाने भाग घेत असत. तत्त्वज्ञानाचा महिमाच असा अपूर्व आहे. बुद्धिमान जीवांना तो पटकन समजतो.

गेल्या दोन पत्रांमध्ये आपण अस्तित्व व वस्तुत्व गुणांचे स्वरूप पाहिले. सर्व द्रव्यांमध्ये आढळणाऱ्या सामान्य गुणांची चर्चा आपण करीत आहोत, त्यापैकी सहा सामान्य गुणांतला द्रव्यत्व गुण आपण आज पहाणार आहोत.

अस्तित्व गुण हे दाखवतो की प्रत्येक द्रव्याची सत्ता अनादिअनंत आहे, वस्तुत्व गुण हे सांगतो की प्रत्येक द्रव्याचे कार्य म्हणजेच परिणमन त्या त्या द्रव्यात स्वतःमुळे होत असते.

द्रव्यत्व गुण हे सिद्ध करतो की प्रत्येक द्रव्याचे हे परिणमन निरंतर - सतत - अखंडपणे - अविरत चालू असते. एका समयाचीही

उसंत न घेता प्रत्येक द्रव्य दर समयाला स्वतःचे कार्य करत असते. द्रव्यत्व गुणाची व्याख्या अशी - 'ज्या शक्तीच्या कारणाने द्रव्याची अवस्था निरंतर बदलते त्या शक्तीला द्रव्यत्व गुण असे म्हणतात'.

म्हणून उत्पाद - व्यय अखंड प्रवाहरुपाने सतत चालूच रहातात. पर्याय म्हणजेच अवस्था, एक समयापेक्षा अधिक काळ टिकूच शक्त नाही. स्वतःची अवस्था निरंतर बदलण्याचा हा गुण प्रत्येक द्रव्यात नसता तर द्रव्य 'कूटस्थ' बनण्याचा प्रसंग आला असता. द्रव्य आहे त्याच स्थितीत कायम राहिले असते, रोगी रोगीच राहिला असता निरोगी झाला नसता, संसार अवस्थेचा नाश होऊन सिद्ध अवस्था झाली नसती, बालक छोटेच राहिले असते जवान झाले नसते. परंतु वस्तुचे असे स्वरूप नाही.

दुधाचे दही झाले	- द्रव्यत्व गुणामुळे
कैरीचा आंबा झाला	- द्रव्यत्व गुणामुळे
शिष्याला ज्ञान झाले	- द्रव्यत्व गुणामुळे
रोगी निरोगी झाला	- द्रव्यत्व गुणामुळे

प्रत्येक द्रव्याचे - द्रव्यातील प्रत्येक गुणाचे निरंतर परिणमन त्याच्या स्वतःच्या द्रव्यत्व शक्तीमुळे होते. परंतु आपण मात्र या कार्याचा कर्ता कोणीतरी परद्रव्य आहे असे आतापर्यंत मानत आलो आहोत. गुरुमुळे ज्ञान झाले, डॉक्टरमुळे रोग बरा झाला, असे म्हणतो तेव्हा ते निमित्त कथन आहे-उपचाराने म्हटले जाते. परंतु वस्तुस्थिती तशी नाही, हे आपण जाणलेच पाहिजे.

कैरी हिरवी होती, आंबट होती, घटू होती तीच बदलून आंबा पिवळा, गोड व नरम झाला. ही बदललेली अवस्था लक्षात येण्यास पंधरा दिवस लागले, परंतु तिची अवस्था दर समयाला बदलत होती. आपण मानतो की कैरी व्यवस्थित अढीमध्ये (गवतामध्ये) घालून आम्ही पिकवली. परंतु कैरी पिकली ह्यामध्ये द्रव्यत्व गुण हे अंतरंग निमित्त आहे व कालद्रव्य हे बहिरंग निमित्त आहे. प्रत्येक गुण हा स्वतंत्रपणे परिणमत आहे. वर्ण गुणाची हिरवी अवस्था बदलून पिवळी झाली, तिचा कर्ता वर्ण गुण, रस गुणाची आंबट अवस्था बदलून गोड झाली तिचा कर्ता रस गुण, स्पर्श गुणाची कठीण पर्याय बदलून नरम झाली तिचा कर्ता स्पर्श गुण. वस्तुची स्वतंत्रताच अशी

आहे. केवळ गुणच स्वतंत्रपणे आपले आपले कार्य करतो असे नसून प्रत्येक समयाची पर्याय देखील स्वतंत्रपणे त्या समयाच्या योग्यतेनुसार उत्पन्न होते. वर्तमान पर्यायीला भूत पर्याय बनवत नाही व भविष्य पर्यायीचा कर्ता वर्तमान पर्याय नाही. पहिली पर्याय नाश होते त्याच समयात दुसरी पर्याय उत्पन्न होते. जो स्वतः नाश पावला आहे तो अन्य कोणास उत्पन्न कसा करू शकेल बरे!

तुम्ही म्हणाल काल द्रव्याने तरी परिणमन घडवून आणलेच की नाही? काल द्रव्याला तरी कर्ता मानाल ना? त्याचे उत्तर असे आहे की कालद्रव्य हे बहिरंग निमित्त आहे व निमित्त हे अकिञ्चित्कर - कार्यामध्ये काहीही न करणारे असे असते. ते कसे ते पाढूयात.

प्रत्येक द्रव्य दर समयाला आपापले परिणमन करीत आहे. कालद्रव्यही स्वतःच्या द्रव्यत्व गुणामुळे निरंतर परिणमन करीत आहे. कालद्रव्याची १ पर्याय म्हणजे १ समय. असंख्यात समयांचा १ सेकंद, ६० सेकंदांचा १ मिनिट तास, दिवस, महिना, वर्ष वगैरे किती काळ व्यतीत झाला हे दाखवतात, याला 'व्यवहारकाल' असे म्हणतात. एका सेकंदात काल द्रव्य असंख्यात वेळा - उदाहरणासाठी आपण १०० वेळा-परिणमित झाले असे समजू. प्रत्येक द्रव्यही म्हणजे इतरही सर्व द्रव्यं एका सेकंदात १०० वेळा परिणमित झाली. एक एक अवस्था पालटत त्यांच्याही १०० अवस्था पालटल्या. याला कारण त्या त्या द्रव्यांचा द्रव्यत्व गुण. पहिल्या पर्यायी पासून १०० वी पर्याय होईपर्यंत एक सेकंद एवढा काळ लागला. आपण आणखी एक उदाहरण पाढूया म्हणजे लवकर समजेल.

एक जन्मलेले मूल आहे. त्याच्या शरीराची अवस्था दर समयाला बदलत बदलत ते मूल एक वर्षांनंतर विशिष्ट अवस्थेला पोहोचले. काही वाढ झाली. ही वाढ मोजण्यासाठी आपण त्या मुलाची उंची, वजन, मुलाची मानसिक व शारिरिक प्रगती इत्यादी गोष्टी पहातो. परंतु वेगवेगळ्या मुलांची कंमी जास्त वाढ होते म्हणून नक्की किती वेळा अवस्था बदलल्या हे सांगण्यासाठी किती काळ लोटला म्हणजेच किती वेळा त्याने हे परिणमन केले हे दाखवण्यासाठी आपण काळाच्या सापेक्षतेने मूल वर्षांचे झाले असे म्हणतो. परंतु पुदगल (शरीर) व कालद्रव्य ही दोन भिन्न द्रव्य आहेत ती स्वतःच्याच परिणमणाचे कर्ते आहेत.

विद्यार्थी तीन तास बसून पेपर लिहितात, ते कार्य विद्यार्थी स्वतः करतात की त्या तीन तासांच्या अवधिने ते लिहिण्याचे कार्य केले?

एका भाजलेल्या पेशांटने मला विचारले, - 'डॉक्टर, ही जखम कधी बरी होईल?' जखमेच्या लक्षणांवरून मी सांगितले आठ दिवसात तू बरा होशील. तद्वत त्याची जखम बरी झाली. त्याच्या अंगभूत शक्तीने रोगी अवस्था जाऊन निरोगी अवस्था प्राप्त झाली. या शक्तीलाच आपण द्रव्यत्व गुण म्हणतो. जखम भरून येण्याची शक्ती त्याच्यातच होती व ते कार्य दरसमयाला चालूच होते, समय-समय करीत आठ दिवसात निरोगी अवस्था प्राप्त झाली. ही अवस्था शरीराची, शरीरामध्ये, शरीराच्या गुणधर्मामुळे झाली. शरीरात किती अवस्था पलटल्यानंतर ही विशिष्ट अवस्था आली हे मोजण्यासाठी, काल द्रव्याच्या किती अवस्था झाल्या हे मोजून आपण म्हणतो आठ दिवस लागले. कालद्रव्याने फक्त स्वतःमध्ये परिणमन केले, शरीरात ढवळाढवळ केली नाही. तरीदेखील उपचाराने आपण म्हणतो की हे कार्य काळामुळे झाले. हा उपचाराचा आरोप ज्या द्रव्यावर येऊ शकतो त्यास निमित्त म्हणतात. पण निमित्त कार्यामध्ये काहीही करत नाही, हे आपण आत्ताच समजून घेतले.

समय-समय, क्षण-क्षण करीत काळाचा प्रवाह अखंडपणे चालू असतो. काळ कधीही थांबत नाही हे तर आपल्या सर्वांच्या परिचयाचे आहे. काळ हे एक द्रव्य आहे, तद्वतच इतरही सर्व द्रव्यांच्या अवस्थांचा प्रवाह अखंडपणे - समयासमयाला एकएक पर्याय या रूपाने हा पर्यायक्रम निरंतर चालूच असतो. या सर्व तोंडी गप्पा नव्हेत याला शास्त्राधार आहे. आचार्य अमृतचंद्र जे सुमारे हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेले त्यांनी कुंदकुंदाचार्यांच्या समयसार ग्रंथावर टीका (ग्रंथ समजण्यासाठी विश्लेषण) लिहिली, त्याला आत्मस्थाति किंवा समयसार कलश असे म्हणतात. त्यातील ६५ वा कलश (कर्ताकर्म अधिकाराचा २० वा कलश) असा आहे.

स्थितेति जीवस्य निरंतराया स्वभावभूता परिणामशक्तिः । तस्यां स्थितायां स करोति भावं यं स्वस्य तस्यैव भवेत् स कर्ता ॥

अर्थ - चेतनद्रव्याचे-जीवद्रव्याचे परिणमनरूप सामर्थ्य अनादिपासून विद्यमान आहे असा द्रव्याचा सहज स्वभाव आहे. ही परिणामशक्ती

निरंतराया म्हणजेच प्रवाहरुप आहे - एक समयमात्र खंड त्याच्यात नाही. त्या परिणामशक्तीद्वारे जीव जो कोणता (शुद्ध किंवा अशुद्ध) भाव करतो त्याचा कर्ता तो जीव स्वतःच असतो.

आपल्याला कधी कधी खूप क्रोध येतो, त्यावेळी क्रोधाचे कारण आपण अन्य व्यक्तीला मानतो; परंतु ह्या क्रोधाचा कर्ता आपणच असतो.

द्रव्य बदलत असतानाही कायम रहाते. अनित्य असतानाही नित्य असते. निरंतर बदलण्याचा पर्यायिगत स्वभाव द्रव्याचाच आहे व बदलत असतानाही ध्रुवस्वभाव, त्रिकाली स्वभावरूपाने रहाण्याचा स्वभाव देखील द्रव्याचाच आहे. द्रव्य बदलत असूनही बदलत नाही हे कसे बरे?

एका दहा वर्षाच्या मुलाला आपण ओळखतो, त्यालाच पुन्हा विसाव्या वर्षी आपण पाहिले असता, त्याच्यात खूप बदल झालेला असतो. तरी देखील तो तोच मुलगा आहे हे आपल्या लक्षात येते अवस्था बदलूनही तो तोच आहे हे समजते.

एकाच समयात द्रव्य नित्यही आहे व अनित्यही आहे. जर आपल्याला आश्रय घ्यायचा असेल तर नित्य गोष्टीचाच घ्यावा लागेल. बदलणाऱ्या व्यक्तीवर आपण भरवसा ठेवत नाही, तद्वत सदैव बदलणाऱ्या पर्यायीकडे पाहून आपण एकतर त्यांना कायम ठेवण्याची इच्छा करतो किंवा आपल्या इच्छेनुरूप विशिष्ट पर्याय आणू पहातो व हे वस्तुस्वरूपाच्या विरुद्ध असल्याने तसे घडत नाही व त्यामुळे आपण दुःखी होतो. वस्तुस्वरूपाचे ज्ञान झाल्यानेच ही आकुलता व दुःख नाहीसे होते.

हा जीव शरीर कायम तरुण रहावे, केस काळ्याचे पांढरे होऊ नयेत, पैसा व परिवाराचा संयोग कायम रहावा; याप्रकारे आहे ती पर्याय टिकवू पहातो व इच्छेनुरूप घडत नाही तेव्हा दुःखी होतो. कदाचित इच्छेप्रमाणे कार्य झाले (मुलांचे शिक्षण वगैरे) की मिथ्या अहंकार करून स्वतःला कर्ता मानतो.

द्रव्यत्व गुण जाणल्याने कितीतरी फायदे झाले, नाही का? मुख्यत: ते असे-

- प्रत्येक द्रव्य अनादिअनंत कायम राहूनही स्वतःची अवस्था ते निरंतर बदलते - हे त्या द्रव्याच्या द्रव्यत्वगुणामुळे होते. परद्रव्य किंवा निमित्त काहीही करु शकत नाही.

२. जीवाची पर्याय शरीरामुळे, कर्मामुळे, ईश्वरामुळे, इतर जीवांमुळे, अजीवांमुळे बदलू शकत नाही.
३. दुसऱ्या कोणाचीही पर्याय माझ्यामुळे बदलू शकत नाही. आज पर्यंत मी इतरांचा कर्ता-धर्ता आहे ही मिथ्याबुध्दी स्वीकारली होती तिचा नाश झाला.
४. अवस्थेपुरताच मी स्वतःला मानत असल्याने दुःखी होत होतो, परंतु अनित्यता म्हणजे बदलणे हा पर्यायगत स्वभाव आहे मी अनादिअनन्त नित्य आहे. हे जाणल्याने आकुलता नाहीशी होते.
५. एखादी प्रिय व्यक्ती का मेली? संपत्ती होती आता गरिबी का आली? एखाद्याला अपंगत्व का? ही घटना अशीच का घडली? इत्यादी विचारांचे काहूर माजते व आपण चिंतित होतो. द्रव्यत्व गुणांमुळे हे परिणमन ज्या त्या द्रव्यात होत आहे असे योग्य कारण समजल्याने मनाला शांती मिळते.
६. सध्या जी मिथ्यात्व अवस्था आहे ती बदलून सम्यक्त्व अवस्था प्राप्त करण्याची शक्ती प्रत्येक जीवामध्ये आहे. सम्यक्दर्शनाचे हे कार्य तो जीव स्वतःच स्वतःमध्ये करू शकतो. अरहंतामुळे, शास्त्र पठन पाठन करून, यात्रा-पूजा करून हे सम्यक्दर्शनाचे कार्य होणार नाही तर श्रद्धा गुणाची मिथ्यात्व ही अवस्था बदलून श्रद्धा गुण स्वतःच सम्यक्त्व अवस्थारूप परिणमणार आहे.

हे होण्यासाठी तत्त्वनिर्णयाची नितांत गरज आहे व त्यासाठी पत्ररूप स्वाध्याय आपला चालूच आहे. या पत्रांना पुस्तकरूप कधी देणार असा प्रश्न अनेकांनी मला विचारला. त्यालाही हेच उत्तर आहे. पुस्तकरूपाने त्याची अवस्था द्रव्यत्व गुणामुळेच होणार आहे. ती जेव्हा क्वायची असेल तेव्हा होईल, त्याला जाणणे एवढेच कार्य आपण करू शकतो. पुढील चर्चा पुढील पत्रात.

कळावे,

तुमची

आई

पत्रांक १३

१० जानेवारी १९९५

प्रमेयत्व गुण

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व गुण समजल्याने वस्तुस्वरूपाची ओळख होऊन अधिक जाणण्याची उत्कंठा लागली आहे असे कठवलेत, आनंद वाटला. समोरच्या व्यक्तीची तीव्र रुची पाहून सांगणाऱ्याचाही उत्साह द्विगुणित होतो, त्यामुळे वाचकांकडून पत्राच्या प्रतिक्रिया सदैव स्वागतार्ह आहेत.

द्रव्यत्व गुणाचा दोहा लिहिला नाही म्हटलेस, तो असा -

द्रव्यत्व गुण इस वस्तुको जग में पलटता है सदा ।

लेकिन कभी भी द्रव्य तो तजता न लक्षण सम्पदा ॥

स्व - द्रव्यमें मोक्षार्थी हो स्वाधीन सुख लो सर्वदा ।

हो नाश जिससे आज तक की दुःखदायी भवकथा ॥

द्रव्यत्व गुणाच्या चर्चेत सम्यक्रूदर्शनाची पर्याय द्रव्यत्व गुणामुळे श्रद्धा गुणात होते. अरिहंतामुळे, दिव्यधनिमुळे, स्वाध्यायामुळे, पूजेमुळे व इतर क्रियामुळे होत नाही, हे वाचून रीना तू विचारलेस की शास्त्रामध्ये पुण्य त्यागण्यायोग्य (हेय) म्हटले आहे व बाई - दादा तुम्ही तर रोज पूजन, अष्टक, स्वाध्याय इत्यादी करीत असता हे कसे ? फारच मार्मिक प्रश्न आहे हा.

लहानपणी तुम्ही पोहायला शिकत होतात ते आठवतंय ? सुरवातीला पाठीला डबा बांधून पाण्यात उतरत होतात व हातपाय हलवण्याची प्रॅक्टिस करीत होतात. मार्गदर्शनाखाली शिकत असताना योग्य रीतीने पोहण्याची कला अवगत होईपर्यंत, पाण्यावर तरंगत ठेवण्यासाठी डब्याची आवश्यकता होती. परंतु त्यावेळी शिकविणाऱ्याच्या व शिकणाऱ्याच्याही हे पक्के ध्यानात होते की हा डबा लवकरात लवकर सोडणे योग्य आहे. म्हणजेच ' हेय ' आहे. डबा सोडून स्वतंत्रपणे पोहता येणे योग्य आहे. परंतु घाईने डबा सोडून देऊन बुडणे योग्य नाही.

तद्वत शास्त्रस्वाध्याय, जिनेन्द्र दर्शन, पूजन इत्यादींचा आधार घेऊन

आपल्याला तत्त्वनिर्णय करून शुद्धात्मानुभूती करावयाची आहे. या सर्व गोष्टींचा आधार त्यामध्ये अडकण्यासाठी नसून त्यातून पुढे जाण्यासाठी आहे. परंतु हे सर्व सोडून स्वच्छंदपणे पापात मग्न होण्यासाठी नाही. समयसार ग्रंथामध्ये शुभभावांना 'हस्तावलंब' म्हटले आहे. वरच्या मजल्यावर जाण्यासाठी जिना चढत असताना आपण कठऱ्याचा आधार घेत घेत जिना चढतो. परंतु वरच्या मजल्यावर पाय ठेवण्यासाठी कठऱ्याचा आधार सोडूनच पुढे जावे लागते. तद्वत् जिनेन्द्र भगवंतांचे दर्शन, त्यांनी सांगितलेल्या उपदेशाचे श्रवण, चिंतन व त्याप्रमाणे तत्त्वनिर्णय या गोष्टीशिवाय आत्मानुभव होणार नाही. म्हणून या सर्व गोष्टी कार्यकारी - उपयुक्त - आहेतच, परंतु आत्मानुभवाच्या समयाला या गोष्टींचा आधारही सुटलेला असतो. विकल्पांमध्ये जोपर्यंत या गोष्टी असतील तोपर्यंत आत्मानुभव होणार नाही. ही अपेक्षा लक्षात घेऊन पुण्य 'हेय' आहे असे म्हटले जाते.

वरील गोष्टींचा ग्रहणपूर्वक त्याग होतो. उदाहरणार्थ, कॉलेजात अँडमिशन घेताना आपण S. S. C. पास होऊन शाळेचा त्याग करतो. जो कधी शाळेतच गेला नाही किंवा S. S. C. होण्यापूर्वी अर्धवट - मध्येच शाळा सोडून दिली तर तो कॉलेजात अँडमिशन घेण्यास पात्र ठरणार नाही. तद्वत् शास्त्रस्वाध्याय करून वस्तुस्वरूपाचा - तत्त्वांचा यथार्थ निर्णय झाल्याशिवाय आत्मानुभव होणार नाही. परंतु ज्यावेळी आत्मानुभव होतो त्यावेळी आत्म्यासंबंधीचे विकल्पही सुटतात - निर्विकल्प अवस्था असते.

आजचा आपला विषय 'प्रमेयत्व गुण' हा आहे. त्याची व्याख्या अशी - 'ज्या शक्तीच्या कारणाने द्रव्य कोणत्या ना कोणत्या ज्ञानाचा विषय बनतो त्यास प्रमेयत्व गुण म्हणतात'. साध्या भाषेत सांगायचे झाले तर, प्रत्येक द्रव्यामध्ये अशी शक्ती आहे की ज्यामुळे ते द्रव्य ज्ञानामध्ये झालकते - जाणले जाते. जीव द्रव्याच्या ज्ञानगुणात जशी जाणणे ही शक्ती आहे, तशी प्रत्येक द्रव्यात 'जाणले जाणे' - 'ज्ञानात येणे' - 'कुणाच्या तरी ज्ञानात झालकणे' - अशी शक्ती आहे. सर्व द्रव्यांमध्ये आढळणारा हा सामान्य गुण असल्याने प्रत्येक द्रव्य ज्ञानाने जाणले जाते, त्यामुळे जगात एकही अशी गोष्ट उरत नाही की जी ज्ञानामध्ये येऊ शकत नाही. विश्वाचे स्वरूप 'अनजान' Unknown राहूच शकत नाही, गुप्त राहूच शकत नाही.

तुम्ही म्हणाल, अशा कितीतरी गोष्टी आहेत की ज्या आम्हाला माहित नाहीत, आम्ही जाणू शकत नाही. अगं, पण प्रमेयत्व गुण हे सांगतो

की, प्रत्येक गोष्ट कोणत्या ना कोणत्या ज्ञानात येतेच. T. V. वर आपण क्रिकेट मँच पाहताना कित्येक वेळा विशिष्ट खेळाडू आऊट झाला आहे की नाही हे दोन्हीही अम्मायरसच्या ज्ञानात येत नाही, तेव्हा तिसऱ्या (Third) अम्मायरची मदत घेतात, म्हणजे वेगवेगळया T. V. कॅमेयांनी टिप्पलेली दृष्ट्य पाहून नंतर निर्णय दिला जातो. कोणाच्या ना कोणाच्या ज्ञानात येण्याच्या या शक्तीला प्रमेयत्व गुण म्हणतात.

दुसरे साधे उदाहरण पाहू. सुगंध डोळ्यांना दिसत नाही, पण नाकाला (ब्राणेंद्रियाद्वारे) कळतो. आवाज इतर इंद्रियांना समजत नाही पण कानाद्वारे जाणलां जातो व गोड आंबट चव डोळ्यांना कानांना समजत नाही पण जिभेला समजते. ज्या गोष्टी डोळ्यांनी जाणता येतात त्या इतर इंद्रियांनी जाणता येतीलच असे नाही. पुद्गलातले हे स्पर्श, रस, गंध, वर्ण हे गुण तसेच शब्द हे वेगवेगळया इंद्रियांद्वारे जाणले जाण्याची शक्ती त्या पुद्गलात आहे, सुई मध्ये दोरा ओवताना मला दिसत नाही परंतु तुम्हाला पटकन् दिसते. म्हणजेच माझ्या ज्ञानात आले नाही पण तुमच्या ज्ञानात आले.

जुनाट रोगाला कंटाळलेला रोगी अनेक डॉक्टर्सना आपली प्रकृती दाखवत फिरतो. कधी डॉक्टर, कधी वैद्य, कधी आणखी कोणी. त्यालाही एकच आशा असते की या रोगाचे निदान कोणाच्या तरी ज्ञानात येईल व तो मला औषध देऊन बरा करील.

प्रमेयत्व गुणामुळे द्रव्य कोणत्या ना कोणत्या ज्ञानामध्ये येते असे म्हटल्यावर साहजिकच प्रश्न उद्भवतो की ज्ञानाचे प्रकार तरी किती आहेत? त्याचे उत्तर - मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्यज्ञान व केवलज्ञान. त्याच्या विस्तारात न जाता थोडक्यात सांगायचे झाले तर अरिहंत व सिद्धांना सोडून सर्व जीवांना मति व श्रुत ज्ञान असते. देशकालाच्या, द्रव्याच्या मर्यादिसह म्हणजे काही क्षेत्रामध्ये, काही विशिष्ट काळापुरते, काही व्यक्तींबद्दलचे जे ज्ञान ते अवधिज्ञान. काही भावलिंगी मुनींना दुसऱ्याच्या मनातील रूपी पदार्थाबद्दलचे विचार जाणण्याची शक्ती असते तिला मनःपर्यज्ञान म्हटले आहे व केवलज्ञान म्हणजे सर्व जाणण्याची शक्ती - एकाच समयात युगपत् (एकाच वेळी) विश्वातील सर्व अनंतानंत द्रव्ये, त्या प्रत्येक द्रव्याचे अनंत गुण व त्या प्रत्येक गुणाच्या भूत - वर्तमान - भविष्य काळातील अशा अनंत पर्यायी व प्रत्येक पर्यायीचे अनंत अविभाग

प्रतिच्छेद यांना प्रत्यक्ष जाणणारे ज्ञान. ज्यांना केवलज्ञान प्राप्त होते त्यांना 'केवली' म्हणतात - 'सर्वज्ञ' म्हणतात. अरिहंत व सिद्ध हे सर्वज्ञ आहेत त्याबद्दल पत्र क्र. १ व २ मध्ये आपण चर्चा केली होती.

यावरुन हे सिद्ध होते की या विश्वात अशी एकही गोष्ट नाही, एकही द्रव्य, गुण, पर्याय नाही की जी केवलज्ञानामध्ये जाणली जात नाही. केवलज्ञानामध्ये सर्व गोष्टी जाणण्याची ताकद आहे, तशी प्रत्येक द्रव्यात ज्ञानामध्ये झळकण्याची ताकद आहे.

प्रमेयत्वगुण जाणल्याने सर्वज्ञाची सिद्धी तर होतेच परंतु क्रमबद्धपर्यायाची सिद्धीही होते. केवलज्ञानामध्ये सर्व द्रव्यं जाणली जातात झळकतात; त्यांचे अनंत गुणही झळकतात व प्रत्येक गुणाच्या अनंतकाळाच्या पर्यायीही त्या ज्ञानात येतात. याचाच अर्थ कोणती पर्याय कधी होणार आहे, कोणत्या पर्यायी नंतर कोणती पर्याय होणार आहे, त्यावेळी इतर द्रव्यांच्या अवस्था काय असतील, काळाच्या अपेक्षेने कोणता काळ असेल, निमित्तरूपाने कोणती द्रव्यं असतील याचे ज्ञान अनंत केवलींच्या ज्ञानात आले आहे व प्रत्येक समयाला येत आहे. म्हणजेच सर्व गोष्टी, घटना सुनिश्चित आहेत.

बापरे बाप! मग आम्ही व्यर्थच मेहनत करीत आलो. जेव्हा जे व्हायचे असेल ते होणार आहे. मग आम्हाला स्वाध्याय करायची पण जरुरी नाही अशी पठवाट - अशी स्वच्छंदता कोणी करत असेल तर त्यावरुन त्या जीवाची रुची कोठे आहे हे सिद्ध होते. ज्यांना आत्मानुभवाची - सम्यक्दर्शनाची पर्याय प्राप्त होते त्याच्या पूर्वींच्या पर्यायीही केवलींच्या ज्ञानात आलेल्याच असतात.

जिनेन्द्रकथित तत्त्वोपदेश ऐकूनच तत्त्वनिर्णय - तत्त्वनिर्णयपूर्वकच, पुरुषार्थपूर्वकच आत्मानुभूती - आत्मानुभूतीपूर्वकच चारित्रदशा व अशा मुनीदेशपूर्वकच मोक्षदशा. असा पर्यायींचा क्रमदेखील त्यांच्या ज्ञानात आलेला आहे. त्यांच्या ज्ञानात आलेल्या या गोष्टीचे दिव्यध्वनीरूपाने वाणीमध्ये आल्या, ती वाणी ऐकून गणधरांनी व अनेक आचार्यांनी तद्वत अनुभव करून शास्त्रांची रचना केली व अशाप्रकारे हा उपदेश आज आपल्याला प्राप्त आहे हे आपले भाग्य आहे.

प्रमेयत्व गुणाचे स्वरूप लक्षात आल्यावर आपल्याला समजले की आपण करत असलेल्या सर्व गोष्टी, सर्व कार्य, इतर कोणाच्या ज्ञानात

येवोत अथवा न येवोत, केवलींच्या ज्ञानात तर येतच आहेत. एका केवलीच्या नव्हे तर सर्व अनंत केवलींच्या. एवढे जाणताक्षणीच चोरीचा भाव, मिलावट - भेळसेळ करण्याचा भाव, खोटे बोलण्याचा भाव, तीव्र पाप करण्याचा भाव वगैरे भाव त्या जीवाला होणार नाहीत. जी व्यक्ती प्रमेयत्व गुणाचे स्वरूप जाणते, केवलींचे स्वरूप जाणते, ती व्यक्ती अनंत केवलींच्या साक्षीने पाप करण्यास धजावणार नाही. समाजात अशा काही व्यक्ती आपण पहातो की शास्त्रांचा अभ्यास करूनही अन्यायाने व अनीतीने वागतात. असे का? असा प्रश्न अनेकजण मला विचारतात. त्याचे उत्तर हेच की त्यांनी शास्त्राचे मर्म जाणले नाही, केवलींचे स्वरूप जाणले नाही. अशा व्यक्तींना जर अरहंत-सिद्धांचे स्वरूप माहित नाही तर त्या व्यक्तींनी म्हटलेला णमोकार मंत्र व्यर्थ आहे, त्यांनी खण्या अर्थाने देवाला नुमस्कारही केला नाही असेच म्हणावे लागेल. परंतु अशा व्यक्तींचे उदाहरण पाहून आपण शास्त्राभ्यास सोडून दिला तर आपल्यासारखे मूर्ख शोधूनही सापडणार नाहीत.

आपण म्हणतो की आजच्या वैज्ञानिकांनी केवढे तरी शोध लावले, पूर्वी काहीही नव्हते. उदाहरणार्थ अणुऊर्जा (Atomic energy) शोधून काढली. अगं, अणुमध्ये ऊर्जा आहे हे त्या शास्त्रज्ञांच्या ज्ञानात तर आता आले. त्या शास्त्रज्ञांनी अणुमध्ये ऊर्जा निर्माण केली नाही, त्याचे त्यांना ज्ञान झाले. अणुमध्ये - पुद्गलामध्ये प्रमेयत्व शक्ती असल्याने ते कोणत्या तरी ज्ञानात आले. सर्वज्ञाच्या ज्ञानात हे पूर्वीच आले होते, त्याच वेठेला त्यांच्या ज्ञानात हेही आलेच होते की कोणत्या काळात, कोणत्या व्यक्तीच्या ज्ञानात या गोष्टी येणार आहेत. म्हणजेच केव्हा कोणता शोध लागणार आहे.

प्रमेयत्व शक्ती जाणल्याने कुठलीही गोष्ट 'चमत्कार' वाटत नाही. आपल्या नित्य परिचयाच्या नसलेल्या गोष्टी आपल्याला 'चमत्कार' किंवा 'आश्चर्य' वाटतात. पण वस्तु स्वरूपाच्या दृष्टीने पाहिले तर त्यात विस्मयकारक काहीच नाही.

तत्त्वज्ञान हे तत्त्वज्ञानापुरतेच फायदेशीर नसून आपल्या रोजच्या लौकिक जीवनातही त्याचा फार मोठा उपयोग होतो. एखादी जीवलग व्यक्ती मृत्यु पावली असता शोकाने माणूस वेडापिसा होतो. परंतु त्यावेळी जर त्याने तत्त्वज्ञान जाणलेले असेल तर त्याला माहिती असते की हा जीव जो या शरीराशी वियोग होऊन इथून निघून गेला त्यामध्ये अस्तित्व गुण असल्याने त्याचा नाश झालेला नाही. त्याचे अस्तित्व कोठे तरी आहे व

त्यामध्ये प्रमेयत्व गुण असल्याने कोणाच्या तरी ज्ञानात येत आहे की सध्या तो कोठे आहे, कोणत्या अवस्थेत आहे. अशा व्यक्तीला आपले दुःख, शोक आवरणे सोपे जाईल. जसे आपला मुलगा हरवला आहे असे समजले तर एखाद्या आईला केवढे दुःख होईल पण तिला हे समजले की माझा मुलगा अमेरिकेत आहे व सुखात आहे तर तिला तेवढी आकुलता होणार नाही.

पुद्गल हे रूपी आहे, इंद्रियांद्वारे त्याचे ज्ञान होते, म्हणून आपण फक्त त्यावरच विश्वास ठेवतो. जीव, धर्म, अधर्म, आकाश व काल ही अमूर्तिक - अरुपी द्रव्यं आहेत व इंद्रियांनी जाणली जात नाहीत म्हणून त्या द्रव्यांचे अस्तित्व मानायलाच काहीजण तयार होत नाहीत. पण त्या द्रव्यांमध्ये प्रमेयत्व गुण असल्याने सर्वज्ञाच्या ज्ञानात तर ही सर्व द्रव्यं येतातच परंतु जीव द्रव्यात अशी विशेषता आहे की त्यात प्रमेयत्व गुणही आहे व ज्ञान गुणही आहे. आत्मा स्वतःच्या ज्ञानगुणाद्वारे स्वतःला जाणू शकतो व आत्मा प्रमेयत्वगुणामुळे स्वतःच्या ज्ञानात येऊ शकतो.

स्वतःच्या शुद्धस्वरूपाचा - अतींद्रिय आनंदाचा अनुभव अवश्य स्वतःच्या ज्ञानात येतो. सम्यक्दर्शन ज्ञाले तर स्वतःला कठत नाही ते फक्त केवलज्ञानींनाच समजते असे मानणे न्यायसंगत नाही, शास्त्रसंमत तर मुळीच नाही.

ज्ञान गुणामुळे आत्म्याला 'ज्ञायक' म्हणतात व प्रमेयत्व गुणामुळे 'ज्ञेय' किंवा 'प्रमेय' म्हणतात. जीव ज्ञायक आहे व इतर सर्व द्रव्यं ज्ञेय आहेत. म्हणजेच या विश्वातील सर्व द्रव्यांशी जीवाचा 'ज्ञेयज्ञायक' संबंध आहे. जीव स्वतंत्रपणे ज्ञायक आहे व इतर द्रव्यं स्वतंत्रपणे प्रमेय अर्थात ज्ञेय आहेत. परंतु इतर द्रव्यांना आपले ज्ञेय न मानता हा जीव त्यामध्ये एकत्र, ममत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व मानून दुःखी होतो.

आत्मख्याति ग्रंथात फार सुंदर उदाहरण दिले आहे. चंद्राचं चांदणं भूमीवर पडून भूमी प्रकाशित होते म्हणून काही ती भूमी चंद्राची होत नाही. चंद्राचं फक्त चांदणंच असतं, भूमी तर भूमीचीच रहाते. तद्वत जीव द्रव्य ज्ञानाने इतर द्रव्यांना जाणतो म्हणजे प्रकाशित करतो म्हणून इतर द्रव्यं जीवाची होत नाहीत. जीवाचे मात्र ज्ञान आहे, इतर द्रव्यं त्यांची त्यांच्यातच आहेत, प्रमेयत्व गुणामुळे ज्ञानात येतात - जाणली जातात, परंतु ज्ञानात प्रवेश करीत नाहीत. ज्ञानही जाणते म्हणून ज्ञानाला

सर्वगत म्हटले आहे पण तेही इतर द्रव्यांमध्ये प्रवेश करीत नाही.

प्रमेयत्व गुण जाणल्याने मुख्यतः किती फायदे झाले हे पुन्हा पाहूया -

१. प्रत्येक द्रव्य स्वतःच्या प्रमेयत्व गुणामुळे ज्ञानामध्ये 'ज्ञात' होते - झळकते.
२. विश्वातील सर्व अनंत द्रव्यं जाणली जातात कोठलेही द्रव्य अज्ञात - Unknown राहू शकत नाही.
३. सर्व अनंतानंत द्रव्यं ज्ञानाच्या एका पर्यायीमध्ये झळकतात, त्या ज्ञानाला केवलज्ञान असे म्हणतात. यावरून सर्वज्ञाची सिद्धी होते.
४. प्रत्येक द्रव्याच्या अनादिअनंत काळाच्या सर्व पर्यायी युगपत् केवलज्ञानात झळकतात यावरून प्रत्येक पर्याय क्रमबद्ध आहे हे लक्षात येते. म्हणजेच क्रमबद्धपर्यायाची सिद्धी होते.
५. आपल्या प्रत्येक कार्याला व परिणामाला अरहंत सिद्ध जाणतात हे लक्षात येताच पाप प्रवृत्ती कमी होऊ लागतात.
६. अरुपी द्रव्यं जाणली जाऊ शकतात हे सिद्ध होते.
७. प्रत्येक जीव स्वतःला जाणू शकतो. आत्मानुभव झालेला ज्याचा त्याला समजतो हे सिद्ध होते.
८. परद्रव्यांशी माझा फक्त ज्ञेय-ज्ञायक संबंध आहे, स्वामित्व - कर्तृत्व - भोक्तृत्व संबंध नाही याचे भान होते.

पहा बरं, प्रत्येक सामान्य गुण द्रव्याच्या स्वतंत्रतेचा ढिंडोरा पिटवितो आहे. जेवढी अधिक चर्चा करावी तेवढे अधिक मर्म समजून येते. प्रमेयत्व गुणासंबंधी दोहा लिहून आजची चर्चा पुरी करुया.

सब द्रव्य - गुण प्रमेयसे बनते विषय हैं ज्ञानके,
रुक्तान सम्पर्कान पर से जानियो यों ध्यानसे ।
आत्मा अरुपी ज्ञेय निज यह ज्ञान उसको जानता,
है स्व-पर सत्ता विश्वमें सुदृष्टि उसको जानता ॥

विशेष पुढील पत्री. कळावे,

तुमची आई

अगुरुलघुत्व गुण

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

पत्राची आतुरतेने वाट पहाता ही फारच चांगली गोष्ट आहे. यावरून वस्तुस्वरूप व आत्मस्वरूप जाणून घेण्याबद्दलची तुमची ओढ, उत्सुकता दिसून येते. शास्त्रात म्हटलेच आहे की,

तत्रति प्रीतिचित्तेन येन वार्तापि हि श्रुता ।
निश्चितं स भवेत् भव्यो भाविनिर्वाणभाजनम्

अर्थात आत्म्यासंबंधीची चर्चा जो मनापासून - उत्सुकतेने ऐकतो तो निश्चितच भव्य आहे व भविष्य काळात निर्वाण होण्यास पात्र आहे.

सहाही द्रव्यांमध्ये आढळणाऱ्या सामान्य गुणांची चर्चा आपण करत आहोत. अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, प्रमेयत्व या गुणांचे स्वरूप, त्याचे कार्य पाहिले. त्यावरून वस्तुस्वरूपाची म्हणजेच द्रव्यासंबंधी माहिती आपल्याला समजू लागली आहे. प्रत्येक वस्तुतील अनंत गुण एकाचवेळी विद्यमान आहेत - प्रत्येक समयी आहेत - सतत आहेत. वस्तुची सत्ता एकच आहे. वस्तु एकच आहे व ती वस्तु कशी आहे हे सांगणारे जे गुण आहेत ते अनंत आहेत. अनंत सांगणे व ऐकणे आवाक्याबाहेरचे असल्याने द्रव्याचे स्वरूप समजण्यासाठी आवश्यक अशा सहा सामान्य गुणांची चर्चा शास्त्रात केली आहे.

आजचा आपला विषय आहे 'अगुरुलघुत्व गुण', हा गुण अलौकिक आहे. जैनसिद्धान्ताचा प्राण आहे. वस्तुस्वरूप समजण्यासाठी जणु मोठा मंत्र आहे. तसे पाहिले तर कोणताही गुण मोठा नाही की छोटा नाही, श्रेष्ठ नाही की कनिष्ठ नाही, परंतु वस्तुव्यवस्था आपल्या लक्षात येण्याच्या दृष्टीने या गुणाला महान म्हटले आहे. याची व्याख्या अशी - 'ज्या शक्तीच्या कारणाने द्रव्यामध्ये द्रव्यपणा कायम राहतो. अर्थात १) एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्यरूप होत नाही. २) एक गुण दुसऱ्या गुणरूप होत नाही व ३) द्रव्यात रहाणारे अनंत गुण विखरून अलग अलग होत नाहीत, त्या शक्तीला अगुरुलघुत्वगुण म्हणतात.'

अनादिकाळापासून अनंत द्रव्यं अस्तित्वात आहेत. त्यापैकी प्रत्येक द्रव्याचे स्वरूप जसेच्या तसे कायम टिकून आहे, एक द्रव्य बदलून दुसऱ्या द्रव्यरूप होऊ शकत नाही. अनंत गुणांच्या समूहाला द्रव्य असे म्हणतात. या अनंत गुणांपैकी एकही गुण अलग होऊ शकत नाही, अशी शक्ती प्रत्येक द्रव्यात विद्यमान आहे. एक जरी गुण निखलून दुसऱ्या द्रव्यात गेला किंवा नष्ट झाला तर गुणांच्या समूहाचा भंग होईल म्हणजेच द्रव्याचा नाश होण्याचा प्रसंग उद्भवेल. एका द्रव्याच्या नाशाबरोबर विश्वाच्या नाशाचा प्रसंग येईल. पण असे होऊच शकत नाही. प्रत्येक द्रव्यात परद्रव्यरूप न होण्याची शक्ती आहे. एक गुण दुसऱ्या गुणरूप न होण्याची शक्ती आहे. अनंत गुणांचा समूह कायम जसांच्या तसा रहाण्याची शक्ती आहे या शक्तीलाच अगुरुलघुत्व गुण म्हणतात.

अगुरु + अलघु = अ म्हणजे नाही, गुरु म्हणजे मोठा, लघु म्हणजे छोटा. ही शक्ती द्रव्याला मोठा किंवा छोटा होऊ देत नाही, कायम जसांच्या तसा ठेवते, हे समजले. परंतु कशाच्या जोरावर आपण हे मानायचे? आतापर्यंतच्या पत्रांमध्ये जे सिद्धान्त आपण शिकलो त्याद्वारेच आपण हे सिद्ध करणार आहोत. त्यासाठी आपण पत्रांक ७ 'गुणांचे स्वरूप' हा लेख पुनः वाचा. त्यामध्ये प्रत्येक द्रव्यात स्वचतुष्टय असते - स्वद्रव्य, स्वक्षेत्र, स्वकाल व स्वभाव त्यासंबंधी चर्चा केली आहे.

प्रत्येक द्रव्याचे स्वतःचे द्रव्य ते स्वद्रव्य, त्या द्रव्याचा विस्तार ते त्याचे स्वक्षेत्र, त्याचे परिणमन तो त्याचा स्वकाल व त्यातील अनंत गुण हा त्याचा स्वभाव. भाव म्हणजेच गुण. आपण उदाहरण घेऊन पाहूया. दोन द्रव्यं - A व B. A म्हणजे काचेचा ग्लास व B म्हणजे पाणी. A द्रव्यात स्वतःचे स्वचतुष्टय आहे. तसेच B द्रव्यातही स्वतःचे स्वचतुष्टय आहे. परंतु A द्रव्याच्या दृष्टीने पाहिले असता B द्रव्याचे चतुष्टय हे परचतुष्टय आहे म्हणजे परद्रव्य, परक्षेत्र, परकाल व परभाव आहे.

एका द्रव्याच्या स्वचतुष्टयाचा परचतुष्टयात प्रवेश होऊच शकत नाही. त्यांचा एकमेकांमध्ये 'अभाव' आहे, नास्ति आहे. त्यामुळे A हे द्रव्य B द्रव्यरूप होऊ शकत नाही व दुसऱ्या द्रव्याचे कार्यही करू शकत नाही.

A - काचेचे स्वद्रव्य काचेत	B - पाण्याचे स्वद्रव्य पाण्यात
काचेचे स्वक्षेत्र काचेत	पाण्याचे स्वक्षेत्र पाण्यात
काचेचा स्वकाल काचेत	पाण्याचा स्वकाल पाण्यात
काचेचा स्वभाव काचेत	पाण्याचा स्वभाव पाण्यात

प्रत्येक द्रव्याचे स्वचतुष्टय भिन्न भिन्न असल्याने "एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्यरूप होत नाही" असा आपल्या व्याख्येतील पहिला भाग सिद्ध झाला. आता दुसरा भाग "एक गुण दुसऱ्यां गुणरूप होत नाही" हे सिद्ध करूया. आता प्रश्न दोन द्रव्यांचा नसून एकाच द्रव्यातील दोन गुणांचा आहे. गुण म्हणजे भाव. दोन्ही गुणांचे द्रव्य तेच, क्षेत्र तेच, काल तोच, परंतु भाव भिन्न भिन्न असल्याने एक गुण दुसऱ्या गुणरूप होत नाही. पुढगल द्रव्यातील वर्ण व रस हे गुण पाहू. उदाहरणार्थ कैरीमध्ये वर्ण (पांढरा) व रस (आंबट) हे दोन गुण पहा.

जे द्रव्य कैरीचे, तेच द्रव्य वर्ण गुणाचे व तेच द्रव्य रस गुणाचे; जे क्षेत्र कैरीचे तेच क्षेत्र वर्ण गुणाचे व तेच क्षेत्र रस गुणाचे. जो परिणमनकाल कैरीचा, तोच काल वर्ण गुणाचा व तोच काल रस गुणाचा. परंतु 'भाव' म्हणजेच गुण भिन्न भिन्न - वेगवेगळे म्हणजेच स्वतंत्र आहेत त्यामुळे एक गुण दुसऱ्या गुणरूप होऊ शकत नाही. एक गुण दुसऱ्या गुणाचे कार्य करीत नाही. श्रद्धा गुण ज्ञान किंवा चारित्र गुणरूप होऊ शकत नाही. श्रद्धा सम्यक् झाली तरी चारित्रामध्ये क्रम पडतो.

सम्यक्दर्शन होते त्यावेळी श्रद्धा, ज्ञान व चारित्र वगैरे सर्व गुणांमध्ये सम्यक्पणा येतो म्हणजेच विपरीतपणा नाहीसा होतो. आत्म्याची अनुभूतीरूप श्रद्धा, आत्म्याचे ज्ञान व आत्म्यात स्थिरता होते. असे झाले तरी ही आत्मस्थिरता फारच अल्पकाळ टिकते. म्हणजेच चारित्राची पूर्णता होत नाही. अधिकाधिक आत्मस्थिरता होत होत अशी वेळ येते की, जीवाचा उपयोग पूर्णवेळ आत्म्यातच" लीन होऊन रहातो. त्यावेळी यथाख्यात चारित्र म्हणतात व पूर्ण वीतरागता प्राप्त होते. असे झाल्यानंतर ज्ञान जे अल्पविकसित होते तेही परिपूर्ण विकसित होते - अनंत ज्ञान - केवलज्ञान प्रकट होते.

आपल्या व्याख्येतील तिसरा भाग आहे, "द्रव्यात रहाणारे अनंत गुण विखरून अलग अलग होत नाहीत." हे आता तुम्हाला लवकर समजेल. जे स्वद्रव्य त्या द्रव्याचे, तेच स्वद्रव्य त्यातील अनंत गुणांचे. जे स्वक्षेत्र त्या द्रव्याचे, तेच स्वक्षेत्र त्यातील अनंत गुणांचे. त्यामुळे हे सर्व अनंत गुण आपले स्वद्रव्य, स्वक्षेत्र सोडून बाहेर पडू शकत नाहीत. दुसऱ्या द्रव्यामध्ये म्हणजेच परद्रव्य, परक्षेत्रात प्रवेश करू शकत नाहीत. उदा. - गुरुचा ज्ञानगुण शिष्याच्या ज्ञानगुणा (परद्रव्य) मध्ये प्रवेश करू शकत नाही.

एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्याचे काहीही करु शकत नाही कारण अगुरुलघुत्व गुण. विश्वातली द्रव्यं जेवढी आहेत तेवढी कायम रहातात, कमी किंवा अधिक होत नाहीत कारण - अगुरुलघुत्व गुण. निमित्त कार्यात ढवळाढवळ करीत नाही कारण - अगुरुलघुत्व गुण. सम्यक्दर्शन झाले पण अजून मुनी का होत नाही - चारित्र का नाही? कारण - अगुरुलघुत्व गुण.

विश्वातील अनंत द्रव्यांतील प्रत्येक द्रव्य स्वतंत्र आहे. प्रत्येक द्रव्यातील अनंत गुणांपैकी प्रत्येक गुण स्वतंत्र आहे व एकेका गुणाच्या अनंत पर्यायांपैकी प्रत्येक पर्याय स्वतंत्र आहे. स्वतंत्र होण्यासाठी धडपड करायची जरुरीच नाही, स्वतंत्रच आहे हे जाणायचे आहे. आपल्या कल्पनेमध्ये आपण परतंत्रता उभी करून दुःखी होत असतो, त्यामुळे मात्र मान्यता ठीक करायची आहे. वस्तुव्यवस्था जंशी आहे तशी मान्यता केल्याने सुखी होऊ; परंतु आपल्या मान्यतेनुसार वस्तु म्हणजेच द्रव्यांनी रहावे अशी वृथा धडपड केल्याने दुःखच नशीबी येईल.

अनेक जणं आरोप करतात की अशी स्वतंत्रता शिकून लोक स्वच्छंदी होतील. परंतु ही भीती निराधार आहे. परचतुष्टयात माझा प्रवेशच नाही व मी काही करूच शकत नाही हे जाणल्याने दृष्टी साहजिकच स्वचतुष्टयावर केंद्रित होईल, शेद्वा 'स्व' ला पकडेल, ज्ञान 'स्व' ला जागेल व चारित्र 'स्व' मध्ये लीनता करेल व हेच तर आपल्याला साधायचे आहे.

या विश्वात अनंत जीवद्रव्यं, अनंतानंत पुद्गल द्रव्यं, धर्म, अधर्म, आकाश व काल ही द्रव्ये एकक्षेत्रावगाहसंवंधाने अनादिपासून रहात आली आहेत. तरी देखील प्रत्येक द्रव्य आपआपल्या स्वरूपात कायम टिकून आहे. एक जीवद्रव्य दुसऱ्या जीव द्रव्यरूप झालेले नाही किंवा जीवद्रव्य पुद्गल द्रव्यरूप झालेले नाही. जीवाचे गुण पुद्गलात गेले नाहीत की पुद्गलाचे गुण जीवामध्ये मिसळले नाहीत. ज्ञान, दर्शन, चारित्र, सुख, वीर्य इत्यादी माझे म्हणजे जीवाचे गुण आहेत व स्पर्श, रस, गंध, वर्ण इत्यादी शरीराचे म्हणजे पुद्गलाचे गुण आहेत. गेली पवास वर्षे माझा या शरीराशी संबंध आहे. एकाच ठिकाणी दोहोंचे अस्तित्व आहे. तरी शरीरामध्ये जाणप्याची पोत्राता निर्माण झालेली नाही व माझ्यामध्ये रस, रूप, गंध इत्यादी प्रवेश करु शकले नाहीत. जिवंतपणी देखील ज्ञान करणारा जीवच आहे, शरीर तर जड-अचेतन-क्लेवर आहे. एखादी व्यक्ती मेल्यानंतर ते शरीर ज्ञानहीन आहे हे आपण प्रत्यक्ष पहातो - अनुभवतो, परंतु जिवंतपणी शरीरात ज्ञान

नाही हे अनेक जणांना सांगूनही पटत नाही याचे कारण शरीरामध्ये आत्मबुद्धी हेच होय.

अगुरुलघुत्व, गुणामुळे द्रव्याचा 'द्रव्यपण' कायम रहातो असे आपण शिकलो, एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्यरूप होत नाही हेही पाहिले. तसेच द्रव्य हे गुणरूपही होत नाही व पर्यायरूपही होत नाही हेही लक्षात घ्यावयाचे आहे. द्रव्य व गुणांचे स्वरूप पहाताना आपण शिकलो होतो की द्रव्य एक आहे, अभेद आहे, अखंड आहे, नित्य आहे व गुण हे अनंत आहेत, भेदरूप आहेत. द्रव्याचे स्वरूप समजण्यासाठी गुणांच्याद्वारे भेद करून समजावले आहे परंतु त्यामुळे द्रव्य खंडित होत नाही. द्रव्य सदैव अभेद अखंड एक सत्तामात्रच रहाते.

जसे भारत देश व त्यातील वेगवेगळे प्रांत - महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान, बंगाल, पंजाब, इत्यादी. भारताचे स्वरूप - विस्तार समजावण्यासाठी भेद पाढून समजावले जाते. परंतु जेव्हा 'भारत' एक देश असा विचार करतो तेव्हा वेगवेगळ्या प्रांतांचे भेद नष्ट होतात म्हणजे नजरेत येत नाहीत - दृष्टीत येत नाहीत - गौण होतात. भेद असतानाही 'भारत' म्हणताच त्या भेदांवरची आपली नजर हटते व एक अखंड भारत नजरेसमोर येतो. आत्मानुभवासाठीही असाच विधी आहे. द्रव्याचे - आत्म्याचे स्वरूप समजावण्यासाठी गुणांचे व पर्यायीचे स्वरूप विस्ताराने कथन करून सांगितले जाते. परंतु जेव्हा 'अभेद, अखंड, नित्य, एक असा मी ज्ञायक ध्रुव द्रव्य' असे दृष्टीमध्ये म्हणजेच श्रद्धेमध्ये घेतले जाते, त्यावेळी गुणांचा व पर्यायींचा भेद गौण होतो, नाहीसा होतो, नजरेत येत नाही. गुणांचे व पर्यायीचे भेदरूप कथन करणे यास शास्त्रामध्ये व्यवहार म्हटले आहे व अभेद अशा आत्म्याचे ध्यान करताना हा भेद गौण होतो, नाहीसा होतो, नजरेत येत नाही म्हणून व्यवहाराला 'अभूतार्थ' म्हणजे नाही असे म्हटले आहे. 'समस्त व्यवहार अभूतार्थ आहे' या म्हणण्याचा असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

द्रव्य जसे गुणरूप होत नाही तसेच द्रव्य पर्यायरूप पण होत नाही. तसे झाले तर पर्याय जी समयमात्र राहून नष्ट होते तसा प्रसंग द्रव्याच्या बाबतीतही आला असता. द्रव्य हे अनादिअनंत, ध्रुव, अखंड, नित्य आंहे व पर्याय ही प्रत्येक समयाला नवी नवी, उत्पाद-व्यय होणारी आहे. अनित्य आहे, द्रव्याचा द्रव्यपण कायम टिकून रहातो याचा अर्थ आता आला ना लक्षात?

तुम्ही म्हणाल द्रव्यामध्ये काही वाढत नाही व कमी होत नाही, गुणही कमी अधिक होत नाहीत तर मग गुणांचा विकास करा किंवा दुसऱ्यांचे गुण ग्रहण करा असे का म्हणतात? हे उपचार कथन आहे. द्रव्यांमध्ये किंवा गुणांमध्ये हीनाधिकता किंवा वधघट होत नाही परंतु पर्यायीमध्ये कमी अधिक शक्ती प्रकट होत असते. जसे सूक्ष्म जीवांना ज्ञानाची अत्यंत हीन पर्याय आहे व अरहंत सिद्धांना अनंतज्ञान - केवलज्ञान ही सर्वोत्कृष्ट पर्याय प्रकट आहे; परंतु तरी देखील ज्ञान गुणाच्या अपेक्षेने पाहिले असता सर्व जीवांचा ज्ञानगुण सारखाच शक्तीमान आहे. गुणांचा विकास करा असे म्हणतात त्यावेळी त्या गुणांमध्ये जी शक्ती विद्यमान आहे ती पर्यायीमध्ये प्रकट करा असा अर्थ घ्यायला हवा. गुणांचे ग्रहण करा असे म्हणताना समोरच्या जीवाने जी पर्याय प्रकट केली आहे तशी शक्ती माझ्यातही आहे व ती मला प्रकट करायची आहे असा अर्थ अभिप्रेत आहे. गुरुचा ज्ञानगुण काही शिष्य ग्रहण करू शकणार नाही. परंतु शिष्याच्या ज्ञानगुणाची प्रकट पर्याय विकसित झाली तर शिष्याने गुरुकडून ज्ञान ग्रहण केले असे उपचाराने म्हटले जाते.

अगुरुलघुत्व गुण जाणल्याने जे फायदे झाले ते मुख्यतः असे --

१. वस्तुस्वरूपाचे व वस्तुस्वातंत्र्याचे ज्ञान होते.
२. एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्याचे काहीही करू शकत नाही हा जैनसिद्धान्त या गुणाद्वारेही सिद्ध करता येतो.
३. एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्यरूप होत नाही. त्यामुळे अनंत द्रव्यांची सत्ता व संख्या कायम रहाते.
४. विश्वातील सहा द्रव्यं एकदेवामध्ये रहात असूनही प्रत्येक द्रव्याचे स्वतःचे गुणधर्म टिकून आहेत.
५. जीवाचा व शरीराचा एकत्र संबंध असला तरी जीव स्वतंत्र आहे व पुद्गल स्वतंत्र आहे. त्यामधील द्रव्य, गुण किंवा पर्यायदेखील एकमेकात प्रवेश करू शकत नाहीत किंवा एकमेकांचे कार्य करू शकत नाहीत. मी शरीर आहे किंवा शरीराचा कर्ता हर्ता आहे या खोल्या बुद्धीचा नाश होतो.
६. एक गुण दुसऱ्या गुणरूप होत नाही हे समजल्याने, श्रद्धा गुण आधी पूर्ण शुद्ध होतो व चारित्रगुणाची पूर्ण शुद्धता व्हायला वेळ लागतो हे पटते.

७. अनंत गुण विखरुन सुटे होऊ शकत नाहीत याचाच अर्थ जेथे एक गुण सिद्ध करता येतो तेथेच त्या द्रव्याचे इतर अनंत गुण आहेत हे सिद्ध होते. जीवाचा ज्ञानगुण आपल्या लक्षात येतो - तेथेच जीवाचे अनंत गुण आहेत हे सिद्ध होते.

अगुरुलघुत्व गुणाचे वर्णन करणारा हा दोहा पहा -

यह गुण अगुरुलघु भी सदा रखता महत्ता है महा,
गुण - द्रव्य को पररूप यह होने न देता है अहा ! ।
निज गुण-पर्यय सर्व ही रहते सतत निज भावमें,
कर्ता न हर्ता अन्य कोई यों लखो स्व स्वभावमें ॥

आता प्रदेशत्व गुणाबद्दलची चर्चा पुढील पत्री करूया. कळावे,

तुमची आई

तुम्ही सुदैवाने ही संधी प्राप्त केली आहे, म्हणून तुम्हाला हट्टाने का होईना तुमच्या हिताकरिता प्रेरणा करीत आहोत. जसे शक्य असेल तसे शास्त्रांचा अभ्यास करा. इतर जीवांचा जसे शक्य होईल तसा शास्त्राभ्यास करवून घ्या. जे जीव शास्त्राभ्यास करीत आहेत त्यांची अनुमोदना करा. पुस्तक लिहिणे, वाचणे किंवा वाचणाऱ्यांची स्थिरता करणे वगैरे शास्त्राभ्यासाची बाह्य कारणे - ती करा. कारण त्यायोगेदेखील परंपरा कार्यसिद्धि होते व महत्पुण्य उत्पन्न होते.

'सत्तास्वरूप' ८८

पत्रांक १५

८ मार्च १९९५

प्रदेशत्व गुण

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

तुम्हाला पत्र वाचनामुळे थोडीफार या विषयाची रुची लागली आहे ही चांगली गोष्ट आहे. खरं तर वाचण्यापेक्षा प्रवचन - चर्चा ऐकण्यामुळे अधिक फायदा होतो. तशी संधीही तुम्हाला लवकरचं येत आहे. जमलं तर त्या संधीचा अवश्य लाभ घ्या. पुण्यामध्ये २० ते ३० एप्रिल या दरम्यान मी व तुमचे दादा प्रवचने घेणार आहोत. त्यावेळी रोज ७ तास स्वाध्याय होईल. त्याचप्रमाणे यंदाचे शिक्षण प्रशिक्षण शिबिर देवळाली (नाशिक) येथे १४ मे ते ३१ मे होईल. त्यामध्ये ८-१० तास विविध विषयांवर प्रवचन - क्लास - प्रॅक्टिकल वगैरे कितीतरी लाभ होतो हे तुम्हाला अनुभवाने माहितच आहे.

सामान्य गुणांच्या चर्चेमुळे या विश्वात जी काही द्रव्यं आहेत त्या सहाही द्रव्यांच्या स्वरूपाचे ज्ञान आपल्याला थोडेफार झाले. आजचा आपला विषय आहे ' प्रदेशत्व गुण ' व त्या गुणाची व्याख्या आहे - ' ज्या शक्तीच्या कारणाने द्रव्याचा कोणता ना कोणता आकार अवश्य असतो त्या शक्तीला प्रदेशत्व गुण म्हणतात. '

विश्वातील सहा द्रव्यांमध्ये फक्त पुढगल द्रव्यच रुपी म्हणजे मूर्तिक आहे व इतर पाच द्रव्य अरुपी आहेत. मूर्त द्रव्याचा आकार आपल्याला दिसतो परंतु अरुपी द्रव्याच्या आकाराबद्दल शंका वाटते. आकार म्हणजे त्या त्या द्रव्याचा विस्तार - लांबी, रुंदी, जाडी वगैरे. रुपी द्रव्याचा आकार रुपी आहे व अरुपी द्रव्याचा आकार अरुपी आहे. प्रत्येक द्रव्याचा आकार त्या त्या द्रव्याच्या प्रदेशत्व गुणामुळे असतो, इतर द्रव्यामुळे नाही. कोणतेही द्रव्य किंवा कोणताही जीव परद्रव्याच्या आकाराचा कर्ता असू शकत नाही.

असंख्य प्रकारच्या वनस्पती, विविध आकारांची पाने-फुले, विविध आकारांचे प्राणी - पक्षी आपण पाहाव्तो. यांचे आकार कोणी बरे बनविले

असतील ? कमळाच्या फुलाचा आकार कोणी बनविला ? त्याच्यातच त्या आकाररूप होण्याची शक्ती आहे. ज्याला प्रदेशत्व गुणाची माहिती नाही तो कोणीतरी ईश्वर ह्या सृष्टीचा निर्माता आहे व तो सर्व गोष्टींना आकार देतो अशी भाबडी कल्पना करतो, ईश्वराचे व द्रव्यांचे स्वरूप माहित नसल्याने अशी भ्रामक कल्पना होते.

अक्षर सुंदर किंवा वेडेवाकडे - शाईच्या प्रदेशत्व गुणामुळे होते व आपण मानतो मी कसे छान अक्षर काढले. रांगोळीने सुंदर फूल काढले-ते माझे कौशल्य मानतो, पण रांगोळीच्या प्रदेशत्व गुणाचे ते कार्य आहे. एखादा शेठ म्हणतो मी माझ्या धनाने एवढा मोठा सुंदर बंगला बनविला, परंतु दगडा-विटाची ती रचना पुद्गलाच्या प्रदेशत्व गुणाचे कार्य आहे. एखादे काम बिघडल्यास कारागीरावर दोष देतो व कारागीर म्हणतो सिमेंट चांगले नव्हते. तांब्यामध्ये पाणी भरले असता पाण्याचा जो आकार आहे तो पाण्याच्या प्रदेशत्व गुणामुळे आहे तांब्यामुळे नाही. तांब्यामुळे आकार होत असेल तर आत दगडं टाकून पहा बरं त्या आकाराची होतात का ? मी पोळी गोल बनविते असा आपल्याला अभिमान वाटतो तर पीठाचा आकार कोणी बनविला ? गव्हाचा आकार कोणी बनविला ? नैसर्गिकरीत्या म्हणजेच त्या त्या गोष्टींच्या प्रदेशत्व गुणामुळे तो तो आकार बनला. तद्वत पोळी देखील तिच्यातील प्रदेशत्व गुणामुळेच गोल बनली.

कुंभाराने मडके बनविले असे म्हणतो, पण मडक्याचा आकार हे मातीच्या प्रदेशत्व गुणाचे कार्य आहे. सोनार म्हणतो मी सोन्याचा हार बनविला. हाराचे जे डिझाईन, आकार आहे ते सोन्याच्या प्रदेशत्व गुणाचे कार्य आहे. एखादी स्त्री अभिमान करते की माझी मुलं माझ्यासारखीच सुंदर दिसतात व माझ्यामुळेच ती अशी बनली, खरे पहाता त्या त्या शरीराचा आकार हा पुद्गलाच्या प्रदेशत्व गुणाचे कार्य आहे.

हत्ती हा जीव आहे. त्याच्या शरीराचा आकार पुद्गलाच्या प्रदेशत्व गुणामुळे होतो व त्यातील जीवाचा तसाच आकार जीवाच्या प्रदेशत्व गुणामुळे होतो. यावेळी त्या शरीरास त्या आकारामध्ये निमित्त म्हटले जाते. सिद्ध भगवंतांना शरीर नाही म्हणून शरीराच्या निमित्ताने होणारा आकार त्यांना नाही म्हणून 'निराकार' असे म्हटले असले तरी त्यांना आकार अवश्य आहे कारण तेही जीवद्रव्य आहेत व त्यांच्यात प्रदेशत्व गुण आहे.

आपण पूर्वी पाहिले होते की प्रत्येक गुणाचे कार्य स्वतःमुळेच होत असते (वस्तुत्व गुण) व ते निरंतर चालू असते (द्रव्यत्व गुण). म्हणजेच प्रदेशत्व गुणाचे ' द्रव्याचा आकार ' हे कार्य त्याच्या स्वतःमुळे निरंतर चालू असते. म्हणजेच आकार ही पर्याय प्रत्येक समयाला उत्पाद - व्ययरूपाने नवी नवी होत राहते म्हणजेच दरसमयाला नवा नवा आकार होत असतो. पर्याय म्हणजेच हा आकार तसाच्या तसाच राहू शकेल किंवा वेगळाही असू शकले.

सहा द्रव्यांच्या आकाराचा विचार केल्यास जीव द्रव्याचा आकार संसारदशेमध्ये प्राप्त शरीराएवढा व सिद्ध दशेत शेवटच्या शरीरापेक्षा किंचित न्यून (असंख्यात प्रदेशी), पुदगल परमाणुचा आकार आयत विटेप्रमाणे, धर्म व अधर्म द्रव्यांचा आकार लोकाकाशासमान (असंख्यात प्रदेशी), कालद्रव्य (एकप्रदेशी) व आकाश अनंत प्रदेशी. यामध्ये फक्त जीव द्रव्याच्या आकारामध्येच संकोच विस्तार होतो. बाकी इतर सर्व द्रव्यं जेवढीच्या तेवढीच कायम असतात. पुदगल परमाणु एकत्र येऊन संकंध होतो. त्याचा मात्र कोणताही आकार त्या संकंधाच्या स्वतःच्या योग्यतेनुसार होत असतो. जीव द्रव्य त्या संकंधाच्या आकाराचा कर्ता नाही. त्यामुळे शरीराच्या आकाराचा मी कर्ता आहे असे मानणे चुकीचे आहे. सडपातळ नाजूक स्त्री अभिमान करते की मी पहा स्वतःला कसे Maintain ठेवले आहे, व स्थूल झाल्यावर म्हणते, काय करु हो एवढे डायेटिंग करते, व्यायाम करते पण काहीच उपयोग नाही. शरीराला ती ' स्व ' मानते ही एक चूक व शरीराच्या आकाराचा मी कर्ता आहे असे मानते ही आणखी एक चूक. मी माझ्या मुलांना खाऊ पिऊ घालून धष्टपुष्ट बनविले हाही चुकीच्या (मिथ्या) मान्यतेचाच प्रकार आहे.

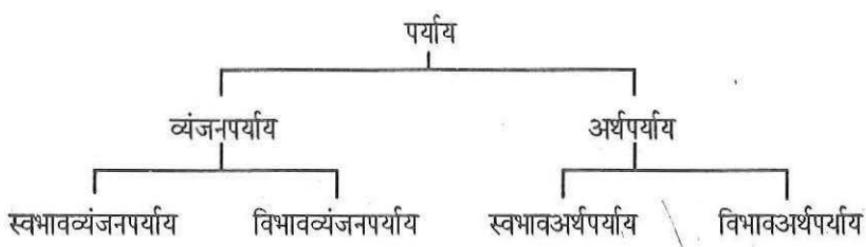
जीव द्रव्याचा आकार लहान मोठा झाला म्हणजेच त्याचा संकोच विस्तार झाला तरी जीवद्रव्याचे जे असंख्यात प्रदेश आहेत ते कायम राहतात. उदाहरणार्थ पिंजलेला कापूस ढिगभर दिसत असला तरी तो सर्व एका छोट्या उशीमध्ये घालता येतो किंवा मोठा स्पंज दाबून हाताच्या मुठीत पकडता येतो. त्यावेळी तो कापूस किंवा स्पंज जेवढाच्या तेवढाच राहतो, फक्त कमी जागा व्यापतो.

जीवद्रव्याचा आकार लहान मोठा झाला म्हणजेच त्याचा संकोच विस्तार झाला तरी सर्व असंख्यात प्रदेश तर कायम राहतातच, शिवाय

द्रव्यातील अनंत गुणही कायम राहतात. सूक्ष्म जीवांपासून अजस्त्र आकाराच्या प्राण्यांपर्यंत अनेक आकारातील जीव आढळतात परंतु ते सर्व अनंत गुणांनी युक्त असतात. अनंतप्रदेशी आकाशात तसेच एकप्रदेशी कालद्रव्यात व एकप्रदेशी पुद्गल परमाणुमध्ये प्रत्येकात अनंत गुण आहेत.

आदिनाथ भगवान ५०० धनुष्य उंचीचे व महावीर भगवान २ धनुष्य उंचीचे-सध्या सिद्ध अवस्थेमध्ये विराजमान आहेत. त्यांच्या आकारात फरक असला तरी इतर अनंत गुणांच्या पर्यायींमध्ये काहीच फरक नाही. दोघेही अनंत चतुष्टयांनी युक्त आहेत. त्यांच्या सर्व अनंत गुणांचे पूर्ण सामर्थ्य प्रकट झालेले आहे. त्यामुळे भगवान महावीरांपेक्षा आदिनाथांचे ज्ञान किंवा सुख अधिक असेल असे मानावयाचे कारण नाही. रोजच्या जीवनातही आपण पहातो की, बुद्धी कोणाच्या उंची व जाडीवर अवलंबून नसते. त्यामुळे बुटक्या व्यक्तीने स्वतःला हीन व उंच व्यक्तीने स्वतःला अधिक (श्रेष्ठ) मानणे योग्य ठरणार नाही. येथे अजून एक गोष्ट सांगाविशी वाटते. सिद्धांना शरीर नाही. मग त्यांचा आकार पोकळ असेल, शून्याप्रमाणे अभावात्मक असेल अशी चुकीची मान्यता काही जण करतात. पूर्वी सिद्धांच्या काही मूर्तीही धातूमध्ये कोरलेल्या असत. परंतु सिद्ध जीवांचा ठोस म्हणजे घन आकार आहे. विज्ञानघन असे आत्मतत्त्वाला म्हटले आहे. जीवामध्ये अनंत गुण ठसोठस भरलेले आहेत.

प्रदेशत्व गुणाची प्रत्येक समयाला नवी पर्याय होत असते. प्रदेशत्व गुणांच्या ह्या विशेष कार्याला (परिणमनाला) व्यंजनपर्याय असे म्हणतात. प्रत्येक द्रव्यात अनंत गुण असतात. त्या सर्व गुणांचे परिणमन - पर्यायी होत असतात. त्यात फक्त प्रदेशत्व गुणाचे कार्य वेगळे काढून त्याला 'व्यंजनपर्याय' असे नाव दिले व इतर अनंत गुणांच्या पर्यायीना 'अर्थपर्याय' असे म्हटले. हा मजेशीर विषय आहे. कसा ते आपण पाहूया. व्यंजनपर्याय व अर्थपर्याय, या दोन्हींचे दोन दोन भाग पडतात ते म्हणजे स्वभाव व विभाव.

स्वभावव्यंजनपर्याय - परनिमित्ताच्या संबंधाने रहित द्रव्याचा जो आकार असतो त्याला स्वभावव्यंजनपर्याय असे म्हणतात. उदा. - जीवाची सिद्धपर्याय, पुद्गल परमाणुचा आकार.

विभावव्यंजनपर्याय - परनिमित्ताच्या संबंधाने द्रव्याचा जो आकार असतो त्याला विभावव्यंजनपर्याय असे म्हणतात. उदा. - जीवाची नर, नारकादि पर्याय, पुद्गलाच्या स्कंधाचा आकार.

स्वभावअर्थपर्याय - पर निमित्ताच्या संबंधाने रहित जी अर्थपर्याय होते (प्रदेशत्व गुण सोडून इतर अनंत गुणांची जी अवस्था होते) त्याला स्वभावअर्थपर्याय असे म्हणतात. उदा. - जीवाची केवलज्ञानपर्याय, पुद्गल परमाणुच्या पर्यायी.

विभावअर्थपर्याय - परनिमित्ताच्या संबंधाने जी अर्थपर्याय होते त्याला विभावअर्थपर्याय असे म्हणतात. उदा. - जीवाचे राग द्वेष इत्यादी, पुद्गलाच्या स्कंधाच्या पर्यायी. सहा द्रव्यांपैकी फक्त जीव व पुद्गल हीं दोनच द्रव्यं स्वभाव व विभाव पर्यायींनी युक्त असू शकतात. धर्म, अधर्म, आकाश व काल यांचे स्वभावअर्थपर्याय व स्वभावव्यंजनपर्याय असे दोनच प्रकारे परिणमन असते - विभाव परिणमन नसते.

जीवाला संसारी अवस्थेत म्हणजे कर्म व शरीर यांचा संयोग आहे. तोपर्यंत विभावव्यंजन पर्यायच आहे व सिद्ध अवस्थेत स्वभावव्यंजनपर्याय सुरु होते व अनंतकाळ स्वभावपर्याय चालू रहाते, म्हणजेच अन्यमतांप्रमाणे परमात्मा पुन्हा शरीर रूपाने ' अवतार ' घेत नाही. पुन्हा कर्म व शरीर यांचा त्यांच्याशी संबंध होत नाही. अरिहंत भगवंतांना विभावव्यंजनपर्याय असते तरी देखील त्यांचे इतर गुणांचे स्वभाव परिणमन असल्यानें स्वभावअर्थपर्यायही चालू असते. अनंत ज्ञान, अनंत सुख, इत्यादी प्रकट झालेले असते. प्रदेशत्व गुणाच्या विभाव परिणमनामुळे इतर गुणांच्या स्वभाव परिणमनात बाधा येत नाही. त्यामुळेच या गुणाच्या परिणमनाला वेगळे नाव दिले असावे.

जीवाचा श्रद्धागुण सम्यकदर्शनाबोवर शुद्ध होतो व तेव्हापासून श्रद्धागुणाची स्वभावअर्थपर्याय चालू होते. परंतु सर्व गुणांच्या पर्यायी अजून शुद्ध नसतात म्हणून स्वभाव व विभाव अर्थपर्याय त्यांना असते.

पुद्गल द्रव्याच्या बाबतीत असे नाही. परमाणुचा आकार ही

स्वभावव्यंजनपर्याय आहे, ज्यावेळी परमाणु संकंधरूपाने बांधला जातो (एकत्र होतो) तेव्हा त्याची विभावव्यंजनपर्याय होते. तसेच संकंधापासून सुटल्यावर पुन्हा परमाणु अवस्थेत स्वभावव्यंजनपर्याय होते. म्हणजेच पुदगलाच्या बाबतीत स्वभावव्यंजनपर्याय पुन्हा विभावव्यंजनपर्याय रूपाने बदलते. परंतु जीवाची स्वभावव्यंजनपर्याय झाल्यावर पुन्हा विभावव्यंजनपर्याय होत नाही. जीव व पुदगलाच्या या अर्थ व व्यंजन पर्यायींमध्ये अजून एक मजेशीर गोष्ट आहे. जीवद्रव्यामध्ये सिद्धांच्या स्वभावअर्थपर्यायी सर्व एक सारख्या असतात व स्वभावव्यंजनपर्यायी प्रत्येक जीवाच्या वेगवेगळ्या असतात.

पुदगलामध्ये मात्र स्वभावअर्थपर्यायी वेगवेगळ्या व स्वभावव्यंजनपर्यायी एकसारख्या असतात. म्हणजेच परमाणूचे आकार एकसारखे असतात. परंतु त्यांच्या स्पर्श, रस, गंध, वर्ण यांच्या भिन्न भिन्न पर्यायी कोणत्याही असू शकतात.

प्रदेशत्व गुण जाणल्याने मुख्यतः खालील फायदे लक्षात येतात. -

१. प्रत्येक द्रव्याला कोणता ना कोणता आकार असतोच. त्यामुळे जीव, धर्म, अधर्म, आकाश व काल या अरूपी द्रव्यांनाही स्वतःचा आकार आहे.
२. प्रत्येक द्रव्याचा आकार त्याच्या स्वतःच्या प्रदेशत्व गुणामुळे होतो, कोणीही ईश्वर किंवा परद्रव्य त्या आकाराचा कर्ता असू शकत नाही.
३. संसार अवस्थेमध्ये जीवाचा आकार प्राप्त शरीराच्या आकारासारखा असला तरी तो आकार शरीरामुळे होत नाही परंतु जीवाच्या प्रदेशत्व गुणामुळे होतो.
४. पुदगल द्रव्याचा आकार मूर्तिक आहे, इतर पाच द्रव्यांचा आकार अमूर्तिक (अरूपी) आहे.
५. शरीराचा आकार शरीरातील परमाणुंचा आकार आहे, जीव त्या आकाराचा कर्ता नाही. शरीराला सुडौल ठेवण्याचे कार्य जीव करू शकत नाही.
६. द्रव्याच्या आकारावर त्यातील गुणांची संख्या अवलंबून नसते. अनंतप्रदेशी आकाशद्रव्यात जेवढे अनंत गुण आहेत, तेवढेच अनंत गुण एकप्रदेशी पुदगल परमाणुमध्ये व कालाणुमध्ये देखील आहेत.
७. जीव द्रव्याच्या आकारामध्ये संकोच विस्तार झाला तरी देखील त्याचे असंख्यात प्रदेश कायम राहतात, त्यात वध-घट होत नाही.

८. जीव द्रव्याच्या आकारावर त्यातील इतर गुणांचे कार्य अवलंबून नाही. त्यामुळे ज्ञान, दर्शन, चारित्र, सुख या गुणांच्या पर्यायी जीव द्रव्याच्या आकारावर अवलंबून नसतात.
९. प्राप्त शरीराच्या आकारानुसार स्वतःला हीन अथवा श्रेष्ठ मानणे हे चुकीचे ठरेल.

प्रदेशत्व गुणांचे वर्णन करणारा हा दोहा पहा -

प्रदेशत्व गुणकी शक्तिसे आकार द्रव्योंका रहे,
निजक्षेत्रमें व्यापक रहे आकार भी स्वाधीन है।
आकार हैं सबके अलग हो लीन अपने ज्ञानमें,
जानो इन्हें सामान्य गुण रखिये सदा श्रद्धानमें ॥

ज्ञानामध्ये लीन होण्यास सांगितले आहे म्हणजेच त्रिकाली, ध्रुव, ज्ञानमय अशा आत्मद्रव्याचे ध्यान करण्यास सांगितले आहे. आकार ही पर्याय आहे व त्यामुळे ती एक समयवर्ती आहे, विनाशिक आहे व नवी नवी उत्पन्न होणारी आहे. अशा अस्थिर गोष्टीचे ध्यान होऊ शकत नाही. त्यामुळे त्यावरचे लक्ष हटवून सदैव कायम टिकणाऱ्या ज्ञानस्वभावावर लक्ष केंद्रित केले असता, एकाग्रता केली असता स्वभावअर्थपर्याय चालू होईल म्हणजेच सम्यक्दर्शन - आत्मानुभूती होईल.

सामान्य गुणांची चर्चा आज संपत आहे. पुढील पत्रापासून नवा विषय सुरु होईल. तरीदेखील पूर्वीची पत्रे काढून पुन्हा वाचत जा. त्यामुळे द्रव्य गुण पर्याय व सामान्य गुणांचे स्वरूप पक्के लक्षात राहील.

कठावे,

तुमची आई

नरभव तर काही सदैव असत नाही. साक्षात मोक्षसाधन ज्ञानकला ह्या भवाव्यतिरिक्त अन्य ठिकाणी आढळत नाही. म्हणून वारंवार सांगत आहोत की - निजबोधकलेच्या जोरावर निजस्वरूपामध्ये स्थिर क्वा - निरंतर तोच प्रयत्न करा - लहान बालकाला देखील असे वारंवार सांगावे लागत नाही, आपण तर अनंत ज्ञानाचे स्वामी असुनदेखील अशा चुका करीत असलेले पादून मोठे आश्चर्य वाटते.

पुद्गलाचे विशेष गुण व पर्यायी

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

गेल्या काही पत्रांद्वारे आपण सर्व द्रव्यांमध्ये आढळणाऱ्या सामान्यगुणांपैकी मुख्य सहा सामान्य गुणांची चर्चा केली. त्यावरून द्रव्यांचे सामान्यस्वरूप आपल्या लक्षात आले. परंतु प्रत्येक द्रव्यातील भिन्नता ज्यामुळे लक्षात येते त्या विशेष गुणांबद्दलही आपल्याला माहिती आवश्यक आहे. विशेष गुणांच्या आधारेच आपण ते कोणते द्रव्य आहे हे ओळखू शकतो. जसे - ज्यामध्ये स्पर्श, रस, गंध, वर्ण इत्यादी विशेष गुण आहेत ते पुद्गल द्रव्य आहे. यावरून शरीर, भोवतालाच्या दिसणाऱ्या सर्व गोष्टी, पाचही इंद्रियांना जाणवणाऱ्या गोष्टी - हे सर्व पुद्गल द्रव्य आहे हे लक्षात येते. ज्यामध्ये ज्ञान करण्याची योग्यता आहे, ज्याला सुखदुःखाचा अनुभव होतो ते जीवद्रव्य आहे हे लक्षात येते.

थोडा सूक्ष्म विचार केला असता हे लक्षात येते की खरोखर द्रव्य किंवा गुण हे ज्ञानात येत नसून त्यांच्या पर्यायी ज्ञानात येतात. उदा. - आपण वर्ण हा गुण जाणत नसून त्याची पांढरी, लाल, निळी इत्यादी अवस्था म्हणजेच पर्याय जाणत असतो. त्यामुळे नुसत्या गुणांचे ज्ञान पुरेसे नाही, त्यांच्या पर्यायींचेही ज्ञान आवश्यक आहे. कारण पर्यायीच 'व्यक्त' आहेत, गुण तर 'अव्यक्त' आहेत - शक्तीरूपाने विद्यमान आहेत. जीव द्रव्य व त्यातील ज्ञान, सुख हे गुण देखील अव्यक्त आहेत, परंतु जाणणे ही पर्याय, तसेच सुखाचा अनुभव-संवेदन ही पर्याय व्यक्त आहे. यासाठी विशेष गुणांच्या पर्यायींबद्दल आपण आज चर्चा करणार आहोत. पुद्गल द्रव्याच्या पर्यायी आपणास इंद्रियांद्वारे सतते सुमजत असतात, आपल्या त्या माहितीच्या आहेत. म्हणून सर्वप्रथम आपण पुद्गल द्रव्याच्या विशेष गुणांच्या पर्यायींबद्दल माहिती घेऊया. प्रत्येक द्रव्यातील विशेष गुणांची चर्चा तर आपण 'द्रव्याचे स्वरूप' या सहा नंबरच्या पत्रात केलीच आहे, त्यामुळे आता मुख्यतः पुद्गलाच्या व जीवाच्या विशेष गुणांच्या पर्यायींबद्दल आपल्याला चर्चा करायची आहे.

पुद्गल द्रव्यामध्ये स्पर्श, रस, गंध, वर्ण व क्रियावती शक्ती वगैरे विशेष गुण आहेत हे तर आपण जाणतो. त्या स्पर्श गुणामध्ये ८ पर्यायी असू शकतात. त्या अशा - हलका-भारी, कठीण-मऊ, स्निग्ध-रुक्ष, थंड व गरम - या चार जोड्या आहेत. हलका-भारी पैकी एका वेळी कोणतीतरी एक पर्याय असू शकते. तसेच प्रत्येक जोडीतील एक पर्याय अशाप्रकारे पुद्गलामध्ये एकावेळी स्पर्श गुणाच्या चार पर्यायी असतात. नियमसार, पंचास्तिकाय ग्रंथामध्ये तर या चार पर्यायी स्कंधामधील परमाणुंच्या असतात व सुट्या शुद्ध परमाणुमध्ये एकावेळी स्पर्शाच्या स्निग्ध किंवा रुक्ष पैकी एक आणि थंड किंवा गरम पैकी एक अशा दोनच पर्यायी असतात असे सांगितले आहे.

स्पर्श गुणावरून अजून एक गंमतीदार गोष्ट आठवली. ती म्हणजे पुद्गल द्रव्यात अनंत गुण असले तरी त्यातील केवळ स्पर्श गुणाची स्निग्ध किंवा रुक्ष पर्यायीच दोन किंवा अधिक परमाणुंच्या बंधास कारणीभूत आहे. जीव द्रव्यामध्ये देखील मोहनीय कर्माच्या उदयामध्ये जीवाचे जे मोह, राग, द्वेष परिणाम होतात तेच बंधास कारणीभूत असतात.

रस गुणाच्या पाच पर्यायी आहेत - आंबट, गोड, तिखट, तुरट आणि कडू. या पाच पर्यायीपैकी एकावेळी कोणतीही एकच पर्याय असू शकते.

गंध गुणाच्या दोन पर्यायी आहेत - सुगंध व दुर्गंध. या दोन पर्यायीपैकी कोणतीही एकच पर्याय एकावेळी असते.

वर्ण गुणाच्या पाच पर्यायी आहेत - पांढरा, लाल, काळा, पिवळा व निळा. त्यापैकी एकावेळी एकच पर्याय असते.

शब्द हा संक्षिप्त आहे, भाषावर्गणा शब्दरूपाने परिणमित होतात त्यामुळे शब्द ही पर्याय आहे, गुण नव्हे.

क्रियावती शक्ती या गुणाची गतीरूप पर्याय अथवा स्थितीरूप पर्याय असते.

वरील संपूर्ण विवेचनावरून हे लक्षात येईल की स्पर्श, रस, गंध, वर्णाच्या या पर्यायी तसेच शब्द ही पर्याय ह्या सर्व पुद्गलाच्या पर्यायी आहेत. पुद्गल स्वतः स्वतःच्या पर्यायींना जाणत नाही, स्वतःच्या विशिष्ट पर्यायीमुळे पुद्गलाला काही सुख दुःखही होत नाही. त्यामुळे विशिष्ट पर्याय चांगली की वाईट असा प्रश्नच उद्भवत नाही.

या सर्व पर्यायींना जाणणारा जीव आहे. परंतु अज्ञानामुळे हा जीव या पर्यायरुपीच स्वतः मी आहे असे मानत आहे. शरीराच्या पर्यायींना पुद्गलाच्या पर्यायी न मानता अज्ञानी जीव स्वतःचे स्वरूप मानत आहे. मी गोरा, मी हलका किंवा वजनदार, माझे हात मऊ, माझे केस रखरखीत असेच आपण मानले व त्यामध्ये विशिष्ट पर्याय चांगली किंवा वाईट मानून, इष्ट किंवा अनिष्ट मानून विनाकारणच सुख दुःख मानत आलो. स्पर्श, रस, गंध, वर्ण यांच्या पर्यायी तसेच शब्द ही पर्याय पुद्गल द्रव्याची आहे, या पर्यायींचा कर्ता पुद्गल आहे. जीव फक्त त्यांना जाणणारा आहे. परंतु या जीवाने या सर्व पर्यायींचा कर्ता स्वतःला मानले. मी रुचकर स्वयंपाक करते, पोळ्या मऊ बनविते, रंगीबेरंगी चित्र काढते, सुस्वर आवाजात गाते असेच मानले. जीव फक्त इंद्रियांद्वारे या पर्यायींना जाणतो परंतु ते ज्ञान होत असताना त्यातच सुख दुःख मानून हा जीव या पर्यायींचा भोक्ता बनू पहातो. गुलाबजाम खात असताना गोड या रसगुणाच्या पर्यायीचे आपण ज्ञान करतो, परंतु त्यात सुखाची कल्पना करून हा जीव त्यातच रसमाण होतो. त्यात खरोखरीच सुख असते तर ७-८ गुलाबजाम खाल्यानंतर आपण थांबलोच नसतो, खातच राहिलो असतो.

शरीराची दुर्गंध ही पर्याय नको वाटते त्यावेळी त्यावर सेंटचा फवारा मारून आपण सुख मानतो, स्वतः सुगंधित झालो असे मानतो. खेरे पहाता जीवद्रव्यात गंध गुण नाही त्यामुळे शरीराची दुर्गंध ही पर्यायदेखील जीवाची नाही तसेच अत्तराची सुगंध ही पर्यायदेखील जीवाची नाही.

जीव पाच इंद्रियांच्या माध्यमातून या पर्यायींचे ज्ञान करतो. स्पर्शनिंद्रियाद्वारे पुद्गलाच्या स्पर्शाचे, रसनेंद्रियाद्वारे रसाचे, घ्राणेंद्रियाद्वारे गंधाचे, चक्षुइंद्रियाद्वारे वर्णाचे व कर्णेंद्रियाद्वारे शब्दाचे ज्ञान होते. ज्ञान करणारा जीव स्वतः आहे, इंद्रियं केवळ निमित्त आहेत, माध्यम आहेत. जसे खिडकीतून रस्त्यावरचे दृश्य पहात असताना पहाण्याचे काम आपण करतो, खिडकी करीत नाही. त्याचंप्रमाणे इंद्रियं ही स्वतः पुद्गल आहेत, अचेतन आहेत, त्यांच्यामध्ये ज्ञानगुण नाही. मेंदू अथवा मज्जातंतूही पुद्गल आहेत, त्यांच्यामध्ये ज्ञानगुण नाही. त्यांच्याद्वारे ज्ञान करणारा हा जीवच आहे व तोच मी आहे.

जीव स्पर्शाचे ज्ञान करतो परंतु जीवामध्ये स्पर्श हा गुण नाही म्हणून जीवाला अस्पर्शस्वभावी म्हटले आहे - अस्पर्शी म्हटले आहे: तद्वतच रस,

गंध, वर्ण, शब्द यांचे ज्ञान करणारा जीव आहे परंतु जीवामध्ये हे गुण किंवा पर्यायी नाहीत म्हणून जीवाला अरस, अगंध, अवर्ण, अशब्द असे म्हटले आहे.

तुम्ही म्हणाल, जीवाला ज्ञान करून घेण्यासाठी इंद्रियं तर हवीतच ना? मुळीच नाही. अरहंत, सिद्ध इंद्रियांद्वारे जाणत नाहीत, आत्म्याद्वारे प्रत्यक्ष जाणतात. विश्वातील सर्व द्रव्यांना, गुणांना व त्यांच्या तिन्ही काळातील पर्यायींना ते युगपत् (एकदम) प्रत्यक्ष जाणतात. अवधि, मनःपर्यय ज्ञानामध्येही इंद्रियांची गरज नाही. तसेच आत्म्याला स्वतःला जाणायचे असेल त्यावेळीही इंद्रियांद्वारे जाणणे बंद करूनच अंतर्मुख होऊन प्रत्यक्ष ज्ञानाद्वारेच आत्म्याचे ज्ञान होते.

शास्त्रामध्ये पुद्गलाचे एवढे वर्णन आहे ते नुसतेच पुद्गलाला जाणण्यासाठी नसून या सर्व गुण-पर्यायी पुद्गलाच्या असून जीवाच्या नाहीत असे समजून घेण्यासाठी आहे. शरीरापासून भेदज्ञान करण्यासाठी शरीराची लक्षणं, पर्यायी एवढ्या सविस्तरपणे कथन केलेल्या आहेत.

या सर्व पर्यायी म्हणजे मी नव्हे-असे मानल्याने एकत्वबुद्धीचा नाश होतो. या पर्यायी माझ्या नाहीत असे समजताच ममत्वबुद्धी नाहिशी होते. या पर्यायींचा कर्ता पुद्गल आहे, मी नाही असा निर्णय होताच कर्तृत्वबुद्धीचा अंत होतो. या पर्यायींचा मी फक्त जाणणारा आहे, भोगणारा नव्हे, त्या पर्यायी माझ्या सुख दुःखाचे कारण नाहीत मीच त्यांच्यामध्ये सुख दुःखाची कल्पना केली होती अशी जाणीव होताच भोक्तृत्वबुद्धीचा अभाव होतो.

पहा बरं, पुद्गलाच्या पर्यायीचे ज्ञान करताच केवढी तरी निश्चितता व निराकुलता आली. या माझ्या पर्यायी नाहीत असे समजता क्षणीच आपल्या मनात प्रश्न उभा रहातो की मग माझ्या पर्यायी कोणत्या आहेत बरं?

समजा, तुम्ही मला घ्यायला स्टेशनवर आलात. त्यावेळी तुमच्या नजरे समोर शेकडो स्त्रिया दिसतात. परंतु ही माझी आई नाही हे समजताच दृष्टी ताबडतोब त्या स्त्रीवरून हटते व दुसरीकडे आपल्या आईला शोधू लागते. ज्यावेळी मी म्हणजे तुमची आई तुम्हाला दिसेल, त्यावेळी तुमची नजर आईवरच केंद्रित होईल. त्यानंतर पुढा इकडे तिकडे शोधण्याचा, पहाण्याचा तुम्हाला रस रहाणार नाही. आई दूरवर असली तरी आता आई दिसल्याची खात्री आहे. वाटेत ओळखीच्या स्त्रिया दिसल्या

तरी आता चित्त आईकडे लागलेले आहे. आईच्या मिठीत जायची आता ओढ लागलेली आहे.

त्याचप्रमाणे या सर्व पर्यायी पुद्गलाच्या आहेत हे समजताच दृष्टी त्यावर टिकून रहात नाही. माझ्या पर्यायी कोणत्या आहेत हे जाणण्याची उत्सुकता वाटते. ज्यावेळी जीवाच्या पर्यायींचे ज्ञान होईल त्यावेळी इंद्रियांद्वारे पुद्गलाच्या पर्यायी जाणण्यात रस रहाणार नाही. स्वतःच्या पर्यायी जाणल्याने 'हाच मी' अशी लक्षणाद्वारे खात्री होताच चित्त तेथेच रममाण होईल. वारंवार अंतर्मुख होऊन स्वतःला न्याहाळण्यात - अनुभव घेण्यात - रस वाढेल.

त्यासाठी सर्वप्रथम जीव द्रव्यातील विशेष गुणांच्या पर्यायींचे ज्ञान करून घेणे आवश्यक आहे. स्वतःचे स्वरूप ओळखल्या शिवाय या जीवाचे अज्ञान व चार गतीतील भ्रमण दूर होणार नाही. सुख ही पर्याय जीवाच्या सुख गुणाची आहे. त्यामुळे जीवाला खरे सुख स्वतःला जाणण्यामुळेच प्रकट होणार आहे.

याबद्दल सविस्तर माहिती आपण पुढील पत्रामध्ये पाहूया.

तोपर्यंत पुद्गलाच्या ज्या ज्या पर्यायी आपल्या ज्ञानात येतील त्या मी नव्हे, माझ्या नव्हेत, मी त्यांचा कर्ता नाही, मी त्यांचा भोक्ता नाही असा वारंवार अभ्यास करावा. कठावे,

तुमची आई

ज्यांना खरे जैन बनावयाचे आहे, त्यांनी शास्त्राच्या आश्रयाने तत्त्वनिर्णय करणे योग्यच आहे; परंतु जे तत्त्वनिर्णय करीत नाहीत आणि पूजा, स्तोत्र, दर्शन, त्याग, तप, वैराग्य, संयम वगैरे सर्व कार्ये करतात - त्यांची सर्व कार्ये खोटी आहेत. म्हणून आगमाचे सेवन, युक्तीचे अवलंबन, परंपरा गुरुंचा उपदेश आणि स्वानुभवाद्वारे तत्त्वनिर्णय करणे योग्य आहे.

- 'सत्तास्वरूप' - ३,४

जीवाचे विशेष गुण व पर्यायी

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

स्वतःचे स्वरूप जाणून घेण्याची तुमची उत्कंठा पाहून पुढचे पत्र लगेच च लिहायले घेतले आहे. आत्म्याचे म्हणजे स्वतःचे स्वरूप - लक्षण जाणण्याची तीव्र रुची असणे हे योग्य पात्रता दर्शविते. अशाच जीवांना जिनवाणीचा उपदेश पटकन ग्रहण होतो व समजतो. मागच्या पत्रात आपण पाहिले होते की कोणत्याही विशिष्ट द्रव्याला जाणायचे असेल तर त्याच्या विशेष गुणांच्या पर्यायींद्वारे जाणता येते - प्रकट लक्षणांवरुन त्या द्रव्याला (लक्ष्यीभूत पदार्थाला) जाणता येते.

प्रत्येक जीवद्रव्यात चेतना अर्थात दर्शन व ज्ञान, श्रद्धा, चारित्र, सुख, वीर्य, क्रियावती शक्ती इत्यादी विशेष गुण आहेत. दर्शन गुणाचे कार्य आहे पदार्थाचे सामान्य अवलोकन करणे म्हणजेच सामान्य प्रतिभास होणे. जाणणे हे ज्ञानगुणाचे कार्य आहे. त्यामध्ये पदार्थाचा विशेष प्रतिभास होतो. जाणण्याच्या क्रियेपूर्वी त्या पदार्थाचे जे सामान्य अवलोकन होते - ते दर्शनगुणाचे कार्य किंवा दर्शनोपयोग आहे. दर्शनगुणाच्या चार पर्यायी आहेत - चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन व केवलदर्शन.

१. चक्षुदर्शन - चक्षुइंद्रियाद्वारे जे मतिज्ञान होते त्याच्यापूर्वी जो सामान्य प्रतिभास होतो त्यास चक्षुदर्शन असे म्हणतात.
२. अचक्षुदर्शन - चक्षुव्यतिरिक्त इतर चार इंद्रियं व मन यांच्याद्वारे जे मतिज्ञान होते त्याच्यापूर्वी जो सामान्य प्रतिभास होतो त्यास अचक्षुदर्शन म्हणतात.
३. अवधिदर्शन - अवधिज्ञानापूर्वी होणाऱ्या सामान्य प्रतिभासाला अवधिदर्शन म्हणतात.
४. केवलदर्शन - केवलज्ञानाच्या बरोबर होणाऱ्या (एकाच वेळी होणाऱ्या) सामान्य प्रतिभासाला केवलदर्शन म्हणतात.

आपण म्हणतो की जीवाचा स्वभाव जाणणे व पहाणे आहे, ज्ञाता दृष्टा आहे. यामध्ये पहाणे हे दर्शन गुणाचे कार्य आहे व जाणणे हे ज्ञान गुणाचे कार्य आहे. आपला उपयोग पहाण्याचे काम करतो तेव्हा जाणण्याचे काम करीत नाही व जाणण्याकडे उपयोग लागतो तेव्हा पहाण्याकडे नसतो. आपल्याला जे ज्ञान होते ते दर्शनपूर्वक होते. परंतु केवली भगवंतांचा म्हणजेच अरहंत व सिद्ध यांचा उपयोग एकाचवेळी ज्ञान व दर्शन या दोहोंमध्ये असतो. केवलदर्शन व केवलज्ञान हे युगपत् असते.

ज्ञानगुणाच्या ८ पर्यायी आहेत. त्यामध्ये मिथ्याज्ञानाच्या तीन पर्यायी - कुमतिज्ञान, कुशुतज्ञान व कुअवधिज्ञान. कुअवधिज्ञानालाच विभंगज्ञान असेही म्हणतात. जोपर्यंत सम्यक्दर्शन म्हणजेच आत्मज्ञान होत नाही तोपर्यंत आपण किंतीही शिकलो, किंतीही शास्त्रज्ञान केले तरीही त्याला मिथ्याज्ञानच म्हणतात. आत्मज्ञानशून्य असे जिनवाणीचे ज्ञानही मिथ्याज्ञान आहे असे शास्त्रातच सांगितले आहे. आत्मज्ञान झाल्यानंतरचे सर्व ज्ञान - आत्म्यासंबंधीचे तसेच इतर पदार्थाविषयीचे ज्ञान 'सम्यक्ज्ञान' होते. समजा-मिथ्यादृष्टीला इतिहास, भूगोल, गणिताचे ज्ञान आहे त्याला मिथ्याज्ञान म्हणतात व त्याच जीवाला सम्यक्दर्शन झाल्यानंतर त्याच्या त्या इतिहास, भूगोल व गणिताच्या ज्ञानालाही सम्यक्ज्ञान म्हणतात. कारण आता त्या जीवाला वस्तुस्वरूपाचे ज्ञान आहे, स्व आणि पर यांचे भेदविज्ञान आहे व स्वचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे.

सम्यक्ज्ञानाच्या पाच पर्यायी आहेत - सुमतिज्ञान, सुशुतज्ञान, सुअवधिज्ञान, मनःपर्यय ज्ञान व केवलज्ञान.

जोपर्यंत केवलज्ञान होत नाही तोपर्यंतच्या सर्व संसारी जीवांना - एकेद्वियांपासून पंचेद्विय जीवांना मति व श्रुत ही दोन ज्ञान (या दोन पर्यायी) असतात. या ज्ञानाचा पूर्ण अभाव कधीच होऊ शकत नाही. सूक्ष्म निगोद जीवामध्येदेखील ज्ञानाचा काही अंश पर्यायीमध्ये प्रकट असतोच. कोणताही जीव कधीही ज्ञानरहित होऊ शकत नाही. पर्यायीमधील ज्ञानाचा उघाड (बुद्धी) कमी अधिक होऊ शकतो.

मतिज्ञान - इंद्रिय व मन यांच्या निमित्ताने पदार्थाना जाणणे यास मतिज्ञान म्हणतात. हे तर परपदार्थाचे ज्ञान झाले. परंतु ज्यावेळी जीव निज आत्म्याला जाणतो, त्यावेळी इंद्रिय व मन यांच्याकडील उपयोग हटवून, अंतर्मुख होऊन, उपयोग स्वसन्मुख करतो त्यावेळी निज आत्म्याचे

जे ज्ञान होते त्याला मतिज्ञान म्हणतात.

श्रुतज्ञान - मतिज्ञानाने जाणलेल्या पदार्थाच्या संबंधित असणाऱ्या इतर पदार्थाना जाणणाऱ्या ज्ञानाला श्रुतज्ञान म्हणतात. जसे 'साखर' हा शब्द ऐकला किंवा वाचला तेव्हा त्या शब्दाचे ज्ञान हे मतिज्ञान झाले व त्या शब्दाद्वारे सूचित होणारा साखर हा पदार्थ जाणला ते श्रुतज्ञान झाले. तुमच्या डोक्यात कोणता प्रश्न उभा राहिला ते कळले मला, हाच ना की ज्या जीवांना फक्त एक किंवा दोनच इंद्रियं आहेत त्यांना श्रुतज्ञान कसे होते? एकेंद्रिय जीवांना स्पर्शनिंद्रियाच्या निमित्ताने स्पर्शाचे ज्ञान होते, ते मतिज्ञान झाले व हा स्पर्श दुःखरूप आहे असे जे ज्ञान होते ते श्रुतज्ञान झाले.

आत्म्याच्या शुद्ध अनुभूतिरूप श्रुतज्ञानाला भावश्रुतज्ञान असे म्हणतात. अशा आत्म्यासंबंधी चे वर्णन, चर्चा, लक्षण, आत्मानुभूतिचा उपाय, इत्यादी ज्या शास्त्रामध्ये सांगितले आहे त्या समस्त आगमास - जिनवाणीस

'द्रव्यश्रुत' असे म्हटले जाते. यावरून लक्षात येर्इल की द्रव्यश्रुत अथवा दिव्यधनी देखील शब्दांची रचना आहे, वाणी आहे, ज्ञानाची पर्याय नाही. जर कोणी म्हटले की शास्त्रामध्ये ज्ञान नाही तर आता तुम्हाला आश्चर्य वाटणार नाही, अपेक्षा लक्षात येर्इल.

अवधिज्ञान - जे ज्ञान द्रव्य, क्षेत्र, काल व भाव यांच्या मर्यादिसह रूपी पदार्थाना स्पष्ट जाणते त्या ज्ञानाला अवधिज्ञान असे म्हणतात. देवगतीमधल्या देवांना व नरकगतीमधल्या नारकी जीवांना सर्वांना हे अवधिज्ञान असते. त्या दोन्ही भवातील जीवांना ते असतेच त्यामुळे त्याला

'भवप्रत्यय अवधिज्ञान' म्हटले आहे. काही पंचेंद्रिय संज्ञी तिर्यचांना व मनुष्यांनाही अवधिज्ञान असू शकते. या ज्ञानाद्वारे भविष्यकाळातील किंवा भूतकाळातील तसेच अन्य क्षेत्रातील चालू घटनांना हे जीव जाणतात. हा काही चमत्कार नव्हे. कुअवधिज्ञानाद्वारे देखील हे जाणता येते. या ज्ञानामुळे त्या व्यक्तीला त्रिकालदर्शी किंवा साधुपुरुष भासवून दुनियेत अनेक भोळ्या लोकांना फसविण्यात येते. परंतु अवधिज्ञानाचे स्वरूप माहित झाल्याने त्यामध्ये कोणाताही चमत्कार वाटण्याचे कारण नाही. सम्यक्दृष्टीच्या अवधिज्ञानाला सुअवधिज्ञान असे म्हणतात.

मनःपर्ययज्ञान - हे ज्ञान फक्त काही भावलिंगी मुर्नीनाचा असते. नग्न दिगंबर भावलिंगी मुर्नींशिवाय इतर कुणालाही असू शकत नाही. जे

ज्ञान द्रव्य, क्षेत्र, काल व भाव यांच्या मर्यादिसह दुसऱ्यांच्या मनातील रूपी पदार्थांना स्पष्ट जाणते त्यास मनःपर्यंज्ञान म्हणतात.

केवलज्ञान - जे ज्ञान तीन काळातील (भूत, वर्तमान, भविष्य) व अलोकासहित तीन लोकातील सर्व द्रव्य - गुण - पर्यायींना एकाच समयात युगपत्, स्पष्ट, प्रत्यक्ष जाणते त्यास केवलज्ञान म्हणतात. याचे वैशिष्ट्य असे आहे की केवलीभगवान सर्व पदार्थांकडे पाहून सर्वांना जाणतात असे नसून ते तर निज आत्म्यात पूर्णपणे रममाण झालेले असतात. स्वतःच्या आत्म्याला पूर्णपणे जाणत असतात - त्यांना अनंतज्ञान प्रकट झालेले असते व विश्वातील संपूर्ण चराचर - मूर्त अमूर्त गोष्टी त्यांच्या ज्ञानात झालकतात. अनंत गोष्टींचे व अनंत काळानंतरचे देखील ज्ञान त्याना प्रत्यक्ष वर्तमानवत् होत असते. हाच तर ज्ञानाच्या स्व-प्रस्प्रकाशकपणाचा महिमा आहे - थोरवी आहे.

यावरुन क्रमबद्धपर्याय सिद्ध होतो हे आपण प्रमेयत्व गुणाच्या चर्चेच्यावेळी पाहिलेच होते. भविष्यात होणारी पर्याय जाणता येते कारण ती ज्ञानाची क्षमता आहे, योग्यता आहे; परंतु कोणतीही पर्याय रंचमात्र देखील बदलता येत नाही, पुढे मागे करता येत नाही, त्यामध्ये फेरफार करता येत नाही. प्रत्येक द्रव्याची प्रत्येक पर्याय स्वतंत्र आहे व ती सुनिश्चित आहे असा ठाम निर्णय होणे हाच पुरुषार्थ आहे. कारण असा निर्णय झाल्यावर आपली दृष्टी दुसऱ्यांच्या व स्वतःच्याही पर्यायींवरुन हटून कायम त्रिकाल टिकणाऱ्या द्रव्यस्वभावाकडे केंद्रित होते. त्यामुळे ज्ञानाच्या पर्यायी जाणून क्रमबद्धपर्यायीचा निर्णय करणे हे आपले कर्तव्य आहे. पर्याय क्रमबद्ध असेल तर आमचा पुरुषार्थ तो काय उरला असा चुकीचा निष्कर्ष काढणे योग्य नाही.

एका समयामध्ये ज्ञानाची एकच पर्याय असते. परंतु एका जीवाला कोणकोणते ज्ञान (पर्यायी) असू शकते हे पाहूया. कमीतकमी एक म्हणजे केवलज्ञान असू शकते. एक केवलज्ञान असल्यावर इतर ज्ञानांची गरजच काय नाही कां? दोन ज्ञान असतील तर मूतिज्ञान व श्रुतज्ञान असतील (मिथ्या किंवा सम्यक्). तीन ज्ञान असल्यास १) मतिज्ञान, श्रुतज्ञान व अवधिज्ञान (हे मिथ्या किंवा सम्यक् असेल) अथवा २) सुमतिज्ञान, सुश्रुतज्ञान व मनःपर्यंज्ञान ही असतील. चार ज्ञान असल्यास सुमतिज्ञान, सुश्रुतज्ञान, सुअवधिज्ञान व मनःपर्यंज्ञान ही चार ज्ञान असतील.

जीवाच्या श्रद्धा गुणाच्या मुख्यपणे दोन पर्यायी आहेत - मिथ्यादर्शन, सम्यक्दर्शन

मिथ्यादर्शन - अतत्त्वश्रद्धानाला मिथ्यादर्शन असे म्हटले आहे. या जीवाला स्वतत्त्वाविषयी श्रद्धा नसते. जीवादि सात तत्त्वांच्या बाबतीतही त्याची विपरीत श्रद्धा असते. देहामध्ये आत्मबुद्धी, रागद्वेषादि भावांमध्ये कर्तुत्व-भोक्तृत्वबुद्धी, परपदार्थामध्ये ममत्वबुद्धी, स्वामित्वबुद्धी, पुण्य भले पाप वाईट, पुण्य करता करता मोक्षाची प्राप्ती होईल अशा विपरीत श्रद्धाना मिथ्यादर्शन असे म्हटले आहे. हे उपजत असते त्यास अगृहीत मिथ्यादर्शन म्हणतात. कुदेव, कुगुरु व कुशास्त्रांच्या सेवनाने मिथ्यात्वाचे पोषण होते व नवीन मिथ्या कल्पनांची श्रद्धा होते त्यास गृहीत मिथ्यादर्शन म्हटले आहे.

सम्यक्दर्शन - सर्वज्ञ वीतराग कथित तत्त्वांचा उपदेश ग्रहण करून जो जीव सात तत्त्वांचा यथार्थ निर्णय करतो, देव गुरु व शास्त्र यांच्या स्वरूपाचा निर्णय करतो, मोक्षमार्गाचा निर्णय करतो, स्वतत्त्व व परतत्त्व यांचा निर्णय करून स्व-पर भेदविज्ञान करतो व अंतर्मुख होऊन स्वचे चिंतन मनन करून आत्मानुभव प्राप्त करून घेतो अशा जीवाची श्रद्धा गुणाची सम्यक्दर्शन ही पर्याय प्रकट होते.

सम्यक्दर्शनाच्या पर्यायीबोवरच ज्ञानाची सम्यक्ज्ञान ही पर्याय व चारित्राची सम्यक्चारित्र ही पर्याय सुरु होते. केवळ तीनच गुण नाही परंतु जीवाच्या सर्व अनंत गुणांचे स्वभावरूप परिणमन सुरु होते. आत्म्यात लीन असताना अतींद्रिय सुखाची अनुभूती होते. जेवढ्या कषायांचा अभाव होईल तेवढी अकषायरूप शांती प्राप्त होते.

जीव शुद्धोपयोगातून शुभोपयोगात किंवा अशुभोपयोगात आला तरी आता श्रद्धेची सम्यक्दर्शन ही पर्याय चालूच रहाते. वरचेवर शुद्धोपयोग केल्याने त्याची ही सम्यक् श्रद्धा दृढ होत रहाते.

कदाचित एखादा जीव सम्यक्दर्शनातून च्युत होऊन मिथ्यादर्शन ही पर्याय प्राप्त करतो परंतु पुढा पुरुषाथनि सम्यक्त्व प्राप्त करून घेतो. करणानुयोगाच्या अपेक्षेने श्रद्धेच्या सासादन व मिश्र या दोन अवस्था सम्यक्त्वातून पडणाऱ्या जीवांच्या संभवतात परंतु त्या अवस्था अल्पकाळापुरत्या असतात. त्यांचे वर्णन आपल्याता सध्या जरुरीचे नाही.

चारित्र गुणाच्या पर्यायींचे सविस्तर वर्णन खास पुढच्या पत्रात करेन, कारण तो मोठा विषय आहे. श्रद्धा गुणाबरोबरच सम्यक्चारित्र ही पर्याय प्राप्त झाली तरी त्या पर्यायीमध्ये सरागता व वीतरागता एकाचवेळी असते. क्रमाक्रमाने कषाय (सरागता) कमी होत जातात व वीतरागता वाढत जाऊन पूर्ण वीतरागता प्राप्त होते. त्यानंतरच ज्ञानाची मति-श्रुतज्ञान ही पर्याय नाश पावते व केवलज्ञान ही पर्याय उत्पन्न होते.

ज्ञान, दर्शन, श्रद्धा, चारित्र याप्रमाणे जीवामध्ये सुख व वीर्य हेही विशेष गुण आहेत. सुख गुणाची अतींद्रिय सुख ही स्वभावपर्याय आहे व आपण मानतो ते सुख (इंद्रियजनित) व दुःख ह्या विभावपर्यायी आहेत. आत्मानुभूती होते त्यावेळी अतींद्रिय ज्ञान व अतींद्रिय सुख प्रकट होते. जेवढी आत्मस्थिरता वाढेल तेवढे अधिक सुख होते. पूर्ण वीतरागतेबरोबर पूर्ण सुखाची प्राप्ती होते व केवलज्ञानाबरोबर अनंत सुखाची प्राप्ती होते.

वीर्य हा देखील जीवाचा गुण आहे. वीर्य म्हणजे बल. शरीराचे बल हे जीवाच्या वीर्य गुणाचे कार्य नाही. वीर्य गुणाच्या पर्यायीचे नाव आहे ' पुरुषार्थ '. स्वभावाची रचना करणे हे या वीर्य गुणाचे कार्य आहे. मोक्षाकडे नेणारा तोच खरा पुरुषार्थ आहे. आपण लौकिक पुरुषार्थ म्हणतो तो विभाव आहे. कारण त्यामुळे संसाराचेच पोषण होते. आत्म्याचा स्वभाव तर आहे तसा अनादि पासून आहे परंतु त्या स्वभावाचा निर्णय करणे, दृष्टी तिकडे वळवणे, श्रद्धा करणे, स्वभावात स्थिर रहाणे हे या वीर्य गुणाचे कार्य आहे, यालाच पुरुषार्थ असे म्हणतात.

क्रियावती शक्ती हाही जीवाचा एक विशेष गुण आहे. त्याच्या गतीरूप व स्थितीरूप अशा दोन पर्यायी होतात. जीवाचे गमन करणे किंवा स्थिर रहाणे हे जीवाच्या क्रियावती शक्तीचे कार्य आहे व पुद्गलाचे गमन करणे किंवा स्थिर रहाणे हे पुद्गलाच्या क्रियावती शक्तीचे कार्य आहे. जीव व शरीर यांचे एकाचवेळी परिणमन होते त्यावेळी जीवाला भ्रम होतो की या शरीराची हालचाल, क्रिया आपणच करीत आहोत.

कोणत्या पर्यायी पुद्गलाच्या आहेत व कोणत्या माझ्या आहेत म्हणजेच जीवाच्या आहेत हे समजल्यानंतर लक्षणांद्वारे जीव व पुद्गलाला भिन्न भिन्न ओळखता येणे आता सोपे झाले आहे. स्वतःला ओळखणे हेच आपले प्रयोजन असल्याने विशेष गुणांचा हा अभ्यास आपल्या ज्याच उपयोगी पडणारा आहे.

जीव व पुद्गलाशिवाय इतर जी चार द्रव्यं आहेत - धर्म, अधर्म, आकाश व काल त्यांच्या विशेष गुणांबद्दल आपण 'द्रव्याचे स्वरूप' या पत्रामध्ये चर्चा केलीच आहे. चारित्र गुणाविषयीचे पत्रही लवकरच पाठवत आहे.

कळावे,

तुमची आई

हा आत्मा जेव्हा कषायादिरहित शांतभावामध्ये म्हणजेच समताभावामध्ये स्थिर असतो त्याक्षणी तो उत्तम तीर्थ आहे. जर आत्म्यामध्ये शांती नसेल तर तीर्थयात्रा निरर्थक आहे. शील आणि व्रतरूपी जलाशयामध्ये स्नान केल्याने देहधारी आत्म्याची शुद्धी होते परंतु समस्त पृथ्वीवरील सर्व तीर्थक्षेत्रांतील नद्यांमध्ये स्नान केल्याने आत्म्याची शुद्धी होऊ शकत नाही. जो कोणी दयालू राग-द्वेषादि भावांचा त्याग करून आत्म्याच्या वीतरागी भावामध्ये स्नान करतो त्याला ध्यानाची निर्मलता प्राप्त होते. केवळ पाण्याने स्नान केल्याने पवित्रता प्राप्त होत नाही. आत्मज्ञानरूपी जलाने आत्म्याला सदैव स्नान करविले पाहिजे, ज्यायोगे जीवाच्या जन्मोजन्मीचे पाप धुतले जाऊन निर्मलना प्राप्त होते आणि ती पुढील भवामध्ये सुद्धा बरोबर जाते.

- श्री कुलभद्राचार्य - 'सारसमुच्चय'

जीवाचा चारित्रगुण व पर्यायी

प्रिय सौ. रीना व सौ. भोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

आत्तापर्यंतच्या पत्रांद्वारे आपण विश्व, द्रव्य, गुण, पर्याय, सामान्यगुण-विशेषगुण व इतरही काही माहिती पाहिली. जैन तत्त्वज्ञानाचा 'ओनामा' आपण केला. ओनामा करणे म्हणजे सुरुवात करणे, हा शब्द कसा तयार झाला माहित आहे? त्याचा फुलफॉर्म आहे 'ओनामासिदं', या अपभ्रंशाचे शुद्ध रूप आहे 'ओम् नमः सिद्धं'. पूर्वी पाटीवर अक्षरओळख करून देताना 'ॐ नमः सिद्धं' असे लिहून अक्षर शिकविण्यास - शिक्षण देण्यास प्रारंभ करीत. त्यावरून कोणत्याही गोष्टीची सुरुवात करणे याअर्थी 'ओनामा करणे' असा शब्द रुढ झाला आहे.

गेल्या अनेक पत्रांद्वारे आपण सर्व द्रव्यांमध्ये आढळणारे जे सामान्य गुण आहेत, त्यापैकी सहा गुणांबद्दल चर्चा केली. हे गुण द्रव्याची सिद्धी करतात, परंतु ते नेमके कोणते द्रव्य आहे हे ओळखण्यासाठी विशेष गुणांना जाणणे आवश्यक आहे. आपण द्रव्य व त्याचे विशेष गुण पाहिलेच होते, त्यावर विस्तृत चर्चाही केली होती. जसे, जीव द्रव्यात ज्ञान, दर्शन, चारित्र, सुख, वीर्य क्रियावती शक्ती, इत्यादी विशेष गुण आहेत. पुद्गल द्रव्यात स्पर्श, रस, गंध, वर्ण, क्रियावती शक्ती इत्यादी विशेष गुण आहेत. धर्म द्रव्यात गतिहेतुत्व म्हणजे स्वतः गमन करणाऱ्या जीव व पुद्गलांना गती करण्यामध्ये सहाय्यक (निमित्त) होणे हा विशेष गुण आहे. अर्धर्म द्रव्यात स्थितीहेतुत्व म्हणजे गमनपूर्वक स्थिर होणाऱ्या जीव व पुद्गलांना स्थिर होण्यास निमित्त असणे हा विशेष गुण आहे. आकाश द्रव्यात अवगाहनहेतुत्व व कालद्रव्यात परिणमनहेतुत्व हे विशेष गुण आहेत.

जीव द्रव्याच्या ज्ञान-दर्शन व इतर गुणांबद्दलही आपण चर्चा करीत आलो आहोत. आज चारित्र गुणाबद्दल अधिक माहिती सांगण्याचा विचार आहे. तसे तर पत्र नं. २ मध्ये पुष्कळ चर्चा केलीच होती.

जीव द्रव्य हे इतर द्रव्यांपासून भिन्न आहे ते त्याच्या चैतन्यस्वभावामुळे

म्हणजेच ज्ञान - दर्शन गुणामुळे. तत्त्वार्थसूत्र या ग्रंथात 'उपयोगो लक्षणम्' असे जीवाचे लक्षण सांगितले आहे. उपयोग म्हणजे ज्ञान उपयोग व दर्शन उपयोग म्हणजेच जाणणे व पहाणे. आत्मा जेव्हा स्वतःला जाणतो तेव्हा त्याला शुद्धोपयोग म्हणतात. ज्यावेळी परपदार्थाना जाणत असता शुभ भाव होतात त्यानाही जाणतो तो शुभोपयोग व अशुभ भाव होतात त्यांना जाणतो तो अशुभोपयोग. हे शुभअशुभ भाव म्हणजेच रागद्वेष - यालाच कषाय म्हणतात.

आता तुम्हीच सांगा हे कषाय काय आहे द्रव्य आहे, गुण आहे की पर्याय आहे? द्रव्य तर नाही. कारण सहा द्रव्यांची नावे आपल्याला माहित आहेत. कषाय फक्त जीवद्रव्यातच आढळतो, परंतु अरहंत व सिद्ध जीवांमध्ये तो नसतो त्यामुळे कषाय हा गुण असू शकत नाही. यावरुन हे समजले की कषाय ही पर्याय आहे व ती जीवाच्या चारित्र गुणाची पर्याय आहे. परंतु ती स्वभावपर्याय म्हणजेच शुद्ध पर्याय नसून विभावपर्याय आहे, अशुद्ध पर्याय आहे. शुद्ध पर्यायीला वीतरागता म्हणतात व अशुद्ध पर्यायीला सरागता - कषाय असे म्हणतात. इतर गुणांपेक्षा चारित्र गुणामध्ये अशी विशेषता आहे की हा गुण एकदम शुद्ध होत नाही. क्रमाक्रमाने शुद्धी वाढते व अशुद्धी कमी होत जाते. सम्यक्दर्शन झाल्यानंतर चारित्रगुणामध्ये आंशिक वीतरागता व आंशिक सरागता अशा दोन्ही धारा एकाचवेळी चालू असतात.

मिथ्यात्व अवस्थेत चारित्रगुणाचे केवळ राग - द्वेषरूप परिणमन चालू असते. त्यास कपाय असे म्हणतात. कपाय शब्द आपल्या परिचयाचा आहे. रात्रंदिवस आपण कपायच तर करत असतो. जो कसतो - दुःख देतो त्याला कपाय असे म्हणतात किंवा ज्यामुळे संसाराची प्राप्ती होते त्याला कपाय असे म्हणतात. कपायांना दोन शब्दात सांगावयाचे तर राग व द्वेष, चार शब्दात सांगावयाचे तर क्रोध, मान, माया व लोभ. सर्व कपायांची नामावली पंचवीस नावांमध्ये सांगायची झाली तर -

- १ ते ४ अनंतानुबंधी क्रोध, मान, माया, लोभ - (१ ली चौकडी)
- ५ ते ८ अप्रत्याख्यान क्रोध, मान, माया, लोभ - (२ री चौकडी)
- ९ ते १२ प्रत्याख्यान क्रोध, मान, माया, लोभ - (३ री चौकडी)
- १३ ते १६ संज्वलन क्रोध, मान, माया, लोभ - (४ थी चौकडी)
- हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुरुषवेद

व न पुंसक वेद, हे नऊ नोकषाय असे एकूण पंचवीस कषाय आहेत. जेव्हा जीवाला क्रोध कषाय उत्पन्न होतो, तेव्हा दुसऱ्याचे वाईट करण्याची इच्छा होते व त्यासाठी शिवी देणे, आरडा ओरड करणे, मारणे, इत्यादी अनेक उपाय करतो. जेव्हा मान कषाय उत्पन्न होतो तेव्हा दुसऱ्याचा कमीपणा व आपला उच्चपणा दाखवण्याची इच्छा होते व त्यासाठी अनेक उपाय करतो. जेव्हा जीवाला माया कषाय उत्पन्न होतो तेव्हा कपट - मायाचारी याद्वारे कार्य सिद्ध करण्याची इच्छा होते. जेव्हा लोभ कषाय उत्पन्न होतो तेव्हा इष्ट पदार्थाच्या लाभाची इच्छा झाल्याने त्यासाठी अनेक उपाय करतो. याचे सविस्तर वर्णन मोक्षमार्गप्रकाशक पुस्तकात तिसऱ्या अधिकारामध्ये 'चारित्रमोह से दुःख' या शीर्षकाखाली तुम्हाला सापडेल.

या कषायांबरोबर नोकषाय होतात. हास्य कषायामध्ये खोटी कल्पना करून विशिष्ट गोष्टीत हर्ष मानतो किंवा हसत सुटतो. रति कषायामध्ये इष्ट वस्तुमध्ये अति आसक्त होतो. अरति कषायामध्ये अनिष्ट वस्तुच्या संयोगामध्ये व्याकुळ होतो.

शोक - कषायामध्ये इष्ट वियोग अथवा अनिष्ट संयोगामुळे व्याकुळ होऊन संतापाने रडतो, ओरडतो, अति दुःख करतो. भय - कषायामध्ये एखाद्या गोष्टीला इष्ट वियोगाचे व अनिष्ट संयोगाचे कारण जाणून भयभीत होतो, त्यापासून पळतो, लपतो इत्यादी. जुगुप्सा - उत्पन्न होते तेव्हा अनिष्ट वस्तुविषयी घृणा करतो. तिन्ही वेद कषायांद्वारे कामभावना जागृत होते. संभोगाची इच्छा होते.

हे सर्वच कषाय दुःखरूप आहेत. कारण त्यामुळे आकुलता निर्माण होते. तसेच आगामी दुःखाचे कारण आहेत. कारण कषायामुळे नवीन बंध होतो व त्या बंधाचे फळ संसार परिभ्रमण आहे. ज्यांच्या सर्व कषायांचा - सर्व इच्छांचा - अभाव झालेला आहे असे अरहंत व सिद्ध पूर्ण वीतरागी आहेत व तेच अनंतसुखी आहेत. सर्वज्ञ असल्याने त्यांच्या केवलज्ञानात संपूर्ण लोकालोकाचे तिन्ही काळाचे ज्ञान एका समयात झालकते, परंतु वीतरागी असल्याने त्यांना रागद्वेष होत नाहीत. ह्याउलट आपले ज्ञान अतिअल्प असले तरी ते रागसहित म्हणजे कषायसहित असल्याने आपल्याला दुःखच होते. जसे - हापूसचा आंबा आपण पहातो म्हणजेच त्याला जाणण्याचे कार्य (ज्ञानगुणाची पर्याय) होते त्याच समयात चारित्रगुणही परिणमन करत असतो त्याचे रागरूप असे परिणमन होते की आंबा मला

हवा, तो मी खावा अशी इच्छा होते. जोपर्यंत इच्छा पूर्ण होत नाही तोपर्यंत आकुलता म्हणजेच दुःख होते. खरं तर दुःख हे इच्छेचे आहे- कषायांचे आहे. परंतु आपण परपदार्थांना सुखदुःखाचे कारण मानून निरंतर रागद्वेषच करीत असतो.

वर आपण अनंतानुबंधी क्रोध मान माया लोभ (१ चौकडी) इत्यादी ४ चौकडींची नावे पाहिली. आता थोडक्यात त्यांचे स्वरूप पाहूया. कषायांच्या मंदं तीव्रतेनुसार हे भेद नसून त्यांच्या जातीच वेगळ्या आहेत.

मिथ्यात्वद्शेत जीवाला अनंतानुबंधी कषाय इत्यादी कषायांच्या चारी चौकडी असतात. त्यांच्यामुळे अतत्वश्रद्धान होते म्हणजेच जे तीव्र कषायी आहेत त्यांना सत्य तत्त्वाचे श्रद्धान होऊ शकत नाही, आत्म्याच्या व धर्माच्या चर्चेमध्ये त्यांना तीव्र अरुची व चीड असते, जीव कुदेव, कुगुरु, कुशास्त्र यांच्या आहारी जातो. मिथ्यात्व (मिथ्यादर्शन) व अनंतानुबंधी कषायांची तशी हातमिळवणी आहे, दोन्हीही एकमेकाना पूरक आहेत.

ख्या देव गुरु शास्त्राचे स्वरूप समजल्याने, त्यांच्या गुणांप्रती भक्तीने, प्रयोजनभूत तत्त्वांचे श्रवण, चिंतन केल्याने, हे कषाय व मोह मंद पडतात व जीव सम्यक्दर्शनास पात्र होतो. अशा जीवाने आत्मलीनतेचा पुरुषार्थ केल्याने आत्मानुभव होतो म्हणजेच सम्यक्त्व होते व अनंतानुबंधी कषायांचा अभाव होतो. त्यावेळी त्याला स्वरूपाचरण चारित्र असे म्हणतात. यास कुंदकुंद आचार्यांनी सम्यक्त्वाचरण चारित्रही म्हटले आहे.

अशा सम्यक्त्वी जीवाला अजून तीन चौकडी कषायांचा सद्भाव आहे. अप्रत्याख्यान कषायांमुळे किंचित त्याग अथवा व्रते असत नाहीत. प्रत्याख्यान म्हणजे पूर्ण त्याग. जे कषाय पूर्ण त्याग होऊ देत नाहीत ते अप्रत्याख्यान कषाय.

हा जीव अधिक आत्मस्थिरता करतो त्यावेळी अप्रत्याख्यान कषायांचा अभाव होतो. त्यावेळी त्या अवस्थेस देशचारित्र असे म्हणतात. दोन चौकडींचा अभाव व दोन चौकडींचा सद्भाव असतो. त्या जीवाला व्रते पाठण्याचे भाव असतात. व्रती श्रावक असे त्या जीवाला म्हणतात. प्रत्याख्यान कषायांचा सद्भाव असल्याने सर्व अंतरंग, बहिरंग त्याग होऊ शकत नाही. मुनीयोग्य अंतरंग स्थिरता नसते.

तीन कषाय चौकडींचा अभाव होतो तेक्हा सकल चारित्र असे

म्हणतात. या अवस्थेत जे संज्वलन कषाय आहेत त्यामुळे अंतरंगात पूर्ण स्थिरता व पूर्ण वीतरागता होऊ शकत नाही. मुनी अवस्थेमध्ये २८ मूलगुण पाळण्याचे जे शुभभाव आहेत ते याच संज्वलन कषायांचे रूप आहे.

अंतरंग स्थिरता वाढत वाढत जेव्हा पूर्णपणे अंतरंगात लीन होतो, पूर्ण वीतराग होतो-तसे संज्वलन कषायांचाही पूर्ण अभाव होऊन यथाख्यात चारित्र प्राप्त होते. चारित्र गुण पूर्ण शुद्ध अवस्थेस प्राप्त होतो.

वरील संपूर्ण विवेचनावरून हे लक्षात येते की कषाय करत करत वीतरागता होत नसून कषायांचा अभाव करून वीतरागता येते. शुभ व अशुभ राग दोन्ही कषायच आहेत. शुभराग करता करता वीतरागतेची प्राप्ती होणार नाही. अशी पूर्ण खात्री, विश्वास, श्रद्धा प्रथम हवी. शुभराग तर सुटत नाहीत पण वाढत्या वीतरागतेबरोबर उच्च प्रतीचे शुभराग होत राहतात. वरील विवेचन आपण खालील कोष्टकाद्वारे पुन्हा पाहूया.

मिथ्याचारित्र - अनंतानुबंधी, अप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यान, संज्वलन चारही चौकडींचा सद्भाव.

स्वरूपाचरणचारित्र - अनंतानुबंधीचा अभाव; अप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यान, संज्वलन या तीन चौकडींचा सद्भाव (सम्यक्दर्शनाची सुरुवात).

देशाचारित्र - अनंतानुबंधी व अप्रत्याख्यान दोन चौकडींचा अभाव; प्रत्याख्यान व संज्वलन या दोन चौकडींचा सद्भाव (व्रती श्रावक).

सकलचारित्र - अनंतानुबंधी, अप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यान तीन चौकडींचा अभाव; संज्वलन कषायांचा सद्भाव (मुनीदशा).

यथाख्यात चारित्र - चारही चौकडी व इतरही सर्व नोकषायांचा पूर्ण अभाव. पूर्ण वीतरागतेची प्राप्ती.

हास्यादि नऊ नोकषाय आहेत ते देखील मंद पडत पडत यथावकाश त्यांचाही अभाव होतो. त्यांचा क्रम विस्तारभयाने येथे दिलेला नाही. आता हा विषय कठीण वाटला तरी पुढे ' कर्म ' व ' गुणस्थान ' हे विषय शिकताना तुम्हाला फारच सोपे जाईल.

वरील सर्व गोष्टी माहित झाल्यावर तुमच्या हेही लक्षात येर्इल की मिथ्यात्व अवस्थेत नुसती व्रते किंवा बाहय त्याग केल्याने अनंतानुबंधी वगैरे कषायांचा अभाव होत नाही. त्यासाठी सम्यक्दर्शन प्राप्त करून आत्मस्थिरता करणे व वीतरागता प्राप्त करणे हाच एकमेव उपाय आहे.

‘तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यक्दर्शनम्’ अशी सम्यग्दर्शनाची व्याख्या आहे. ही प्रयोजनभूत तत्त्व कोणती व त्याचे श्रद्धान म्हणजे काय या गोष्टी पुढील पत्रांद्वारे आपण शिकणार आहोत.

आत्तापर्यंत झालेल्या विषयावर काही शंका किंवा प्रश्न असतील तर लिहून ठेवा किंवा कठवा. त्यांचा खुलासा प्रत्यक्ष भेटीत किंवा पुढील पत्रांमधून करेन. कठावे,

तुमची आई

अयि कथमपि मृत्वा तत्त्वकौतूहली सन्
अनुभव भवमूर्ते: पार्वचर्ती मुहूर्तम् ।
पृथगथ विलसंतं स्वं समालोक्य येन
त्यजसि झगिति मूर्त्या साकमेकत्वमोहं ॥

बा जीवा! कोणत्याही प्रकारे - मरण ओढवले तरी पण - आत्मतत्त्वांचा जिजासू - प्रेमी बन आणि ह्या शरीरादि सर्व मूर्तिक पदार्थांचा दोन घटकेपुरता जवळचा शेजारी बन - त्यांना स्वतः॒हून भिन्न जाण आणि आत्म्याचा अनुभव कर. ज्यायोगे तू स्वतःच्या आत्म्याला स्वस्वरूपामध्ये विलास करीत असलेला परदव्याहून भिन्न पाहून या शरीरादि मूर्तिक पदार्थांबरोबर असलेला एकत्वपणाचा मोह शीघ्रच सोडशील.

- श्री अमृतचंद्राचार्य - ‘समयसार कलश’ २३-१

प्रयोजनभूत तत्त्व

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

रीना, पुण्याला येऊन तू रोज ७ तास असे १० दिवसांचे शिबिर अटेंड केलेस त्यामुळे चक्क ७० तासांचे प्राथमिक ज्ञान तुला मिळाले. महिनाभर माहेरी राहूनही तुला तसे शिकता आले नसते. कारण कन्या म्हणून नव्हे तर शिष्या म्हणून तू आली होतीस.

मोना, तू मात्र तुझ्या दवाखान्याच्या उद्घाटनाच्या तयारीमुळे येऊ शकली नाहीस याचे वाईट वाटले. अगं, रीना देखील रोज लहान मुलांसाठी अर्धा तास क्लास घ्यायची. ढोकर गुरुजींनीही काही दिवस १ तासाचा क्लास घेतला असा रोजचा ८। तासांचा भरगच्च प्रोग्रॅम झाला. असो. दवाखान्यात सुरुवातीला भरपूर वेळ मिळतो. तेव्हा आता तुला तेथे तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाची अधिक संधी आहे. या वेळेचा अधिकात अधिक उपयोग करून घे.

रीना - मोना, मागच्या पत्रात आपण चारित्र गुणाबद्दल चर्चा केली. द्रव्य, गुण, पर्यायींच्या अभ्यासाद्वारे आपण पूर्वीच हे शिकलो की द्रव्याच्या संपूर्ण भागात त्याचे गुण व्यापलेले असतात. म्हणजेच जीव द्रव्याचा ज्ञानगुण हा त्याच्या संपूर्ण भागात व्यापलेला आहे, तसेच श्रद्धागुण जीवाच्या संपूर्ण भागात व्यापलेला आहे, तद्वतच चारित्र गुणही संपूर्ण भागात व्यापलेला आहे.

म्हणजेच जेवढे क्षेत्र द्रव्याचे, तेवढेच क्षेत्र त्याच्या प्रत्येक गुणाचे असते व जेवढे क्षेत्र गुणाचे तेवढेच क्षेत्र त्या गुणाच्या पर्यायींचे असते. म्हणजेच जेवढे जीव द्रव्याचे क्षेत्र, तेवढेच त्याच्या चारित्र गुणाचे क्षेत्र व तेवढेच चारित्र गुणाच्या पर्यायींचे क्षेत्र. यावरून हे लक्षात येईल की त्या त्या द्रव्याच्या गुणांची पर्याय त्या त्या द्रव्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित असते, द्रव्य सोडून द्रव्याच्या बाहेर ती पर्याय येऊ शकत नाही - पसरु शकत नाही.

जीवाच्या चारित्र गुणाची विभावपर्याय म्हणजे कषाय (क्रोध, मान, माया, लोभ) असो की स्वभावपर्याय - वीतरागता - असो; त्या पर्यायीचे क्षेत्र जीवद्रव्याच्या बाहेर असत नाही. जीवद्रव्याच्या संपूर्ण भागात ही पर्याय व्यापलेली असते. म्हणूनच चारित्राची पर्याय शरीरात नसून जीवद्रव्यात आहे.

आपली सध्याची जी मनुष्यगतीतील पर्याय - अवस्था - आहे ती असमानजातीय द्रव्यपर्याय आहे. म्हणजेच एक जीवद्रव्य व अनंत पुढगल परमाणु (कार्माणवर्गणा, तेजसवर्गणा, आहारवर्गणा, मनोवर्गणा इत्यादी) अशा अन्य अन्य जातीच्या द्रव्यांची एकबंधानरूप - संयोगरूप - स्थिती आहे. अशा संयोगातील जीव त्याच्या संयोगात असलेल्या पुढगलाला म्हणजे देहाला 'स्व' मानतो व देहाश्रित क्रिया - आचरण - Behaviour यांना जीवाचे आचरण म्हणजे चारित्र मानतो. तेव्हा गडबड घोटाळा सुरु होतो.

जेव्हा चारित्र गुणाची सकलचारित्र ही अवस्था असेल (तीन कषाय चौकडींचा अभाव, संज्वलन कषायांचा सद्भाव यांसह असलेली वीतरागता) तेव्हा त्या मनुष्याचे बाह्य आचरणही तदनुकूलच असते व त्याचे वर्णन चरणानुयोगाच्या विविध ग्रंथांमध्ये - श्रावकाचाचारांमध्ये लिहिलेले आहे. शरीराच्या ह्या क्रियांना उपचाराने चारित्र म्हटले जाते. असे म्हणणे १००% बरोबर असले तरी तसेच मानणे व मात्र बाह्यक्रियांना चारित्र मानणे हे १००% चूक आहे.

जसे बोलताना आपण 'तुपाची बरणी' असे म्हणतो, परंतु मान्यते मध्ये 'ज्या बरणीत तूप आहे ती बरणी' असे यथार्थ मानतो. त्याचप्रमाणे देहाच्या आचरणाला चारित्र म्हणण्यामध्ये दोष नाही. परंतु तेथे 'ज्या देहधारी जीवाच्या चारित्र गुणात सकल-चारित्र ही वीतराग पर्याय आहे त्या देहाच्या क्रिया' असे यथार्थ मानले पाहिजे, तरच ते कथनही यथार्थ होईल.

वस्तुव्यवस्था - तत्त्वांचे खरे स्वरूप न जाणल्याने जीव परपदार्थांना - संयोगांना इष्ट किंवा अनिष्ट मानतो. जे पदार्थ इष्ट वाटतात त्यांच्याविषयी अनुराग उत्पन्न होऊन त्या गोष्टी मिळविण्यासाठी धडपड करतो व जे पदार्थ अनिष्ट वाटतात त्यांना हटविण्याची इच्छा करून तशी धडपड करतो तेव्हा द्वेष उत्पन्न होतो. यावरून हे लक्षात येईल की परपदार्थ - संयोग हे राग द्वेषाचे कारण नसून मिथ्यात्व (अतत्त्वश्रद्धान) हेच कषायांचे कारण आहे. तत्त्वांबद्दलची विपरीत श्रद्धा व त्यानुसार होणारे विपरीत ज्ञान व विपरीत आचरण यांनाच मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान व मिथ्याचारित्र

असे म्हटले आहे. अनादिपासून चालत आलेले हे मिथ्यात्व सहजच म्हणजे नैसर्गिक आहे. याला अगृहीत मिथ्यात्व असे म्हणतात व कुदेव, कुगुरु, कुशास्त्र यांच्या उपदेशाने नव्याने ग्रहण केलेले मिथ्यात्व ते गृहीत मिथ्यात्व होय.

इतर पशु पक्ष्यांना केवळ अगृहीत मिथ्यात्व आहे. परंतु मानवाने येथेही आपले वर्चस्व (?) दाखवून दिले. अगृहीत मिथ्यात्वाबरोबर गृहीत मिथ्यात्वही अंगिकार केले व तीव्र मिथ्यात्वी झाला.

खरं तर या मानव जीवनात करण्यासारखी एकच गोष्ट आहे व ती म्हणजे सम्यक्दर्शनाची प्राप्ती व वीतरागतेची वृद्धी. प्रत्येक जैन शास्त्रात याचाच उपदेश दिला आहे. श्रावकाचार ग्रंथांमध्येही सर्वात प्रथम सम्यक्दर्शन अधिकार आहे. श्रावकाचे सर्वप्रथम कर्तव्य सम्यक्दर्शन प्राप्त करणे हेच होय. कारण सम्यक्दर्शन सम्यक्ज्ञान व सम्यक्चारित्र यालाच धर्म अर्थात मोक्षमार्ग म्हटले आहे. आचार्य उमास्वामींनी तत्त्वार्थसूत्र ग्रंथात सर्व प्रथम असे सांगितले आहे की -

‘सम्यक्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः-तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यक्दर्शनम्’

तसेच रत्नकरंड श्रावकाचारमध्ये आचार्य समंतभद्र म्हणतात की -

‘सददृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वराः विदुः’ तसेच ‘श्रद्धानं परमार्थनाम् आप्त, आगम, तपोभूताम्’

तुम्हाला कदाचित शंका येर्इल की तत्त्वांचेश्रद्धानरूप सम्यक्दर्शन करायचे की ख्या देव, गुरु, शास्त्राच्याश्रद्धानरूप सम्यक्दर्शन करायचे? अगं, दोन्ही एकच आहे. तत्त्वांचे स्वरूप जाणल्यानंतर ते तुमच्या लक्षात येर्इल.

यात सर्वात पहिली महत्वाची अट अशी आहे की ही तत्त्व अरहंतांनी-जिनेंद्रांनी सांगितलेली आहेत तीच हवीत. कारण अन्यमतींची आपापली तत्त्व आहेत व तेही ‘आम्ही तुम्हाला मुक्ती देतो’ - असा दावा करतात ‘विविधमत समीक्षा’ हा मोक्षमार्गप्रकाशक मधील पाचवा अध्याय वाचल्यास सविस्तर खुलासा होईल. छहदालेत म्हटले आहे - “तातै जिनवरकथित तत्त्व अभ्यास करिजे”

ही प्रयोजनभूत सात तत्त्व आहेत. हो हो, मला माहित आहे तुम्ही प्रश्नांची सरबत्ती करणार की, तत्त्व म्हणजे काय? प्रयोजन म्हणजे काय? प्रयोजनभूत तत्त्व म्हणजे काय? ती सातच का व सात आहेत त्यांची नावे काय काय आहेत?

तत्त्व म्हणजे तत् + त्व = 'तो पणा.' त्या वस्तुचा 'तो भाव.' जसे - वृद्धत्व म्हणजे वृद्धपणा, मातृत्व म्हणजे मातृपणा.

प्रयोजन म्हणजे हेतु अर्थात कारण. एखाद्या विद्यार्थ्याला विचारले तुझे शिकण्याचे प्रयोजन काय आहे तर तो म्हणतो मला डॉक्टर क्हायचे आहे. व्यापार करणाऱ्याचे प्रयोजन पैसे मिळवून श्रीमंत होणे हे आहे, भोजन करणाऱ्याचे प्रयोजन भूक मिटवणे हे आहे. प्रत्येक जीवाचे प्रयोजन दुःख दूर करण्याचे म्हणजेच सुखी होण्याचे आहे. अशा ज्या काही गोष्टी आहेत की ज्यांचे ज्ञान करून त्यांच्याविषयी ठाम श्रद्धा, दृढ प्रतीती - हे असेच आहे अन्यथा नाही-असा पक्का विश्वास झाल्याशिवाय आमचे दुःख दूर होणार नाही व सुख प्राप्त होणार नाही त्या गोष्टींना प्रयोजनभूत तत्त्व असे म्हणतात.

अप्रयोजनभूत गोष्टी जशांच्या तशा जाणणे व मानणे किंवा चुकीच्या मानणे यामुळे मिथ्यादर्शन होत नाही. परंतु प्रयोजनभूत गोष्टी - तत्त्व-अन्यथा मानली तर मिथ्यादर्शन होते. छहद्यालेत पं. दौलतरामजींनी मिथ्यादर्शनाचे वर्णन करताना म्हटलेच आहे 'जीवादि प्रयोजनभूततत्त्व सरथै तिनमाहि विपर्ययत्व'.

आपले प्रयोजन काय आहे? दुःख दूर करणे. कोणाचे? 'स्व'चे. त्यासाठी –

१) सर्व प्रथम 'स्व' कोण आहे - मी कोण आहे हे जाणल्याशिवाय स्व चे दुःख दूर कसे होणार? स्व ला जाणण्यासाठी स्व आणि पर यांचे ज्ञान आवश्यक आहे.

२) स्व आणि पर एक जाणून पराचा उपचार केला तर स्वचे दुःख दूर कसे होणार?

३) स्व पासून पर भिन्न आहे, त्यामुळे परामध्ये अहंकार व ममकार करण्यामुळे दुःखच होते.

४) स्व आणि पराचे ज्ञान झाल्यानेच दुःख दूर होते,

यामध्ये स्व तत्त्व आहे जीवतत्त्व, व परतत्त्व आहे अजीवादि तत्त्व, या अजीवादि तत्त्वांविषयी एकत्व - अहंकार, ममत्व^१ ममकार - प्रेम करीत आलो आहोत व दुःखी होत आलो आहोत. तुम्ही म्हणाल अजीवादि

तत्त्व माझी नाहीत तर त्यांना जाणायच कशाला? पराला जाणण्यामध्ये बाधा नाही, पराला आपले मानण्यामध्ये बाधा आहे. जाणण्यामुळे नुकसान होत असते तर केवलज्ञानी तर सर्व लोकालोकास जाणतात. तरीही ते अनंतसुखी आहेत. स्वतत्त्वाला - जीवतत्त्वाला हा मी आहे, असे जाणायचे आहे व पर - अजीवादि तत्त्वांना ते मी नाही असे जाणायचे आहे.

आपले प्रयोजन आहे सुख प्राप्त करणे. अनंत सुख आहे मोक्षामध्ये. म्हणून मोक्षतत्त्वाचे स्वरूप जाणणेही आवश्यक आहे. सांगा बरं, मोक्ष कुठ आहे? स्वर्गाच्या वर की खाली? फसलात ना! अगं, जेथे बंध आहे तेथेच मोक्ष आहे. बंध जीवामध्ये आहे व मोक्षही जीवामध्येच होणार आहे. बंध व मोक्ष या तर जीवाच्या अवस्था आहेत. जीव व अजीव तत्त्व ही द्रव्य तत्त्व आहेत व उरलेली पाच तत्त्व ह्या त्यांच्या अवस्था - पर्यायितत्त्व आहेत.

मोक्षतत्त्व व बंधतत्त्व यांचेही ज्ञान आवश्यक आहे. यात बंधाचे कारण आहे आस्रवतत्त्व. म्हणून ते जाणणेही आवश्यक आहे व मोक्षाचे कारण मोक्षाचा उपाय मोक्षाचा मार्ग आहे संवर व निर्जरा म्हणून त्यांना यथार्थ जाणणे हेही जरुरी आहे.

अशाप्रकारे ही झाली सात तत्त्व की ज्यांना जाणून यथार्थ प्रतीती करणे हे सर्व प्रथम आवश्यक कर्तव्य आहे. आता ह्याच तत्त्वांची नावे मी क्रमाने लिहित आहे जीव, अजीव, आस्रव, बंध, संवर, निर्जरा, मोक्ष. किती सोपे आहे ना! ही नावे कशी पटकन लक्षात रहातात.

रीना, तू पुण्याला पाहिलस ना, की ३ वर्षाची सानिका, ५ वर्षाची नताशा, ७ वर्षाचा रौनक, तसेच पीयूष, सुनय, आकाश ही छोटी छोटी मुलं सात तत्त्वांची, सहा द्रव्यांची नावे कशी धडाधड म्हणून दाखवत होती ते.

मागच्या पत्रात चारित्र गुण शिकताना आपण कोणत्या कषायांच्या अभावपूर्वक कोणते चारित्र असते हे पाहिले होते. त्या सर्वांची नावेही मोठ्या मुलांना तोंडपाठ येत होती. ४ थी व ५ वी पासून डॅटल कॉलेजमधील व इंजिनीयर झालेली ही मुलं - आशित, दर्शन, प्राची, नेहा, पूर्वा, सायली, पल्लवी, मोनिका, अभिजीत, सुदीप, दर्शन व इतरही अनेक जण, १-२ शिवीरांतच एवढी परफेक्ट तयार झाली की कौतुक वाढते. इंग्लिश मिडियमची असूनही ही मुलं रोज ७॥ ते ८॥ तास सर्व प्रवचनं अटेंड करीत होती. शिविरातली व्यवस्था पहात होती. संध्याकाळी ६ वाजण्यापूर्वी

जेवून ६ ॥ ला रीनाच्या क्लासला येऊन बसत होती. सध्याच्या पिढीची - हल्लीच्या मुलांची आकलन शक्ती (Grasping power) खूप आहे. त्यामुळे शिकवणाऱ्यालाही उत्साह वाटतो.

आज प्रयोजनभूत तत्त्वांसंबंधी केवळ तोंडओळख झाली. पुढील काही पत्रांद्वारे आपण सविस्तर चर्चा करणार आहोत. खालील गोष्टींवर आपण विचार करुया.

तत्त्व म्हणजे काय? - प्रयोजनभूत तत्त्व कोणती व किती? - तत्त्वांची नावे व त्यांचे स्वरूप म्हणजे लक्षण - त्यावर विस्तृत चर्चा. - प्रयोजनभूत तत्त्वांसंबंधी या जीवाने अनादिपासून केलेली चुकीची मान्यता. - सात तत्त्वांमध्ये हेय, ज्ञेय, उपादेय तत्त्व कोणती. - सात तत्त्व जाणून त्यात 'दडून राहिलेली आत्मज्योती' कशी ओळखावयाची, म्हणजेच स्व-पर भेदविज्ञान करून आत्मानुभव कसा करायचा. कारण आपण शास्त्र-स्वाध्याय, श्रवण, वाचन करतो ते शब्दज्ञान करण्यासाठी नसून आत्मज्ञान करण्यासाठी आहे.

अधिक चर्चा पुढील पत्री, तत्पूर्वी १४ मे ते ३१ मे देवळालीला शिक्षण - प्रशिक्षण शिविरासाठी जात आहे. कठावे,

तुमची आई

किंत्येक जीव असे मानतात की निवळ जाणण्यामध्ये काय आहे, काही केले तर फलप्राप्ती होईल. असा विचार करून व्रत-तप वगैरे क्रिया करण्यात मग्न रहातात आणि तत्त्वज्ञानाचा उपाय करीत नाहीत. वास्तविक तत्त्वज्ञाना - शिवाय महाव्रतादिचे आचरणदेखील मिथ्याचारित्रच म्हटले जाते आणि तत्त्वज्ञान झाल्यानंतर कोणतेही व्रतादिक अंगिकार केले नसूनही अव्रती सम्यगदृष्टी म्हटला जातो. म्हणून प्रथम तत्त्वज्ञानाचा उपाय करावा तदनंतर कपाय घटविष्याकरिता बाह्यसाधन करावे.

- पं. टोडरमलजी - 'मोक्षमार्गप्रिकाशक'

सात तत्त्वांचे स्वरूप (भाग - १)

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

जिनेन्द्रकथित तत्त्वांचा अभ्यास करण्यात तुमची गोडी वाढत असल्याचे पाहून आनंद वाटला, अगं, ही तत्त्वच अशी न्याययुक्त व तर्कसंगत आहेत. त्यांचा क्रमवार अभ्यास केल्याने ती सहज समजतात.

सहा द्रव्य, सात तत्त्व, चार अभाव, सहा कारंक, पांच भाव, निमित्त उपादान, वगैरे प्राथमिक माहिती होऊ लागली की शास्त्रांचे अर्थ सहज समजू लागतात व मर्म समजल्याने साहजिकच त्या विषयाची गोडी वाढते.

सहा द्रव्यांचा आपण अभ्यास केला. हे विश्व सहा द्रव्यांच्या समूहाचे बनले आहे हे आपण पाहिले. प्रत्येक द्रव्यात असणारे सामान्य गुणही आपण पाहिले. प्रत्येक द्रव्याचे अस्तित्व भिन्न भिन्न आहे. प्रत्येक द्रव्याची सत्ता स्वतःच्या द्रव्य, क्षेत्र, काल भावामध्येच मर्यादित आहे. द्रव्य हे उत्पाद व्यय धुवं युक्त आहे. म्हणजेच प्रत्येक समयाला नव्या पर्यायीचा उत्पाद व जुन्या पर्यायीचा नाश होत असतानाही द्रव्य धुवपणे कायम रहाते. या सर्व गोष्टी आपण विस्तारपूर्वक पूर्वीच पाहिल्या आहेत.

हे सारे शिकत असताना एक गोष्ट सदैव लक्षात ठेवायची आहे की, मला स्वतःला ओळखायचे आहे; तर या सहा द्रव्यांमध्ये माझे स्थान कोणते ? मी एक स्वतंत्र जीवद्रव्य आहे. माझे अस्तित्व माझ्या द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावात आहे व मीही गुणपर्यायींनी युक्त आहे. या पर्यायी प्रत्येक समयाला बदलत असतानाही मी धुवपणे कायम टिकून आहे. असे असतानाही मी एक जीव द्रव्य + अनंत पुद्गल परमाणु अशी अनेक द्रव्यांची अशी असमानजातीय द्रव्यपर्याय - मनुष्यपर्याय तिलाच मी 'स्व' मानत आले व त्यामुळे माझे सुखी होण्याचे प्रयत्न वाया गेले.

द्रव्यांचा अभ्यास केल्यानंतर आता आपल्याला प्रयोजनभूत तत्त्वांचा अभ्यास करायचा आहे. द्रव्याच्या अभ्यासात व तत्त्वांच्या अभ्यासात फरक आहे. फोटोच्या उदाहरणावरून लगेच लक्षात येईल. तुमच्या लग्नातले

मोठे गुप फोटो आठवतात ना? वीस-पंचवीस जणांच्या घोळक्यात आपण उभे असतो व त्या सर्वांच्या फोटोत आपण मुंगीएवढे दिसतो. परंतु एकाच व्यक्तीचा Close-up असेल, फक्त तुमचाच एकटीचा जवळून घेतलेला फोटो असेल तर त्यात सर्व बारकावे नाक डोळे, दागिने, कपडे सर्व काही स्पष्टपणे दिसतात. द्रव्यांचा अभ्यास गुप फोटोप्रमाणे आहे, तर तत्त्वांचा अभ्यास Close-up फोटोप्रमाणे आहे.

मागाच्या पत्रात आपण प्रयोजन म्हणजे काय, प्रयोजनभूत म्हणजे काय, तत्त्व म्हणजे काय हे पाहिले होते. माझे प्रयोजन आहे सुखी होण्याचे, ते सुख प्राप्त होण्यासाठी काही गोष्टींचे ज्ञान होणे अत्यंत आवश्यक आहे. ज्या गोष्टींचे ज्ञान ज्ञात्याशिवाय आपले दुःख दूर होणार नाही व सुख प्राप्त होणार नाही अशा गोष्टींना प्रयोजनभूत तत्त्व म्हटले आहे.

जीव तत्त्व, अजीव तत्त्व, आस्त्रव तत्त्व, बंध तत्त्व, संवर तत्त्व, निर्जरा तत्त्व व मोक्ष तत्त्व अशी ही सात तत्त्व आहेत. जीव व अजीव ही द्रव्यतत्त्व असून उरलेली पाच तत्त्व ही पर्यायतत्त्व आहेत. म्हणजेच जीवाच्या व कर्मांच्या अवस्था आहेत. प्रथम आपण अगदी सोपी व ढोबळ व्याख्या पाहूया व नंतर त्याचा विस्तार करुया.

जीव तत्त्व - ज्यामध्ये ज्ञान दर्शन आहे तो ज्ञानानंदस्वभावी आत्मा जीव तत्त्व आहे.

अजीव तत्त्व - ज्यामध्ये ज्ञान, दर्शन, आनंद नाही असे पुद्गल, धर्म, अर्धर्म, आकाश व काल हे अजीव तत्त्व आहे.

परंतु ही तर जीव व अजीव तत्त्वांची सामान्य व्याख्या झाली. तत्त्वांच्या बाबतीत आपल्याला स्वतःची ओळख करून घ्यायची असल्याने हीच व्याख्या पुन्हा थोडी सुधारून लिहावी लागेल ती अशी --

१) जीव तत्त्व - ज्यामध्ये माझे ज्ञान-दर्शन आनंद आहे ते जीव तत्त्व.

२) अजीव तत्त्व - ज्यामध्ये माझे ज्ञान-दर्शन आनंद नाही-असे माझ्याशिवाय इतर अनंत जीव, पुद्गल, धर्म, अर्धर्म, आकाश व काल हे सर्व-अजीव तत्त्व. पहा बरं, अपेक्षा बदलताच कथनही बदलले. माझ्या अपेक्षेने इतर जीव अजीव तत्त्वामध्ये येतात. काय! अरहंत सिद्ध पण अजीव तत्त्व? हे ऐकताच मोठी खळबळ उडते. हे ऐकून माझा आतेभाऊ अविनाश म्हणाला होता, "अगं, मला रात्रभर झोप नाही. अरहंत सिद्ध

पण अजीव तत्त्वात येतात ? ” एका तत्त्वाचे स्वरूप ऐकून जर झोप उडत असेल तर सात तत्त्वांचा यथायोग्य अभ्यास करून अनादिची मोहनिद्रा उडेल व सम्यक्त्वाची प्राप्ती होईल यात काय आश्चर्य ?

३) आस्रव तत्त्व - शुभाशुभ विकारी भाव उत्पन्न होणे.

ही झाली ढोबळ व्याख्या. विस्ताराने पहायचे झाले तर मिथ्यात्व, अविरति (अव्रत परिणाम), प्रमाद, कषाय, व योग हे जीवाचे परिणाम आस्रव आहेत - यांना भाव + आस्रव = भावास्रव म्हटले आहे. ही झाली जीवाची अवस्था. कर्माच्या अपेक्षेने पाहिले तर त्याच समयामध्ये नवीन कर्माचे येणे याला द्रव्य + आस्रव = द्रव्यास्रव असे म्हणतात.

४) बंध तत्त्व - यामध्येही भावबंध व द्रव्यबंध असे जीवाच्या व कर्माच्या अपेक्षेने दोन भेद आहेत.

भावबंध म्हणजे मिथ्यात्व व शुभाशुभ राग यामध्ये अडकणे व द्रव्यबंध म्हणजे नवीन येणाऱ्या कर्माचा जुन्या कर्माशी बंध होणे-बांधली जाणे.

कर्म येणे यांना आस्रव म्हटले आहे व कर्म बांधली जाणे याला बंध म्हटले आहे.

५) संवर तत्त्व - आस्रव रोकले जाणे यास संवर म्हणतात.

आत्म्याच्या अनुभवात लीन असताना म्हणजेच शुद्धोपयोगामध्ये जीव मोह, राग, द्वेष करीत नाही, त्यामुळे त्याला आस्रव व बंध होत नाहीत. आस्रवांचे हे थोपवणे यालाच संवर असे म्हणतात. भावसंवर म्हणजे शुभाशुभ भाव उत्पन्न न होणे, परंतु हे झाले नास्तिचे कथन. वीतरागतेची म्हणजेच शुद्धीची उत्पत्ती होणे यास भावसंवर म्हणतात, हे अस्तिचे कथन आहे.

द्रव्य संवर म्हणजे ‘ नवीन कर्माचे येणे ’ थांबणे.

सध्यातरी एवढे लक्षात ठेवा. त्याच्या विस्तारात जाऊ तेव्हा हे लक्षात येईल की मिथ्यात्वाचा आस्रव रोकल्यावर इतर आस्रव चालू रहातात व तेही क्रमाक्रमाने रोकले जातात.

६) निर्जरा तत्त्व - शुद्धीची वृद्धी होणे यास निर्जरा असे म्हणतात.

कर्माच्या भाषेत सांगायचे तर पूर्वी बांधलेली जी कर्म आहेत, ती वीतरागी परिणामांमुळे खिरून जाणे, निघून जाणे यास द्रव्यनिर्जरा म्हणतात.

संवर म्हणजे नवीन कर्म येत नाहीत व निर्जरा म्हणजे पूर्वी बांधलेली कर्म फार मोळ्या प्रमाणात निघून जातात. यामुळे उत्तरोत्तर कर्म कमी कमी होत असतात.

७) मोक्ष तत्त्व - पूर्ण वीतरागता, पूर्ण शुद्धी प्रकट होणे हा भावमोक्ष व कर्माचा संपूर्ण अभाव हा द्रव्यमोक्ष.

मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय व योग हे आस्त्रव म्हणजेच ही बंधाची कारणे पूर्ण नाहीशी होऊन पूर्वी बांधलेल्या कर्माचा संपूर्ण अभाव होणे म्हणजेच मोक्ष होय.

वरील विवेचनावरुन हे लक्षात आलेच असेल की आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा व मोक्ष या जीवाच्या व कर्माच्याच अवस्था आहेत.

जीव द्रव्यामध्ये त्याच्या पर्यायींसह आपण अखंड द्रव्याचा विचार करतो परंतु तत्त्वामध्ये या पर्यायींना स्वतंत्र स्थान देऊन त्यांच्या स्वरूपाचे वेगळे कथन केले आहे.

स्व तत्त्व - जीव तत्त्व - एका बाजूला काढताच विश्वातील अन्य समस्त गोष्टी पर तत्त्वामध्ये - अजीव तत्त्वामध्ये जातात.

तुम्हाला राजा हरिश्चंद्राची गोष्ट तर माहितच आहे. एकदा राजा हरिश्चंद्राचे नाटक चातू होते. हरिश्चंद्रावर ओढवलेल्या आपत्ती पाहून सारा प्रेक्षकवर्ग घळाघळा रडू लागला. त्यावेळी एक स्त्री शांतपणे पहात बसली होती. बाजूच्या स्त्रीला रहावले नाही, रडत रडतच ती म्हणाली - 'काय दुष्ट आहेस ग! तुला काहीच वाईट कसे वाटत नाही?' त्यावर ती स्त्री म्हणाली - 'अगं, तो तर माझा नवरा आहे. हरिश्चंद्राचे कितीही चांगलं सोंग वठवलं - भूमिकेशी कितीही समरस दिसत असला तरी तो आहे तसाच आहे, त्याच्या रूपात, स्वभावात काढीचाही फरक नाही.'

त्याचप्रमाणे ही सातही तत्त्व भिन्न भिन्न आहेत. जीवाच्याच या अवस्था असल्या तरी या अवस्थापासून - आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा व मोक्ष यापासून जीवतत्त्व हे भिन्न तत्त्व आहे. हा जीव शरीराच्या संयोगात असतानाही शरीरापासून म्हणजेच अजीव तत्त्वापासून भिन्न आहे. हा जीव क्रोधादिरूप प्रत्यक्ष दिसत असला तरी जीव तत्त्व भिन्न आहे व रागादि भिन्न तत्त्व आहे.

जसे आपण मळकट कपडा पहातो. त्या मलीन अवस्थेतही कपडा भिन्न आहे व मळ भिन्न आहे. दोन्हींचे अस्तित्व भिन्न आहे, दोन्हींचे लक्षण, स्वरूप भिन्न आहे व त्यामुळेच ते भिन्न होऊ शकतात. T. V. वरच्या साबणाच्या जाहिरातीही हेच सांगतात. फरक एवढाच की त्यांची दृष्टी द्रव्यावर (धनावर) आहे व आपल्याला द्रव्यदृष्टी करायची आहे - दृष्टी द्रव्यावर म्हणजेच " स्व " तत्त्वावर न्यायची आहे. मिथ्यात्व, राग-द्वेषांनी युक्त मलीन अवस्थेतही जीव तत्त्व भिन्न आहे, त्रिकाल शुद्ध चैतन्यमय एकरूप आहे व राग द्वेषमोह रूप मलीनता भिन्न आहे.

कपडा मळकट असतानाच कपडा स्वच्छ आहे, अशी पूर्ण श्रद्धा असेल तर मळ दूर करण्याचा उपाय होऊ शकेल. त्याचप्रमाणे मिथ्यात्व, कषायांसहित जीवामध्ये देखील जीव सदैव पूर्ण शुद्ध, निर्मळ, ध्रुव, चैतन्यमयच आहे, अशी पूर्ण श्रद्धा असल्याशिवाय मिथ्यात्वरूपी मलीनता हटविण्याचा उपाय होऊ शकणार नाही.

पहा हं नीट लक्षात घ्या, जीवाची अवस्था मलीन आहे असे ज्ञान होईल व त्याच वेळी श्रद्धेमध्ये जीवाचे स्वरूप शुद्ध आहे अशी श्रद्धा होईल, तरच मलीन अवस्था नाहीशी करण्याचा प्रयत्न होऊ शकेल. जर मलीन अवस्थेचे ज्ञानच झाले नाही तर मलीनता टाळण्याचा उपाय कशाला करैल ? व मलीनता हे माझे स्वरूपच आहे अशी श्रद्धा करणाराही मलीनता हटवण्याचा उपाय करणार नाही.

अवस्थेसहित - पर्यायासहित द्रव्यामधील, पर्यायिरहित जो अंश (द्रव्यांश) आहे, त्याचा विचार कसा करायचा याची चर्चा आपण पुढील पत्रात करुया.

या सात तत्त्वांचा तपशीलवार अभ्यास अति आवश्यक आहे. कारण संपूर्ण अध्यात्मशास्त्रच या तत्त्वांवर आधारित आहे. तत्त्वांच्या भाषेतच आहे व तत्त्वांबद्दलच्या आपल्या मान्यता विपरीत असतील तर ही अध्यात्म शास्त्रं वाचूनही आपल्या पदरी काहीच लाभ पडणार नाही.

सात तत्त्वांचे शेष विवेचन पुढील काही पत्रांद्वारे पाहूया.

कळावे,

तुमची आई

पत्रांक २१

८ जुलै १९९५

सात तत्त्वांचे स्वरूप (भाग - २)

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

सात तत्त्वांचे साधारण स्वरूप मागच्या पत्रात आपण पाहिले. आज जीव - अजीव या दोन तत्त्वांबद्दल थोडी विशेष माहिती पहाणार आहोत.

मी स्वतः जीव तत्त्व आहे म्हणून मला त्याचे ज्ञान करून घेतलेच पाहिजे व अजीव तत्त्वाला जाणणे एवढ्यासाठी जरुरी आहे की, तो मी नक्हे हे समजण्यासाठी. कारण आपण अनादिपासून अजीवास जीव मानत आलो आहोत किंवा जीव व अजीव दोन्हींना एक मानत आलो आहोत. हे जीव तत्त्व आहे तरी काय हे प्रथम पाहूया.

छहदालामध्ये पं. दौलतरामजी म्हणतात, “ चेतनको है उपयोग रूप, बिनमूरत चिनमूरत अनूप, ” तर समयसार ग्रंथात आचार्य कुंदकुंद म्हणतात, “ अहमेकको खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारुवी ” अर्थात, मी अेक शुद्ध सदा अरुपी ज्ञानदर्शनमय आहे, परमाणु एवढे देखील इतर काही माझे नाही. समयसार नाटक यामध्ये पं. बनारसीदास म्हणतात, “ चेतनरूप अनूप अमूरत, सिद्धसमान सदा पद मेरो, ” तत्त्वार्थसूत्र ग्रंथात आचार्य उमास्वामींनी “ उपयोगो लक्षणं ” असे जीवाचे स्वरूप सांगितले आहे. मोक्षमार्गप्रकाशक मध्ये पं. टोडरमलजींनी म्हटले आहे-“ अमूर्तिक प्रदेशोंका पुंज, प्रसिद्ध ज्ञानादि गुणोंका धारी अनादिनिधन वस्तु आप है, और मूर्तिक पुद्गल द्रव्यों का पिंड, प्रसिद्ध ज्ञानादिकोंसे रहित, जिनका नवीन संयोग हुआ ऐसे शरीरादिक पुद्गल पर है। ” आत्मसिद्धिमध्ये श्रीमद् राजचंद्र म्हणतात, “ शुद्ध बुद्ध चैतन्य घन स्वयं ज्योति सुखधाम ” अशी वेगवेगळी कथनं असली तरी सर्वांचा अर्थ एकच आहे. - जीव तत्त्वाबद्दलचेच हे वर्णन आहे.

अशाप्रकारे सर्वज्ञ भगवंतांनी जाणलेले - सांगितलेले जीवाचे स्वरूप-संतांनी स्वतः अनुभवले व नंतर शास्त्रात सांगितले आहे. आपल्यालाही असा स्वतःचा अनुभव घ्यायचा आहे.

येथे आपण आता जीवद्रव्याचा विचार करु. द्रव्य हे गुण व पर्यायींनी

युक्त असते हे आपल्याला माहितच आहे. प्रत्येक समयाला कोणती ना कोणती पर्याय विद्यमान असतेच म्हणजेच द्रव्य हे पर्यायींनी युक्तच असते. पर्यायीपासून वेगळे असू शकत नाही. पर्यायरूपाने प्रतिसमय बदलत असूनही द्रव्यरूपाने नित्य तेच व तसेच आहे. म्हणजेच प्रत्येक द्रव्य - प्रत्येक वस्तु - ही दोन अंशांमध्ये आपणास आढळते. एक नित्य कायम रहाणारा ध्रुव अंश व एक सतत नवा नवा उत्पन्न - व्यय होणारा पर्याय अंश. या नित्य - ध्रुव अंशाला आपण द्रव्यांश व अनित्य अंशाला पर्यायांश म्हणूया. द्रव्यांश म्हणजेच नित्य अंश, नित्य असल्याने अनादिकाळापासून अनंतकाळापर्यंत आहे तसाच कायम रहाणारा आहे. त्यात काहीही बदल, वाढ, घट होत नाही. तोच तो व एकसारखा - एकरूप असा जो हा द्रव्यांश त्यालाच त्रिकाली, ध्रुव, परमपारिणामिक, एक, शुद्ध भाव म्हटले आहे.

वस्तु	द्रव्यांश	पर्यायांश
(द्रव्य)	सामान्यविशेषात्मक	सामान्य
(धेत्र)	भेदाभेदात्मक	अभेद
(काल)	नित्यानित्यात्मक	नित्य
(भाव)	एकानेकात्मक	एक

वरील कोष्टका (Table) वरून हे लक्षात येईल की वस्तुमधला हा द्रव्यांश सामान्य, अभेद, नित्य, एक आहे. सदैव जसाच्या तसा कायम रहाणारा आहे, परिपूर्ण आहे. त्यामध्ये पूर्णता काही नव्याने आणण्याची जरुरी नाही. पर्यायांश आहे तो विशेष, भेदरूप, अनित्य व अनेकरूप आहे. द्रव्यांशाच्या दृष्टीने पाहिले तर सर्व जीव समानच आहेत व पर्यायांशाच्या दृष्टीने पाहिले तर अनेक भेद पडतात. जसे संसारी व मुक्त, अल्पज्ञ व सर्वज्ञ असा भेदही ज्ञानगुणाच्या पर्यायीमुळेच पडतो, श्रावक व मुनी असा भेद चारित्र गुणाच्या शुद्ध - अशुद्ध अवस्थेनुसार पडतो. एकेंद्रिय, द्वींद्रिय इत्यादी भेद शरीराच्या संयोगाच्या व ज्ञानाच्या उघाडाच्या दृष्टीने पडतो. पर्यायांशाकडे पाहिले असता हे सर्व भेद विद्यमान आहेत. ती सत्य परिस्थिती आहे. तरी देखील पर्यायांशाकडे कानाडोळा करून म्हणजेच पर्यायांशाकडे न बघता, दृष्टीमध्ये तो अंश गौण करून केवळ द्रव्यांशाकडे पाहिले तर हा अंश-ध्रुव अंश-सदैव आहे तसा ज्ञानदर्शनमय आहे. प्रत्येक जीवाचा हा द्रव्यांश समान आहे. जसा सिद्धाचा तसाच निगोदिया जीवाचा, जसा अनादिकाळापूर्वी होता तसाच आजही आहे.

हा जो ध्रुव, नित्य, ज्ञानमय, द्रव्यांश आहे तेच जीव तत्त्व आहे. आपले प्रयोजन स्वतत्त्वाशी आहे म्हणून 'हा मी ज्ञानमय नित्य ध्रुव' असे स्वतत्त्व - मी - जीव तत्त्व-अशी स्वतःची ओळख करून घ्यायची आहे. जीव द्रव्यातील व जीव तत्त्वातील फरक आता अधिक स्पष्ट झाला असेल. द्रव्य म्हणताच 'उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत्, सत् द्रव्य लक्षणम्।' हे लक्षात येते. ह्यात उत्पाद-व्यय हा पर्यायांश आहे व ध्रुव हा द्रव्यांश आहे. जीवतत्त्व म्हणताच शुद्ध किंवा अशुद्ध पर्यायीपासून भिन्न असे त्रिकाळी शुद्ध स्वरूप - उत्पाद व्यय यांना गौण करून मात्र ध्रुव तत्त्व - परमपारिणामिक भाव असा अर्थ होतो. पर्याय द्रव्यापासून भिन्न करता येत नाही. तरी देखील हा सारा खटाटोप आपल्या ज्ञानातच - श्रद्धेतच करायचा आहे.

ज्याप्रमाणे सोन्याचे अनेक दागिने, बांगडया, अंगठी, हार, कमरपट्टा इत्यादी विविध अवस्था असतानाच फक्त 'सोने' या नजरेने आपण पहातो तेव्हा या अवस्था आपल्या नजरेत गौण होऊन सोनं किती आहे हे आपण पहातो. किंवा जसे अमेरिकन, भारतीय, जपानी, आफ्रिकन इत्यादी भिन्न वंशीय लोकांमध्ये शरीराची ठेवण, रंग, उंची, केस इत्यादी अनेक भेद असले तरी मनुष्यपणाच्या अपेक्षेने सर्व समानच आहेत - सर्व मानवच आहेत. तद्रुत पर्यायीच्या अपेक्षेने जीवांचे अनेक प्रकार असले तरी जीव तत्त्वाच्या अपेक्षेने - ध्रुव द्रव्यांशाच्या अपेक्षेने - सर्व जीव समानच आहेत. म्हणूनच "मम स्वरूप है सिद्ध समान" असे म्हटले आहे. जर एखादा पर्यायांशामध्ये स्वतःला सिद्धसमान मानत असेल तर त्याची मान्यता मिथ्या होईल.

"सिद्ध भगवंतामध्ये द्रव्यांश जसा आहे - जसे परिपूर्ण सामर्थ्य आहे - तसे पर्यायामध्ये ते प्रकट झालेले आहे. जसे द्रव्य आहे तशीच प्रकट अवस्था आहे. ती प्रकट अवस्था पाहून सिद्धांचा द्रव्यांश तसाच आहे हे लक्षात येते व माझाही द्रव्यांश सिद्धांच्या द्रव्यांशासारखा तसेच पर्यायांशासारखा आहे हे लक्षात येते. गणितात तुम्ही शिकलातच ना की $A = B$, $B = C$ ∴ $A = C$

म्हणूनच तर जिनेद्रांचे दर्शन करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आपल्याला जिनदर्शनाने निजदर्शन साधायचे आहे. जिनेद्रांच्या प्रकट पर्यायांशाद्वारे त्यांच्या द्रव्यांशाचे ज्ञान होते व त्यांच्या द्रव्यांशासारखाच मी स्वतः आहे याचे ज्ञान होऊन दृष्टी स्वकडे वळते. म्हणूनच तर प्रवचनसार ग्रंथात म्हटले आहे, "जो अरहंतांना द्रव्यरूपाने, गुणरूपाने आणि पर्यायरूपाने जाणतो, त्याचा मोह (मिथ्यात्व) नाहीसा होतो".

पर्यायींपासून भिन्न असा द्रव्यांश तो मी - जीवतत्त्व. हे सूत्र लक्षात येताच सात तत्त्वांमधील आस्रव, बंध, संवर, निर्जरा व मोक्ष ह्या पर्यायींपासून मी जीवतत्त्व - ध्रुव द्रव्यांश - भिन्न आहे हे समजणे आता कठीण जाणार नाही. पर्यायींमध्ये आस्रव बंध असतानाच त्यापासून मी भिन्न नित्य त्रिकाली ध्रुव अंश आहे हे आता पटकन लक्षात येईल. आपल्याचं पर्यायींपासून आपण द्रव्यांशाला भिन्न पहातो आहोत तर परद्रव्यांशी संबंध उरेलच कसा? म्हणून अजीव तत्त्व जे परद्रव्य आहे त्यापासून जीवतत्त्व भिन्न आहे हे समजणेही आता सोपे झाले. द्रव्यांशाला - जीवतत्त्वाला - पहाण्यासाठी पर्यायींना काढून टाकायचे नाही की त्यांचा नायनाटही करायचा नाही - तसे करणेही शक्य नाही. आपली नजर त्यांच्यावरुन हटवून, कायम रहाणास्या त्रिकाली ध्रुव अंशावर स्थिर करायची आहे - आश्रय घ्यायचा आहे. त्यामध्ये 'मी' पण स्थापित झाला की उपयोग आपोआपच तिकडे वळतो.

सायनला आपल्या घरासमोर मेनरोड असल्याने एकाचवेळी दहादहा लेन मधून गाड्या धावत असतात व ट्रॅफिकचा गोंगाट सदैव कानावर पडत असतो. तरी देखील आपल्या गाडीचा हॉर्न तुम्हाला कसा पटकन् ओळखता येतो. कारण तेथे आपलेपणाचा भाव आहे.

जीवतत्त्व हा दृष्टीचा विषय आहे. नेमबाजी करताना दृष्टी स्थिर केवळ लक्ष्यावर केंद्रित केली जाते. त्यावेळी इतर गोष्टींचा सद्भाव असतो परंतु त्या नजरेत येत नाहीत. कारण नजर एकटक फक्त एक बिंदुवर केंद्रित केलेली असते. त्याचप्रमाणे पर्यायींमध्ये अनित्यता, अनेकता, अपूर्णता, मलीनता असली तरी नजरेमध्ये त्या सर्वांना गौण करून फक्त ध्रुव नित्य अंशावर नजर स्थिर केली असता - हाच मी असा 'स्व' पण स्थापित केला असता जीवतत्त्व भिन्न अनुभवात येऊ शकेल.

तुम्ही म्हणाल मग अजीव तत्त्वाला का जाणायचे? कारण अजीवतत्त्वामध्ये अहंबुद्धी - 'मी'पणा एकत्व होऊ शकते. परजीव, परद्रव्य सर्वच अजीव तत्त्व आहे. कारण श्रद्धेमध्ये त्यांना स्थान नाही. त्यासाठी सर्व अजीव द्रव्यांना व इतर जीवांना जाणत वसायचे नाही. तर हे सर्व अजीव तत्त्व आहे असे जाणून, अजीव तत्त्व म्हणजे मी नाही असे ज्ञान करायचे आहे. मुख्यत्वेकरून शरीरापासून भिन्न जाणायचे आहे. कारण आमची एकत्वबुद्धी हिमालय पर्वताशी होत नाही, विश्वातल्या इतर अनंत पदार्थाशी होत नाही, परंतु प्राप्त शरीराशी - संयोगांशी होत आहे.

आपण केंवळ शारीराशीच एकत्व करून थांबत नाही तर क्रोधादि कषायांशीही एकत्व, ममत्व स्थापित करतो. मी फार दयाळू आहे, अमुक व्यक्ती क्रोधी आहे, तमुक माणूस मायाचारी आहे असे राग परिणामांशी आपण एकत्व स्थापित करून त्यांना आपला स्वभाव मानतो. म्हणूनच सात तत्त्वांमध्ये ही पर्यायतत्त्व भिन्न संगितली आहेत. या सर्व तत्त्वांचे ज्ञान करून त्यामध्ये आपण आजपर्यंत काय काय चुकीच्या कल्पना - मान्यता करीत आलो आहोत हे आपण पुढील पत्रांद्वारे पहाणार आहोत. या तत्त्वांमध्ये हेय, जेय, उपादेय तत्त्व कोणती आहेत हे देखील आपल्याला पहावयाचे आहे.

ही जी सात तत्त्व आहेत त्यामध्येच पुण्य व पाप ही तत्त्व समाविष्ट आहेत. आस्रवामध्ये पुण्यास्रव व पापास्रव तसेच बंधामध्ये पुण्यबंध व पापबंध यांचा समावेश होतो. जिनागमामध्ये काही ठिकाणी पुण्य व पाप यांना वेगळे नाव देऊन सात तत्त्वांच्या ऐवजी नऊ पदार्थ असे वर्गीकरण केले आहे. सात तत्त्व काय किंवा नऊ पदार्थ काय दोन्हींचे स्वरूप सारखेच आहे. समजावण्यासाठी भिन्न कथनं आहेत. त्यांचे सविस्तर वर्णन पुढील पत्रांमध्ये पाहूया. कळावे,

तुमची आर्द्ध

⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕
 ⊕ सम्यग्दृष्टी जीव अशी भावना बाळगून असतो की, हे प्रभू!
 ⊕ मी जीव आणि अजीव पदार्थाच्या स्वरूपाला यथार्थ जाणावे,
 ⊕ बंध आणि आस्रवाला थोपवावे, निरंतर संवर आणि निर्जरा
 ⊕ करीता राहावे, मुक्तीरूपी लक्ष्मीची आकांक्षा सतत ठेवावी
 ⊕ तसेच शरीरादिपासून निश्चयाने माझे परमात्मस्वरूप शुद्ध
 ⊕ आणि भिन्न आहे असा अनुभव करीत राहावे. अशातहेने
 ⊕ शुद्ध मनाने धर्मध्यान आणि समाधिभावामध्ये माझा जीवनकाल
 ⊕ व्यतीत व्हावा.

- श्री अमितगति आचार्य 'तत्त्वभावना '

सात तत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता (भाग-१)

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

पूर्वीच्या काही पत्रांद्वारे आपण सात तत्त्वांची तोंडओळख करून घेतली होती. जिनेंद्र भगवंतांनी सांगितलेली ही तत्व जाणून, त्यांचे यथायोग्य श्रद्धान करून नंतर स्वतत्त्वाची ओळख व अनुभूती झाल्याखेरीज सम्यक्दर्शन होणार नाही व त्याशिवाय ख्या सुखाची सुरुवातच होणार नाही. ख्या देव-गुरु-शास्त्रांखेरीज अन्यत्र कोठेही हा सत्य उपदेश मिळत नाही. कुदेव-कुंगुरु-कुशास्त्रांद्वारे जीवांना मिथ्या उपदेश मिळतो व जीव गृहीत मिथ्यात्वी बनतो. त्यांना सोडून जेव्हा सत्य उपदेश या जीवाला लाभेल, तेव्हाच अतत्वश्रद्धान म्हणजेच मोह अथवा मिथ्यात्व नाहीसे होईल. अनादिपासूनचे हे उपजत मिथ्यात्व म्हणजेच अगृहीत मिथ्यात्व होय. सात तत्त्वांची विपरीत मान्यता म्हणजेच मिथ्यात्व होय.

सात तत्त्वांची म्हणजे सात तत्त्वांबद्दलची जीवाची मान्यता असा अर्थ आहे. कारण तत्व तर आहेत तशीच रहातात परंतु जीव स्वतः त्यासंबंधी चुकीची मान्यता करतो. सात तत्व ही वस्तुस्थिती आहे. या वस्तुस्थितीला सोडून इतर सर्व मान्यता या कल्पनाजनित भ्रम आहेत. अज्ञानीच्या मान्यतेनुसार विश्वातील गोष्टींचे परिणमन होत नाही त्यामुळे तो दुःखी आहे व हे दुःख दूर करण्यासाठी कल्पनाजन्य भ्रम दूर करणे हा एकमेव उपाय आहे.

या सात तत्त्वांबद्दलची “विपरीत मान्यता” म्हणजेच तत्व जशी आहेत तशी न मानता, जशी नाहीत तशी मानणे. प्रत्येक जीव अनादिपासूनच अशी मिथ्या मान्यता करीत आला आहे. त्यामुळे सात तत्व जरी त्याच्या परिचयाची नसली तरी विपरीत मान्यता मात्र नित्य परिचयातल्या आहेत. त्यामुळेच पं. दौलतरामजींनी ‘च्छढाला’ मध्ये व पं. टोडरमलजींनी ‘मोक्षमार्गप्रकाशक’ मध्ये प्रथम या विपरीत मान्यतांचे वर्णन करून नंतर त्या तत्त्वांचे स्वरूप सांगितले आहे. बरोबरच आहे, एखाद्या जन्मतःच रोगी असलेल्या माणसाला त्याच्या रोगाची लक्षणे जी त्याच्या नित्य

परिचयाची आहेत, ती सांगून नंतर निरोगी अवस्थेचे वर्णन केले व निरोगी होण्याचा उपाय सांगितला तर त्याचा विश्वास बसतो व तो उपायही करतो.

जीव-अजीवतत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता

दोन्ही तत्त्वांसंबंधीची विपरीत मान्यता एकत्र एवढ्यासाठी सांगितली आहे की मिथ्यादृष्टी जीव --

- १) दोहोना - जीव व अजीव यांना एक मानतो, किंवा
- २) अजीवास जीव मानतो, किंवा
- ३) जीवास अजीव मानतो.

म्हणजेच शरीर व आत्मा या दोन्हींना मिळून जीव मानतो, किंवा शरीरासच जीव मानतो किंवा आत्म्यालाच शरीर मानतो. याचाच अर्थ या दोहोंचे भिन्न स्वरूप त्याच्या लक्षात येत नाही.

समजा, एखाद्याला बाजारातून लिंबू आणायला सांगितले व त्याने काकडी आणली. तर त्याचा अर्थ असाच होतो की तो लिंबालाही जाणत नाही व काकडीलाही जाणत नाही.

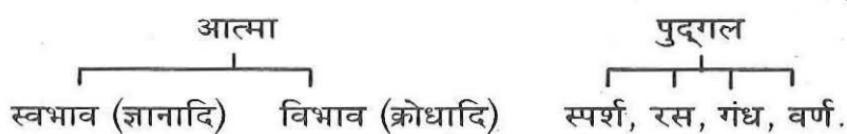
जीवतत्त्वाचे वर्णन छहठालेमध्ये "चेतनको है उपयोग रूप" म्हणजेच जीवाचे लक्षण ज्ञान दर्शन आहे असे सांगितले आहे. याचा अर्थ असा की "मेरो है उपयोग रूप, " "तुम्हारा है उपयोग रूप, " "निगोदका है उपयोग रूप, " "सिद्धोंका है उपयोग रूप, " "सर्व जीवांचे आहे उपयोग रूप." परंतु जीवाने ज्ञानदर्शन हे आपले रूप न मानता, शरीर हेच आपले रूप मानले. पहा बरं, सकाळी उठल्यावरोबर आपण आरशासमोर उभे राहून आपले (?) रूप न्याहाळतो, शरीराचा फोटो पाहून हा माझा फोटो म्हणून खूप होतो, शरीर सुंदर असेल तर मी सुंदर म्हणून अभिमान करतो, शरीर रोगी असेल तर मी रोगी म्हणून दुःखी होतो, शरीर नवे मिळाले की माझा जन्म, शरीर सुटले की मी मेलो. पहा बरे! आपल्या मान्यता अशाच आहेत की नाही ते! म्हटलेच आहे, "तन उपजत अपनी उपज जान, तन नशत आपको नाश मान." येथे फक्त जन्म मरण सांगितले तरी त्या दोन घटनांच्या मध्यल्या सर्व अवस्थांना आपण आपली अवस्था मानत आलो आहोत. उदा. - तन (शरीर) गोरा असेल तर मी गोरा, तन ऊंच असेल तर मी ऊंच, तन वाढत असेल तर मी वाढत आहे, तन कुरुप असेल तर मी कुरुप, तन लंगडे लुळे असेल तर मी लंगडा - लुळा.

केवळ शरीराशी एकत्व करून हा जीव थांबत नाही. धनसंपत्ती, घरदार, मुलबाळ, कुटुंब, बंगला, गाडी इत्यादी अत्यंत भिन्न परपदार्थ की जे सर्व अजीव तत्व आहे, त्यामध्ये एकत्व करतो. व त्यांच्यामुळे मी सुखी, मी दुःखी, मी गरीब, मी श्रीमंत, मी बालबच्चेवाला, मी निराधार, मी हीन - दीन, अशा कल्पना करतो. रोजच्या जीवनातही अशा कल्पनांमुळे लोक दुःखी होताना आढळतात. कोणी लग्न होत नाही म्हणून दुःखी होतात, तर कोणाला मूल होत नसेल तर स्वतःला अपूर्ण मानतात किंवा वैधव्य आले असता स्वतःला कमी, हीन-दीन समजतात.

शरीर म्हणजेच मी अशी मुठातच चूक झाल्याने त्यावर आधारीत सर्व समजुती चुकीच्याच होतात यात आश्चर्य नाही.

अनादिकालापासून हा जीव अनेक गतीमध्ये फिरत आहे. एक मी स्वतः म्हणजेच आत्मा + अनंत पुद्गल परमाणु (शरीर) यांचा संयोग - वियोग होणे म्हणजेच नव्या नव्या गतीमध्ये जाणे. मिथ्यात्वामुळे जीव कशी मान्यता करतो ते पाहूया. मोक्षमार्गप्रकाशक मध्ये खालीलप्रमाणे वर्णन केले आहे.

१) “ यह मैं हूँ ” - हा मी आहे अशी आत्मबुद्धी

या सर्वांना मिळून आपले स्वरूप मानतो. म्हणजेच शरीर तो मी व ज्ञान वगैरे करणारा तसेच क्रोध वगैरे करणारा मी - असे स्वतःला मानतो (ही ज्ञाली एकत्वबुद्धी).

२) “ ये मेरे हैं ” - हे माझे आहेत अशी स्वामित्वबुद्धी - आत्म्याच्या व पुद्गलांच्या अवस्था मिळून माझ्या अवस्था आहेत असे हा मानतो. अर्थात ज्ञानाची व क्रोधाची हीनाधिक दंशा व पुद्गलाच्या वर्ण गुणांच्या अवस्था, सर्श गुणांच्या अवस्था इत्यादींना आपल्या स्वतःच्या मानतो (ममत्वबुद्धी).

३) “ मैं इनका कर्ता हूँ ” - मी ह्यांचा कर्ता आहे. जीव व शरीर यांचा एकमेकांशी निमित्त नैमित्तिक संबंध असल्याने जीव इच्छा करतो, त्यावेळी शरीराच्या क्रिया शरीरामुळे शरीरामध्ये होतात पंरंतु जीव असे

मानतो की यां माझ्या क्रिया आहेत. जसे-मी बोलतो, मी चालतो (कर्तृत्वबुद्धी).

४) “मैं इनका भोक्ता हूँ” - मी ह्यांचा भोक्ता आहे. शरीरामध्ये थंडी, ताप, भूक, तहान, रोग इत्यादी अवस्था होतात. मोहामुळे (मिथ्यात्वामुळे) हा जीव स्वतःच त्यात सुख-दुःख मानतो. या सर्व अवस्थांना आपल्या मानून मला ताप आला, म्हणून मी दुःखी आहे असे मानतो (भोक्तृत्वबुद्धी).

अशाप्रकारे जी जी पर्याय (मनुष्य पर्याय, देव पर्याय इत्यादी) हा जीव धारण करतो त्या त्या पर्यायीशी अहंबुद्धी करतो. त्याचे कारण काय आहे याबद्दल पं. टोडरमलजी म्हणतात, “या आत्म्याता अनादिपासून इंद्रियज्ञान आहे. त्या इंद्रियज्ञानाद्वारे स्वतः जो अमूर्तिक आहे तो जाणला जात नाही. परंतु शरीर मूर्तिक आहे तेच इंद्रियांद्वारे जाणले जाते आणि आत्मा कशाला तरी स्व पणे जाणून त्यामध्ये अहंबुद्धी धारण करतोच करतो. त्यामुळे जेव्हा स्वतः वेगळा (भिन्न) भासित होत नाही, तेव्हा आत्मा व शरीर यांच्या समुदायरूप पर्यायींमध्येच अहंबुद्धी धारण करतो ”.

जीव व शरीर यांच्यात निमित्त नैमित्तिक संबंध पुक्कल आहेत. ज्या विचारांद्वारे ही भिन्नता लक्षात येते, असे विचारच मिथ्यात्वाच्या प्रभावाने होत नाहीत. अशाप्रकारे जीव अजीव तत्त्वांसंबंधी चुकीची मान्यता कशी असते हे पाहिल्यानंतर आता आस्रव तत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता कशी होते ते पाहूया.

आस्रवतत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता

मागच्या पत्रात आस्रव म्हणजे काय हे आपण पाहिले होते. मोह, राग, द्रेष म्हणजेच मिथ्यात्व व कपाय हे आस्रव आहेत - विभाव आहेत. स्वभावाच्या विरुद्ध भाव म्हणजे विभाव. जसे पाण्याचा स्वभाव शीतल आहे व उष्णाता हा पाण्याचा विभाव आहे. पर निमित्ताने होतो तो विभाव व निमित्ताविना असतो तो स्वभाव. ज्ञान, आनंद आत्म्याचा स्वभाव आहे. मोह राग द्रेष आत्म्याचा विभाव आहे. असे असताना देखील मिथ्यादृष्टी जीव त्यांना आपला स्वभाव मानतो. आस्रव हे दुःखरूप आहेत. मिथ्यादृष्टी जीव त्यांना सुखरूप मानतो. रागभाव - भले शुभ असो की अशुभ - वर्तमानकाळामध्ये आकुलता उत्पव करतात. तसेच त्यामुळे बंध होत असल्याने भविष्य काळामध्ये देखील दुःखच देतात.

म्हटलेच आहे - ‘आस्रव दुःखकार घनेरे, बुधिवंत तिन्हें निरवेरे.’

दुःखाचे कारण मोह-रागद्वेष आहेत. परंतु अज्ञानी संयोगाला, परपदार्थाना दुःखाचे कारण मानून ही रागद्वेषांची श्रृंखला चालूच ठेवतो. आस्रव तत्त्वाबद्दलची भूल-चूक थोडक्यात पुढा पाहूया-

१) राग-द्वेष-मोह (आस्रव) हे विभाव आहेत त्यांना आपला स्वभाव मानतो.

२) राग व आत्मा भिन्न आहेत, परंतु रागद्वेष व ज्ञान यामध्ये एकत्र मानतो.

३) राग (आस्रव) दुःखरूप, बंधाचे कारण व भविष्यकाळातही दुःखाचे हेतु आहेत, परंतु त्यांना सुखरूप मानतो.

४) संयोगामुळे मला दुःख होते व प्रतिकूलता मला क्रोध उत्पन्न करवितात असे मानतो. परंतु दुःखाचे कारण आस्रव आहेत हे जाणत नाही. साहजिकच आहे, रागद्वेष स्वतःचे वाटतात मग त्यांना वाईट कसे म्हणणार?

मिथ्यादृष्टी शुभरागास सुखकर मानतो, भला मानतो. त्यामुळे स्वर्गादिक सुख मिळेल म्हणून तो चांगला असे त्यास वाटते. परंतु बंधाचे कारण सुखकर कसे असू शकेल? या विपरीत श्रद्धेचे वर्णन छहढालेमध्ये असे केले आहे. “ रागादि प्रकट ये दुःखदेन तिनही को सेवत गिनत चैन। ”

बंधतत्त्वासंबंधी विपरीत मान्यता -

“ शुभ अशुभ बंधके फल मँझार, रति अरति करे निज पद विसार ”

जीवाला जे अनुकूल संयोग मिळतात ते पुण्यकर्माच्या उदयामुळे व प्रतिकूल संयोग पाप कर्माच्या उदयामुळे. जो जीव कर्माच्या उदयामध्ये सुख मानतो ती पुण्यबंधाला चांगले मानतो. ज्याला पुण्याच्या फळाची गोडी वाटते त्याला पुण्याचा बंधही चांगलाच वाटतो व ज्याला बंधनामध्ये सुख वाटते त्याची मान्यता विपरीत आहे हे सांगायची गरजच नाही.

संयोग हे तर परपदार्थ आहेत, त्यांच्यामध्ये इष्ट-अनिष्टपणाची कल्पना हेच मिथ्यात्व आहे.

आस्रवामुळे कर्माचा बंध होतो. ही कर्म उदयाला येतात तेव्हा त्यांच्या फलस्वरूप आत्म्यामध्ये ज्ञान, दर्शन, वीर्य यांची हीनाधिकता होते, मोह-राग-द्वेष रूप परिणमन होते व बाह्यतः सुख दुःखाचे संयोग व

शरीराचा संयोग वगैरे मिळतात. या सर्वांचे मूळ कारण कर्म आहे. परंतु ते तर सूक्ष्म आहे, दिसत नाही. हा जीव या संयोगांचा कर्ता मी आहे किंवा ईश्वर आहे किंवा भवितव्य असेच आहे, असे मानून बंधतत्त्वासंबंधी विपरीत मान्यता करतो.

पहा बरं, ज्याची एका तत्त्वासंबंधीची मान्यता चुकीची होते त्याची सातही तत्त्वांसंबंधी मान्यता चुकीची ठरते.

उरलेल्या संवर, निर्जरा, मोक्ष तत्त्वांसंबंधीच्या विपरीत मान्यता, आपण पुढील पत्राद्वारे पाहूया. कळावे,

तुमची आई

वारंवार सांगण्याने पुनरुक्तीचा दोष लागतो आहे तरीदेखील हे जीव तू मोहनिद्रेमध्ये झोपलेला आहेस त्यातून का जागा होत नाहीस ? आत्मभावाहून विपरीत रागद्वेष विभावाला ग्रहण करीत आहेस आणि पावलो पावली पाच इंद्रियांच्या विषयभोगांच्या सुखामध्ये मग्न रहात आहेस आणि त्यामुळे अनेक प्रकारच्या दुःखाला तू सामोरे जात आहेस व तुझी आठ कर्म नाश पावत नाहीत. आत्म्याच्या स्वभावरूपी महापदापासून भ्रष्ट होऊन ह्या संसारमार्गामध्ये भ्रमण करीत आहेस. हे जगवासी जीवा ! तू पंचेंद्रियांच्या विषयसुखापासून उदासीन होऊन जागृत हो आणि शुद्धात्म्याच्या अनुभवामध्ये असा लीन हो की ज्यायोगे पुन्हा ह्या संसारामध्ये तुला पुनर्श्च यावे लागणार नाही.

- पं. द्यानतरायजी - ' द्यानतविलास '

सात तत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता (भाग-२)

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

स्वतःची ओळख करून घेऊन 'स्वतःला सुखी व्हायचे आहे' हेच आपले ध्येय आहे. ख्या अथवा पाहिले तर मी ज्ञान व आनंद स्वभावाने परिपूर्ण आहे हे जाणायचे आहे. कारण सुख बाहेरून मिळवायचे नाही, सुखमय स्वतःला जाणताच सुखाची अनुभूती होणार आहे. आजपर्यंत खोट्या कल्पना करून कल्पनेतच सुख-दुःख मानत आलो आहोत. त्या खोट्या कल्पना अर्थात विपरीत मान्यता काय आहेत हे आपण गेल्या पत्रापासून पहात आहोत.

जीव, अजीव, आस्रव. बंध, संवर, निर्जरा व मोक्ष ही प्रयोजनभूत सात तत्त्व आहेत. या तत्त्वांचे यथार्थ म्हणजे सत्य श्रद्धान करण्यामुळे आपले दुःख दूर होऊन, ख्या शाश्वत सुखाची प्राप्ती होते. परंतु अनादिकाळापासून या जीवाने त्या तत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता केली आहे.

संवरतत्त्वांसंबंधी विपरीत मान्यता

आस्रवांचा अभाव हाच संवर आहे. म्हणजेच मोह-राग-द्रेष उत्पन्न न होणे हा संवर, किंवा कर्माचे येणे थांबणे हा संवर. ही तर नास्तिची भाषा झाली. अस्तिची भाषा म्हणजे शुद्धता अर्थात वीतरागता हाच संवर आहे. त्यावेळी अतींद्रिय ज्ञान व अतींद्रिय आनंद होत असतो. याचा अर्थ असा की संवर म्हणजेच आत्मीय सुखाचे संवेदन. कारण अतींद्रिय ज्ञान व अतींद्रिय आनंद यांचा अविनाभावी संबंध आहे.

अंतर्मग्न - आत्म्यात लीन झालेले भावलिंगी संत आत्म्याच्या प्रचुर आंनदात मग्न असतात. परंतु जर कोणी असे मानत असेल की अरेरे, कपडयाविना थंडी वायाचे किती कष्ट सहन करताहेत बिच्च्यारे! तर ती संवर तत्त्वांसंबंधीची विपरीत मान्यता आहे.

जो संवराला कष्टदायक, क्लेशकारक मानेल तो संवर प्रकट करेलच कसा? आस्रवाला ज्याने हितरूप मानले तो आस्रवाच्या अभावाला म्हणजेच

संवर तत्त्वाला हितरूप मानणार नाही व आस्त्रवाचा अभावही करणार नाही. संवर संबंधी आणखी एक फार मोठी चूक होते. ती म्हणजे आस्त्रव करून संवर होतो असे मानणे. शुभ राग हा आस्त्रव आहे. ब्रत, तप हा शुभराग आहे. महाब्रत हा देखील शुभराग आहे. परंतु त्यालाच जर संवर किंवा संवराचे कारण मानले तर योग्य होणार नाही. ज्या कारणामुळे आस्त्रव व बंध होतो त्याच कारणाने संवर होणे मानणे सर्वथा चुकीचे आहे.

शुद्धोपयोग म्हणजेच आत्मलीनता हा संवर प्रकट करण्याचा म्हणजेच आस्त्रवांना रोकण्यापासून एकमेव उपाय आहे. परंतु आजपर्यंत या जीवाला संवर म्हणजे काय ऐच माहित नसल्याने व तो संवर आनंदमय आहे याचा अनुभव नसल्याने मिथ्यादृष्टी जीव संवराला कष्टदायक मानतो किंवा आस्त्रव (शुभरांग) करून संवर होतो असे मानतो.

निर्जरातत्त्वासंबंधी विपरीत मान्यता

" इच्छा निरोधः तपः " व " तपसा निर्जरा च " असे तत्त्वार्थसूत्रात म्हटले आहे. म्हणजेच इच्छांचा निरोध अर्थात इच्छांचा अभाव, इच्छा उत्पन्नच न होणे ही निर्जरा होय व ती सुखमय आहे.

इच्छा उत्पन्न होणे हेच दुःख आहे, आकुलता आहे. ज्यावेळी जीव परपदार्थाना इष्ट - अनिष्ट मानतो त्यावेळी त्यांच्या ग्रहण - त्यागाची इच्छा करतो, परंतु परपदार्थ इष्ट अनिष्ट असततच नाहीत. मिथ्यात्वामुळे हा जीव त्यांना तसे मानतो. परपदार्थ आपल्या आधीन परिणमित नाहीत कारण त्या स्वतंत्र वस्तु आहेत. कदाचित एखादी इच्छा पूर्ण झाली तरी निरंतर नवी नवी इच्छा होतच रहाते व हा जीव निरंतर आकुलता वेदत रहातो.

पाच प्रकारच्या इंद्रियांच्या विषयांची इच्छा - मूळ कारण मिथ्यात्व

चार प्रकारचे कपाय - ब्रोध, मान, माया लोभ - मूळ कारण मिथ्यात्व

बाह्य सामुग्रीमध्ये इष्ट-अनिष्टपणाची कल्पना - मूळ कारण मिथ्यात्व

मूळ कारण मिथ्यात्व कायम असेल तर त्याचे कार्यरूप फल म्हणजे इच्छा, कषाय व इष्ट अनिष्टपणा होणारच. मनातील इच्छा, कषाय बाहेर प्रकट होऊ न देणे - दाबून टाकणे हा त्यांच्या नाशाचा उपाय नाही; तर इच्छा - कपाय उत्पन्नच होणार नाहीत असा उपायच खरा उपाय आहे व मूळ कारण मिथ्यात्व नाहीसे करणे हाच तो उपाय आहे.

कर्माच्या भाषेत बोलायचे झाले तर बंधाचा एकदेश (काही अशी) अभाव होणे यास निर्जरा म्हणतात. बंध तत्त्वाचे स्वरूप ज्याने चुकीचे मानले तो निर्जरा तत्त्वाचे खेरे स्वरूप कसे जाणेल ? पुण्य कर्माच्या बंधनामध्ये ज्याला सुख बुद्धी वाटते तो निर्जरेचा उपाय दुःखरूप मानतो.

जीव दुःखी होतो तो स्वतःच बांधलेल्या पूर्वीच्या कर्माच्या फळामुळे. परंतु इतर पदार्थाना आपल्या दुःखाचे कारण मानून त्या पदार्थाच्या नाशाचा उपाय हा जीव करतो, परंतु कर्माच्या नाशाचा उपाय करीत नाही. अशाप्रकारे निर्जरा तत्त्वासंबंधीच्या चुकीच्या मान्यतेमुळे हा जीव दुःखीच राहतो.

मोक्षतत्त्वासंबंधी विपरीत मान्यता

मोक्ष म्हणजेच पूर्ण निराकुल सुख, अनंत सुखाची प्राप्ती, कर्माचा पूर्ण अभाव, आत्म्याची परिपूर्ण शुद्ध दशा, आत्मा अनंतगुणमय आहे त्या सर्व अनंत गुणांचे सामर्थ्य पूर्णपणे पर्यायात प्रकट होणे यालाच मोक्ष असे म्हणतात.

मिथ्यादृष्टी जीवाला ख्या सुखाची ओळखच नसल्यामुळे पंचेंद्रिय व मन याद्वारे विषयभोग करणे यातच तो सुख मानतो. खरोखर पहाता अनेक पदार्थाना भोगाण्याची तो इच्छा करतो. आत्मा फक्त त्या पदार्थाना जाणून शकतो. त्यांचे ग्रहण अथवा त्याग करून शकत नाही. अज्ञानी ग्रहण - त्यागाची निरंतर इच्छा करून निरंतर आकुलता करतो. क्वचित इच्छा पूर्ण झाली तर त्यात सुख मानतो परंतु त्याच समयाला नवीन इच्छाजन्य आकुलता हजरच असते. वीतरागता अर्थात इच्छांचा पूर्ण अभावच निराकुलतामय आहे.

अज्ञानी भोगासंबंधीच्या सुखास खेरे सुख मानतो व त्याच प्रकारचे सुख मोक्षामध्ये असेल अशी कल्पना करतो हीच त्याची मोक्षतत्त्वासंबंधीची विपरीत मान्यता आहे.

अनेकजण आम्हाला प्रश्नही विचारतात की - ' अहो ! मोक्षाला गेल्यावर तेथे करायचे तरी काय ? काहीच करावयाचे नाही तर मग कसली मजा ! '

या जीवाने बंधतत्त्वाचे स्वरूप जाणले नाही. दुःख कर्मबंधनामुळे आहे व कर्माचा पूर्ण अभाव होऊनच पूर्ण सुखी होता येईल असे न जाणल्याने अर्थात मोक्ष तत्त्वासंबंधी चुकीची मान्यता ठेवल्याने परवस्तुना व अनिष्ट संयोगांना दुःखाचे कारण मानून हा जीव संयोगांचा व परपदार्थाचा

नाश - अभाव करण्याची इच्छा करतो व निरंतर नवीन कर्माचा बंध करीत रहातो.

एवढे सारे विस्ताराने पाहिल्यावर हे लक्षात येते की ज्याने आपल्या आत्म्याला जाणले नाही तो सातही तत्त्वांसंबंधी चूकच करत असतो. सात तत्त्वांचे यथार्थ ज्ञान हे सात तत्त्वांना जाणण्यासाठी नसून एक शुद्धात्म्याला म्हणजेच स्वतःला जाणण्यासाठी आहे.

या सात तत्त्वांमध्येच पुण्य व पाप हे आस्रव व बंध या दोन्ही तत्त्वांमध्ये समाविष्ट आहेत. तरी देखील काही आचार्यांनी त्या दोन गोष्टींचे भिन्न कथन करल्या नऊ पदार्थ असे म्हटले आहे. सात तत्त्व म्हणा किंवा नऊ पदार्थ म्हणा दोन्हींचा अर्थ एकच आहे.

खरं तर पुण्य व पाप ही कर्माची नावे आहेत. दोन्ही कर्मच असल्याने दोघांची जात एकच आहे. दोन्हीही आकुलता उत्पन्न करणारे असल्याने वाईटच आहेत. परंतु मिथ्यादृष्टी जीव पुण्य चांगले व पाप वाईट असे मानतो, कारण पुण्यामुळे आपल्या इच्छेनुसार कार्य बनते म्हणून पुण्य चांगले व पापामुळे इच्छेनुसार कार्य होत नाही म्हणून पाप वाईट असे समजतो.

खरे पहाता सुख दुःख हे जीवाच्या मिथ्यामान्यतेमुळे असते. शरीर म्हणजेच मी असे जीव मानतो व शरीर ठीक असेल तर मी सुखी अशी दुसरी चूक करतो. अनुकूल बाह्य संयोगामुळे मी सुखी असे मानतो. त्यामुळे ज्या पुण्य कर्माच्या उदयामुळे अनुकूल सामुग्री मिळते, त्या पुण्याच्या उदयाला चांगले मानतो व पापाच्या उदयाला वाईट मानतो. परंतु ही देखील त्याची विपरीत मान्यताच आहे. बंध तत्त्वांसंबंधीची भूल आहे. जो पुण्याच्या उदयाला चांगले मानतो याचाच अर्थ जो बंधाला चांगले मानतो तो बंधाच्या अभावस्वरूप मोक्षाला चांगले कसे मानेल?

पुण्य बंधाला चांगले मानतो तो पुण्य बंधाचे कारण जो शुभास्रव, म्हणजेच शुभराग, त्याला चांगले मानतो व अशुभरागास वाईट मानतो. ज्याने आस्रवास चांगले म्हणजे करण्यायोग्य मानले, त्याने आस्रवाच्या अभावरूप संवरास जाणले नाही व चांगले मानले नाही. ज्याने आस्रव बंधासच चांगले मानले तो संवर, निर्जरा व मोक्ष यांना चांगले मानणार नाही.

बघा बरं, एका चुकीच्या मान्यतेतून अनेक चुकीच्या मान्यतांची साखळीच चालू झाली. मडक्यांची रास पाहिलीत का कधी? खालचे एक मडके उलटे ठेवले तर त्यावर रचावयाची सर्व मडकी उलटीच ठेवावी

लागतात. तसे एक तत्त्व चुकीचे मानले की सातही तत्त्वांच्या चुकीच्या मान्यतेची परंपरा चालू होते.

शास्त्र ऐकणाऱ्यांचा नेहमी हाच प्रश्न असतो की मग आम्ही काय करायचं? कसं वागायचं? पहा बरं, प्रश्नामध्ये देखील कर्ताबुद्धीच दिसून येते. गेल्या दोन पत्रांमध्ये आपण मान्यतेमध्ये दोष पहात आलो आहोत. परंतु तरी देखील मान्यता सुधारायची आहे - असे सोपे उत्तर लक्षात न घेता मनुष्य म्हणजे मी असे मानून, मनुष्य पर्यायातील आचरण सुधारण्याचा विचारच या जीवाला वारंवार येतो. त्यावरुन त्याची जीव, अजीव आम्बव इत्यादी तत्त्वांबद्दलची चुकीची मान्यताच दिसून येते.

एक माणूस मैदानावर खाली वाकून काही तरी करीत होता. त्याला त्याच्या मित्राने विचारले, “अरे बाबा तू काय करतो आहेस?” त्यावर तो उत्तरला की - “मी केव्हापासून माझी सावली जी वेडीवाकडी दिसते आहे ती सरळ करायचा प्रयत्न करीत आहे.” हसू आले ना? दुसऱ्याचा मूर्खपणा पाहिला की कसे खुदकन् हसू येते नाही का? मित्राने सल्ला दिला, “सावली सुधारण्याचा प्रयत्न करु नकोस. तू सरळ उभा रहा. तर सावली आपोआप सरळ होईल.”

आपण सुद्धा पर्यायाशी - शारीराशी एकत्र करून मनुष्यव्यवहार, आचरण सुधारण्याचा प्रयत्न करतो. त्यावेळी आपले परम सुहृद म्हणजे परममित्र - देव, शास्त्र, गुरु - आपल्याला सांगतात - ‘हे भव्य! तू स्वतःला ओळख. पर्यायींकडे पहात पहात त्यांच्यातील विभाव व रागद्वेष दूर करण्याचा प्रयत्न सोडून दे. तू स्वतःला स्वतःच्या स्वभावाप्रमाणे मान - स्वतःला स्वमध्ये स्थापन कर - तुझ्या पर्यायी स्वसन्मुख होऊन स्वभाव परिणमन करु लागतील. अनादि संस्कारवश या विपरीत मान्यता असल्या तरी घाबरण्याचे काहीच कारण नाही. सात तत्त्वांचे स्वरूप यथार्थपणे जाणून स्व-मध्ये लीन होणे हाच उपाय आहे’.

या सात तत्त्वाचे जसेच्या तसे श्रद्धान म्हणजेच हेय, ज्ञेय, उपादेय स्वरूप कसे आहे हे पुढील पत्रात पाहूया.

कळावे,

तुमची

आई

सात तत्त्वांचे यथार्थ श्रद्धान - १

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

सात तत्त्वांबद्दलचा हा विषय मोठा रसाळ आहे. त्यावर विवेचन करावे तेवढे कमीच आहे. सात तत्त्वांचे स्वरूप समजल्यानंतरच आपल्यास समयसारादि ग्रंथांमध्ये आचार्यांनी आत्म्याचे जे स्वरूप वर्णिलेले आहे ते लक्षात येते. सात तत्त्वांसंबंधीचे हे पाचवे पत्र आहे. ज्या विषयाची आपल्याला गोडी वाटते तो विषय कितीही चर्चिला तरी आपल्यास कंटाळा वाटत नाही. उलट त्या विषयातील बारकावे लक्षात आले असता त्यातील गोडी अधिकच वाढते.

प्रयोजनभूत सात तत्त्वांच्या व्याख्या आपण शिकलो. त्यांचे थोडक्यात स्वरूपही पाहिले. अज्ञानी मिथ्यादृष्टी जीव त्या तत्त्वांसंबंधी कशा प्रकारे विपरीत मान्यता करतो हेही गेल्या दोन पत्रांमध्ये पाहिले. परंतु एवढेच जाणणे काहीही कार्यकारी नाही.

जसे एखाद्या गावामध्ये अनेक घरे आहेत, रस्ते आहेत, त्यात काही खाचखळगेही आहेत, घरामध्ये अनेक सुखसोयी आहेत, वगैरे वगैरे गावाची खूप माहिती गोळा केली तरीदेखील आपल्याला सुख प्राप्त होत नाही. अनेक घरांमधील सुखसोयी पाहून सुख मिळत नाही. खाचखळग्यांच्या रस्त्याने चालत राहूनही सुख तर सोडाच, दुःखच दुःख वाट्याला येते. परंतु ज्यावेळी हे समजेल की अमुक अमके घर माझ्या मालकीचे आहे, त्या घरामध्ये मला कोणी अटकाव करणार नाही, सर्व सुखसोयींनी सुसज्ज असे माझे घर आहे; इतर सर्व घरे असली तरी मला त्यांचा काहीच उपयोग नाही कारण मला तेथे प्रवेशच मिळू शकणार नाही; हा खाचखळग्यांचा रस्ता आहे तो सोडून माझ्या घराच्या दिशेने जाणारी ही वाट मला घरापर्यंत नेणारी आहे, ती वाटच मी पकडली पाहिजे व घर येताच ती वाट सोडून घरात प्रवेश केला पाहिजे, त्यावेळी आपले त्या गावाला जाणणे यथार्थ होईल. त्याप्रमाणे पूर्ण श्रद्धा होताच आपण घराच्या दिशेने

पहिले पाऊल टाकू, तरच ती श्रद्धा व ज्ञान खरे असेल व ज्यावेळी घरामध्ये प्रवेश करून सुख उपभोगू तेव्हा त्या श्रद्धा, ज्ञान व आचरणाची पूर्णता होईल.

तत्त्वांच्याही बाबतीत असेच आहे. मी सोडून इतर सर्व द्रव्ये-इतर अनंत जीव, पुद्गाल, धर्म, अधर्म, आकाश व काल ही अजीवतत्त्वांमध्ये येतात. प्रत्येक द्रव्य स्वतःमध्ये परिपूर्ण आहे - अनंत गुणांनी युक्त आहे. परंतु माझा अन्य द्रव्यांमध्ये प्रवेश होऊ शकत नाही. कारण माझे स्वचतुष्टय - द्रव्य, क्षेत्र, काल व भाव-हे परंतुष्टयापासून भिन्न आहे. मी एक स्वतंत्र अस्तित्वावान सत् पदार्थ आहे. त्यामुळे हे अजीव तत्त्व आहे ते 'ज्ञेय तत्त्व' आहे. ज्ञेय म्हणजे जाणण्यायोग्य. त्याचे ज्ञान मला होते, बस्स, एवढाच संबंध आहे. ज्ञेय तत्त्व आहे म्हणून त्यालाच जाणत बसूया, अशी कोणाची कल्पना असेल तर ती चुकीची आहे. अजीव तत्त्वाला नुसते जाणणे हे खरे जाणणे नाही, तर अजीव तत्त्वामध्ये माझा प्रवेश होऊ शकत नाही आणि माझ्यामध्ये अजीव तत्त्व प्रवेश करू शकत नाही, माझा व अजीव तत्त्वाचा एकमेकांशी काहीही संबंध, देवाण-घेवाण, सुखदुःखाचा कार्य-कारणपणा इत्यादी नाही असे जाणणे हे खरे जाणणे आहे.

अजीवतत्त्व हे 'पर' आहे 'स्व' नाही असे जाणायचे आहे.

दुसर्यांची घरे पहात - न्याहाळत - खाचखळग्यात पडणे मूर्खपणाचे ठरेल. तद्वत अजीव तत्त्व ज्ञेय आहे म्हणून त्याला जाणण्यातच आम्हाला रस असेल, रुची असेल तर ते यथायोग्य जाणणे होणार नाही. पूजेमध्येही आपण म्हणतो ना की, 'हो शांत ज्ञेयनिष्ठा मेरी.'

आजपर्यंत या जीवाला अजीवतत्त्वाचीच महिमा आलेली आहे. ज्ञेयलुब्ध होऊन परद्रव्यांनाच जाणण्यात या जीवाने अनंत भव धारण केले. परंतु या सर्वांना जाणणारा असा 'मी' - ज्ञानवान - त्याची महिमा या जीवास आली नाही. ज्या त्या द्रव्याची पर्याय स्वतःमध्येच होत असते. उदा. - आरशामध्ये पडलेले अग्निचे प्रतिबिंब ही आरशाची पर्याय - अवस्था - आहे. ती आरशाची स्वच्छता जाहीर करते. तद्वत सर्व पदार्थाना जाणले जाते ती ज्ञानाची पर्याय, आत्म्याच्या ज्ञानगुणास जाहीर करत असते. प्रतिबिंब पहाण्यात जो मग्न ज्ञाला त्याला आरशाच्या स्वच्छतेचे भान रहात नाही. स्वच्छता नाहीशी नाही ज्ञाली! तसे असते तर प्रतिबिंबिच दिसले नसते. तद्वत ज्ञानामध्ये पदार्थ झळकतात, प्रतिबिंवित होतात त्यावेळी त्या प्रतिबिंबांनाच जाणण्यात जो अडकला त्याला ज्ञानाचे - आत्म्याचे - भानच होत नाही.

मुलींनो, आजपर्यंत तुम्ही आरशासमोर चेहरा न्याहाळत होतात. आता आरशाची स्वच्छता न्याहाळण्याचा प्रयत्न करा. थोडे प्रॅक्टिकल हे हवेच नाही का?

हा जीव ज्ञेय तत्त्वाला ज्ञेय न मानता त्याचा ग्रहण-त्याग करण्याचा भाव करतो. अनेक जणांना वाटते, मग आपण धनसंपत्ती घरदार यांचा त्याग करायला हवा ना? असे वाटणारे अजीवतत्त्वाला यथायोग्य जाणत नाहीत. ज्याचा जीवतत्त्वात कधी प्रवेशच झाला नव्हता त्याचा त्याग करण्याची बुद्धी हास्यास्पद आहे. रीना - मोना, मी जर तुम्हाला म्हटले की, मी अमेरिकेच्या व्हाइट हाऊसचा आणि आग्न्याच्या ताजमहालाचा त्याग करणार आहे, तर तुम्ही मला नक्कीच मानसिक रुण समजून उपचार करण्याची व्यवस्था कराल. अजीवतत्त्वास ज्ञेय न मानता, हेय किंवा उपादेय मानणे हीच फार मोठी चूक आहे. तत्त्वज्ञानरूपी उपचाराची त्यास गरज आहे.

- १) ज्ञेय म्हणजे जाणण्यायोग्य - —————— अजीव तत्त्व
- २) हेय म्हणजे सोडण्यायोग्य - त्यागण्यायोग्य - — आस्रव, बंधतत्त्व
- ३) उपादेय या शब्दाचे ३ भेद आहेत.

- अ) आश्रय करण्यायोग्य उपादेय —————— जीवतत्त्व
- ब) एकदेश (आंशिक) प्रकट करण्यायोग्य उपादेय - संवर, निर्जरा तत्त्व
- क) पूर्ण प्रकट करण्यायोग्य उपादेय —————— मोक्ष तत्त्व

पत्राच्या सुरुंवातीला जे उदाहरण पाहिले होते त्यात जसे दुसऱ्यांची घरे जाणत बसण्याने सुख मिळत नाही परंतु केवळ ती घरे माझी नाहीत, एवढे जाणणे कार्यकारी आहे. ती माझी मात्र ज्ञेय आहेत. त्या घरांचा मी त्याग करायला पाहिजे असे मानणे चुकीचे होईल. कारण ती माझ्या मालकीचीच नाहीत म्हणजेच त्यांना हेय मानणे चुकीचे आहे. तद्वतच दुसऱ्याच्या घरात मी सुख मिळवेन असे मानणे म्हणजे त्यांना उपादेय मानणेही चुकीचे होईल. कारण त्या घरांमध्ये माझा प्रवेशच होऊ शकत नाही. ती घरे दुसऱ्याची आहेत, माझी नाहीत, माझे सुख माझ्या घरात आहे हे जाणणे यथार्थ जाणणे आहे व असे जाणले तरच मी इतरांच्या घरांना यथायोग्य जाणले असे म्हणता येईल. त्याचप्रमाणे अजीवतत्त्व हे मात्र ज्ञेयतत्त्व आहे. ते माझे तत्त्व नाही, परतत्त्व आहे. माझे सुख स्वतत्त्वात आहे, अजीवतत्त्वात नाही. तसेच अजीवतत्त्व हेय नाही कारण त्याचा माझ्यात अभावच आहे, तर मी त्याला त्यागणार कसा? ते

उपादेयही नाही कारण त्यामध्ये माझा प्रवेशाच नाही. अशा प्रकारे अजीवतत्त्वास जाणणे हे यथायोग्य जाणणे होय.

आपण अरहंत सिद्धांकडे जातो ते माझेही वैभव, माझाही स्वभाव असाच आहे हे पाहण्यासाठी. स्वभावात लीन होऊन अनंत सुखी बनता येते याचे साक्षात उदाहरण त्यांच्या रूपाने आपल्याला दिसते. त्यांनी हे सुख कशा प्रकारे प्राप्त केले याचे ज्ञान करून घेण्यासाठी अरहंतांची वाणी - जिनवाणी-ऐकायची असते व त्या मार्गावर चालणारे असे मुनी पाहून - त्यांच्याप्रमाणे आम्हीही त्या मार्गावर चालावे - म्हणून देव - शास्त्र - गुरु हे वंदनीय, पूजनीय आहेत. परंतु या जीवाने तसे न मानता त्यांनाच उपादेय मानले. खरं तर हे सर्व अजीवतत्त्व आहे, ज्ञेयतत्त्व आहे. परंतु त्याला आश्रय करण्यायोग्य उपादेय तत्त्व मानले. त्यांना जाणून आश्रय स्वतत्त्वाचा-जीवतत्त्वाचा-घ्यायला हवा होता, परंतु तसे न करता केवळ देवपूजेमध्ये, शास्त्रश्रवणामध्ये व गुरु उपासनेमध्येच हा जीव संतुष्ट होऊन बसला. हे शुभभाव व त्यामुळे होणारा कर्मबंध हे आस्रव-बंध तत्त्व आहे. म्हणजेच केवळ अजीवतत्त्वाला उपादेय मानून न थांबता आस्रव व बंध तत्त्वाला देखील उपादेय मानले, आश्रयभूत मानले.

सम्यक्कृदृष्टी जीवालाही देव - गुरु - शास्त्रांचा बहुमान, वंदन, पूजा यांचा भाव येतो, त्याला शुभ - अशुभ भाव म्हणजेच आस्रव व त्यानुसार होणारा बंधही असतो. परंतु त्याच्या मान्यतेमध्ये तो आस्रव बंधाला हेयच समजतो - त्यागण्यायोग्यच समजतो - उपादेय मानत नाही व देव, गुरु शास्त्रांना ज्ञेय समजतो. वारंवार स्वकडे म्हणजे जीवतत्त्वाकडे लक्ष देऊन उपयोग केंद्रित करून तो आत्मलीनता साधण्याच्या प्रयत्नात असतो. अशी यथायोग्य मान्यता असेल तरच त्याची देव - गुरु - शास्त्राची श्रद्धा खरी आहे असे म्हटले जाईल.

कित्येक जण म्हणतात आम्ही फक्त ख्या देव-गुरु-शास्त्रांनाच नमस्कार करतो, सात तत्त्वांची नावं व लक्षणं आम्हाला माहीत आहेत म्हणजेच आमची सात तत्त्वांवर श्रद्धा आहे. परंतु त्यांच्या श्रद्धेत त्यांनी हेय, ज्ञेय, उपादेय जसे मानायला हवे होते तसे न मानल्यामुळे त्यांची ही श्रद्धा विपरीतच आहे असे म्हणावे लागेल.

आजकाल तर सर्वसाधारण माणूस देहालाच मी असे मानून त्याला परम उपादेय मानत आहे. स्वतःचे अस्तित्वच तो विसरला आहे. एवढेच-

नव्हे तर देहाहून भिन्न तू आत्मा आहेस असे सांगणाऱ्यालाच तो वेड्यात काढत आहे. आपल्या प्रिय व्यक्तीची स्मरणशक्ती नाहीशी होऊन स्वतःचे नाव, गाव, बुद्धी, याचाही विसर पडला तर आपल्याला किती वाईट वाटेल, डोळ्यात पाणी येईल. परंतु आपणी अनादिपासून मतिभ्रष्ट होऊन, स्वतःला विसरून, प्रत्येक गतीमध्ये जे जे शरीर मिळाले त्यालाच हा मी असे मानून वेड्यासारखे हिंडत आहोत, दुःख भोगत आहोत परंतु त्याची जाणीवही नाही.

काहीजण समजतात की अहो, मी जीव आहे हे खरे, पण जीवाला रहाण्यासाठी शरीर तर आवश्यकच आहे ना? शरीराशिवाय जीव अधांतरीच लोंबकळत रहाणार काय? त्याने प्रत्येक द्रव्याची स्वतंत्रताच जाणली नाही. जीव तत्त्वाचे व अजीव तत्त्वाचे स्वरूप जाणले नाही. एवढेच काय वर्षानुवर्षे सिद्धांना नमस्कार करूनही सिद्ध भगवंत जीव आहेत व ते अशरीरी आहेत व मीही जीव आहे व शरीर पुद्गल असून माझ्याहून अत्यंत भिन्न आहे हेही जाणले नाही.

उपवास केल्याने मला कसे सुट्टुटीत वाटते, णमोकार मंत्र म्हटल्याने फुफ्फुसात असा फायदा होतो, हाँ म्हटल्यावर अमुक फायदा, ही म्हटल्यावर तमुक फायदा इत्यादी शरीराच्या अवयवांचे फायदे शोधणे किंवा त्यामध्ये महात्म्य वाटणे हा सर्व अभिप्रायामधला, श्रद्धेमधला विपरीतपणाच आहे. त्या जीवाला अजूनही शरीरातच एकत्र आहे, ममत्व आहे. अहो, या शरीराकडून आम्ही देवपूजेचे, व्रतांचे काम करून घेतो आहोत असे मानणेही महान चूक आहे कारण शरीराचा कर्ता बनून कर्तृत्वबुद्धीचेच पोषण हा जीव करु पहातो.

भुताच्या गोष्टी निघाल्या की एका गोष्टीवरून दुसरी गोष्ट आठवते, तसे मूर्खपणाच्या या कथांनाही अंत नाही. या भ्रामक कल्पना दुसऱ्याच्या आहेत असे समजून इतर लोकांकडे पहाण्याची वृत्ती सोडून या मूर्खपणाच्या गोष्टी माझ्यात आहेत का? असा विचार करावा. मी जर आत्तापर्यंत असा मूर्खपणा केला नसता तर केव्हाच सम्यक्दर्शन प्राप्त करून सिद्धालयात विराजमान झालो असतो. स्वतःचे स्वाधीन सुख भोगत बसलो असतो. हरकत नाही, आपल्याच मूर्खपणाची जाणीव होणे हेही शहाणपणाकडे वळणारे पहिले पाऊल आहे.

आज फक्त अजीव तत्त्वाबद्दल माहिती पाहिली. फक्त ज्ञेय तत्त्वाबद्दल ज्ञान केले. इतरं तत्त्वांविषयीचे विवेचन पुढील पत्री. कळावे,

तुमची आई

सात तत्त्वांचे यथार्थ श्रद्धान - २

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद

सात तत्त्वांचा अभ्यास करताना सर्वप्रथम मी स्वतः जीवतत्त्व आहे, असे लक्षात घेऊनच सर्व तत्त्वांचे स्वरूप जाणून घेतले पाहिजे. रामायण ऐकल्यानंतर देखील “ अहो पण तुम्ही सांगा, सीता ही रामाची कोण होती ? ” असा कोणी प्रश्न विचारला तर आपण म्हणू “ कपाळ माझां. ” तद्वत जीव-अजीव तत्त्वांचे स्वरूप, त्यांची लक्षण, त्याबद्दलच्या विपरीत मान्यता व यथायोग्य श्रद्धान इतक्या साच्या गोष्टींचा अभ्यास केल्यानंतरही जर कोणी विचारले की आम्ही एवढे सारे शिकलो, पण आता तुम्ही सांगा, आम्ही समाजात वावरताना वागायचे तरी कसे ? मुला बाढांना सांभाळायचे की नाही, दुसऱ्याला मदत करायची की नाही ?

हे विचार मनात येण्याचे एकच कारण म्हणजे स्वतःला जीव न मानता, मनुष्यपर्याय तो मी, असे मानले. आत्मा + शरीर म्हणजे मी असे जीव व अजीव तत्त्वाला एक मानल्यामुळे त्या व्यक्तीला असा प्रश्न उद्भवला. पर्यायिगत योग्यतेनुसार तसे-तसे भाव येणार, तरीही त्याच समयाला त्या भावांना, त्या विचारांना, जो जाणणारा आहे तो ‘ मी ’ आहे; मी फक्त ज्ञानच करु शकतो, अन्य काही करु शकत नाही - असे ज्ञान व श्रद्धान होईल तरच त्याने जीव अजीव तत्त्वांचे यथार्थ श्रद्धान केले असे म्हणावे लागेत.

या विश्वामध्ये अनंत जीव, अनंतानंत पुद्गल, धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य, आकाशद्रव्य आणि असंख्यात कालद्रव्य इतकी सारी द्रव्यं आहेत. मी एक भिन्न स्वतंत्र द्रव्य आहे, मी माझ्यारूपाने आहे, पररूपाने नाही. परद्रव्यांची माझ्यामध्ये व माझी परद्रव्यांमध्ये नास्ति आहे हे समजताक्षणीच आपली दृष्टी सर्व परद्रव्यांपासून हटून स्वद्रव्याकडे येते. द्रव्य तर उत्पाद व्यय ध्रुवता यांनी युक्त आहे. द्रव्यांश व पर्यायांश म्हणजे कायम रहाणारा एकरूप त्रिकाली ध्रुव अंश व प्रत्येक समयाला बदलणारा पर्यायांश - असे

द्रव्याचे दोन विभाग लक्षात घेतले असता जो ध्रुव अंश, कधीही न बदलणारा, सदैव एकसारखा, तसाच्या तसाच, तोच रहाणारा असा जो स्वभाव, न पलटणारा म्हणजे अपरिणामी भाव, तो मी आहे असे समजून येते. या 'मी'चा म्हणजे जीव तत्त्वाचा आपल्याला आश्रय घ्यायचा आहे म्हणजेच पर्याय-अंश हा मी नाही, असे पर्यायाकडे दुर्लक्ष करून म्हणजेच पर्याय गौण करून, जीवतत्त्वाचा आश्रय घ्यायचा आहे. याचाच अर्थ जीवतत्त्व उपादेय आहे, आश्रय करण्यायोग्य उपादेय अथवा परमउपादेय आहे. एवढाचसाठी जिनेंद्र भगवंतांनी पर्याय तत्त्वांची अलग ओळख सांगून त्यांना आस्रव, बंध, संवर, निर्जरा व मोक्ष अशी नावे सांगितली. पर्यायमात्राचे लक्ष सोडल्याशिवाय जीवतत्त्वाचा आश्रय होऊ शकणार नाही. सर्वप्रथम माझ्यापासून ही तत्त्व भिन्न आहेत व मी भिन्न आहे; कारण माझे लक्षण भिन्न व या तत्त्वांची लक्षणे भिन्न भिन्न आहेत हे जाणले पाहिजे. सर्व तत्त्वांमध्ये महान असे मी जीवतत्त्व आहे, अशी स्वतःच्या महानतेची जाणीव झाल्या खेरीज आपली दृष्टी, आपले लक्ष, आपला उपयोग-स्वकडे वळणार नाही.

सम्यक्दर्शन (संवर, निर्जरा) किंवा मोक्ष यांची स्वतःपेक्षा अधिकता - महात्म्य - भासत असेल तोपर्यंत उपयोग स्वकडे जाणार नाही. उपयोग स्वमध्ये लीन झाल्याशिवाय सम्यक्दर्शन होणार नाही म्हणजेच सम्यक्दर्शनाकडे दृष्टी करून सम्यक्दर्शन होणार नाही. तर त्या पर्यायीचे लक्ष सोडून स्वकडे लक्ष दिले तर सम्यक्दर्शन होईल. कारण ज्या गोष्टीचे आपल्याला महात्म्य वाटते-तिकडेच उपयोग वारंवार जातो.

परंतु पर्यायापासून लक्ष हटविण्याची ही थोडी नंतरची प्रक्रिया आहे. त्याआधी ही जी पाच पर्यायतत्त्व आहेत त्यांचे यथायोग्य ज्ञान व श्रद्धान करून घ्यायचे आहे. अनादिपासून मिथ्यादृष्टी जीव आस्रव व बंध करीत आला आहे, त्याला सम्यकत्व म्हणजेच मोक्षमार्ग म्हणजेच संवर निर्जरा प्रकट करावयाची आहे व या मोक्षमार्गनि जाऊन मोक्ष प्रकट करावयाचा आहे. याचाच अर्थ संवर व निर्जरा ही दोन तत्त्व 'एकदेश प्रकट करण्यायोग्य उपादेय' आहेत व मोक्षतत्त्व हे पूर्ण प्रकट करण्यायोग्य उपादेय' आहे.

फरक लक्षात आला को? की जीवतत्त्वाला आश्रय करण्यायोग्य उपादेय म्हटले होते व मोक्षतत्त्वाला प्रकट करण्यायोग्य उपादेय म्हटले आहे. मोक्षतत्त्वाचा आश्रय घेण्याचा उपदेश नसून, मोक्ष ही पर्याय प्रकट करण्यातच आपले कल्याण आहे असे सांगितले जात आहे व मोक्ष या

पर्यायीकडे पहात पहात मोक्ष प्रकट होत नसून स्वकडे पहात पहात म्हणजेच आत्मानुभूतीमध्ये लीन होत होत मोक्ष ही पर्याय प्रकट होते.

संवर व निर्जरा तत्त्वांना एकदेश म्हणजे आंशिक प्रकट करण्यायोग्य उपादेय को म्हटले आहे? हे आता आपण पाहू. संवर - निर्जरा म्हणजे मोक्षमार्ग. घराकडे जाणाऱ्या वाटेने चालत चालत आपण घरापर्यंत पोहोचलो, तरी घरात प्रवेश करण्यासाठी आपल्याला त्या वाटेचा त्याग करावा लागतो, त्या वाटेवरचे पाऊल वाटेवरून हटवून घरात ठेवावे लागते. तद्वत मोक्ष ही पर्याय प्रकट होते ती संवर - निर्जरा या पर्यायीचा अभाव करूनच प्रकट होते.

शिवाय अंतिम ध्येय निश्चित केले नसेल तर जीव वाटेतच संतुष्ट होऊन बसून राहील. केवळ संवर - निर्जरा प्रकट झाली म्हणजेच सम्यक्दर्शन प्रकट झाले की झाली माझी इतिकर्तव्यता; असे मानून जो संतुष्ट होईल त्याचे श्रद्धान विपरीत असल्याने एकतर सम्यक्दर्शन होणार नाही व कदाचित पूर्वी प्रकट झालेले असेल तर तो पुन्हा मिथ्यादृष्टी होईल.

संवर - निर्जरा हा मोक्षाचा उपाय आहे - मोक्षाचा मार्ग आहे. आस्रव - बंध यांचा अभाव करून संवर - निर्जरा प्रकट होतात. संवर व निर्जरा यांना प्रकट करण्यायोग्य मानताच, त्याचाच अर्थ आस्रव व बंध नाहीसे करण्यायोग्य - अभाव करण्यायोग्य - सोडून देण्यायोग्य आहेत अर्थात आस्रव बंध ही हेय तत्त्व आहेत हे लक्षात येते. शुभ - अशुभ राग व त्यामुळे होणारा बंध हे त्यागण्यायोग्य आहेत. संवर - निर्जरा हा शुद्ध भाव आहे व आस्रव बंध हा अशुद्धभाव आहे. अशुद्धभाव कायम ठेवून कोणी शुद्ध भाव प्रकट करण्याची इच्छा करीत असेल तर तो दोष आहे - चुकीची मान्यता आहे म्हणजेच मिथ्यात्व आहे.

जैनदर्शन सोडून इतर सर्व दर्शनांमध्ये (धर्मामध्ये) पुण्य चांगले - शुभ भाव करा - अशुभ भाव सोडा असा उपदेश आहे. शुभ - अशुभ दोन्ही सोडून शुद्ध भावच एकमेव प्रकट करण्यायोग्य आहे - तेच आपले प्रथम कर्तव्य आहे - असे प्रतिपादन फक्त जैनदर्शनामध्ये जिनेंद्रांनी केले आहे.

तत्त्वांचा अभ्यास-यथायोग्य श्रद्धा-करताना शुभभाव सोडून देण्यायोग्य आहे, हेय आहे असे योग्य श्रद्धान हवे. शुभ चांगले ही आपली श्रद्धा इतकी खोलवर रुजली आहे की कोणत्या तरी निमित्ताने (बहाण्याने) शुभ चांगले ही मान्यता आपण कायम ठेवू पहातो. अहो, शुद्धात जाण्यासाठी

आधी शुभात आले पाहिजे ना? असे म्हणून ' पाहिजे ' या शब्दाचा जोर शुभावर देऊन आपण शुभाला महत्व देऊन आस्रव - बंधाला हेय न मानता-उपादेय मानतो व तत्त्वांसंबंधीची विपरीत मान्यता दृढ करून मिथ्यात्वाचेच पोषण करतो.

जोपर्यंत शुद्धभाव प्रकट होत नाही म्हणजेच सम्यगदर्शन होत नाही तोपर्यंत या जीवाला शुभातून अशुभ भाव व अशुभातून शुभभाव असे सतत चालू असते. शुभभाव असो की अशुभ असो, त्यात रहाण्याचा अधिकाधिक काळ अंतर्मुहुर्त आहे. म्हणजेच शुभभाव असो की अशुभभाव असो, तो अधिकाधिक अंतर्मुहुर्त काळ टिकू शिकतो. अशुभ टळून शुभभाव आपोआप येतच रहातात, त्यात शुभ करायला पाहिजे ना? असे म्हणून शुभभावामध्येच संतुष्ट होण्याची मान्यता आहे, आस्रव (शुभराग) करण्यासारखा आहे, करायलाच हवा-अशी मान्यता आहे व राग करता करता वीतराग होऊ, शुभ करता करता शुद्ध भाव प्रकट करु शकू-अशीही मान्यता आहे. या सर्वच मान्यता विपरीत आहेत व विपरीत मान्यतेलाच मिथ्यात्व असे म्हटले आहे.

ही विपरीतता मान्यतेमध्ये असल्याने त्यानुसार होणारे ज्ञान व आचरणही विपरीत होत आहे. प्रत्येकाची धडपड आचरण सुधारण्याची आहे. परंतु मान्यता विपरीत ठेऊन ज्ञान व आचरण तीन काळात कधीच सम्यक होऊ शकणार नाही.

खरं तर, समयकूदर्शनाचा मार्ग हा इतका सोपा आहे. बस्स, ख्या देव-गुरु-शास्त्रांचे ' यथायोग्य श्रद्धान ' व ' सात तत्त्वांचे यथायोग्य श्रद्धान करणे ' यालाच सम्यकूदर्शन म्हटले आहे. खरं तर हे दोन्हीही एकच आहे. मोक्षतत्त्वाच्या श्रद्धानात ख्या देवाचे श्रद्धान आले, संवर - निर्जरा तत्त्वांच्या श्रद्धानात ख्या गुरुची श्रद्धा आली व सात तत्त्वांच्या यथायोग्य श्रद्धानात ख्या शास्त्रांची श्रद्धा आली. कारण शास्त्रांचे प्रयोजनच हे आहे की सात तत्त्वांचे स्वरूप सांगून - भेदविज्ञानाची कला सांगून-वीतरागतेचा उपदेश देणे.

आजपर्यंत आस्रव-बंधाला हेय न मानता, उपादेय मानले हीच आपली फार मोठी चूक झाली.

बारकाईने पाहिले असता आस्रव-बंध वगैरे पर्याय तत्त्वांचे आपण प्रत्येकी दोन भेद पाहिले होते, द्रव्य व भाव. द्रव्यआस्रव, द्रव्यबंध, द्रव्यसंवर, द्रव्यनिर्जरा व द्रव्यमोक्ष या तर कर्माच्या अवस्था आहेत. कार्माणवर्गणा ही पुदगळ आहे व पुदगळ हे परद्रव्य आहे. आपण अजीव तत्त्वाचा अभ्यास

करताना सर्व परद्रव्यांना ज्ञेयतत्त्वात घातले होते. परंतु तसे न मानता मला अमुक कर्मचा नाश करायचा आहे. दर्शनमोह कर्म मला सम्यक्त्व करु देत नाही, नाहीतर मी कधीच सम्यक्दर्शन प्राप्त केले असते, मी कर्मचा कर्ता हर्ता किंवा कर्म माझ्या भावांचा कर्ताहर्ता असे मानणे, ह्या मायतेतील विपरीतताच आहेत.

अनेक जणांचा आरोप आहे की आस्त्रव बंध हेय म्हणता, शुभभाव हेय आहेत असे म्हणता, तर जीवाची 'आधीच मर्कट तशातही मद्य प्याला' अशी अवस्था होईल व जीव शुभ सोडून अशुभातच गुरफटून जाईल. परंतु त्यांची ही भीती निराधार आहे. शुभ चांगले आहे, करत रहाण्यासारखे आहे ही मान्यता सोडायची आहे, शुभ सोडण्याचा कुठे उपदेश आहे? हा जो स्वाध्याय चालू आहे, मान्यतेतील विपरीततेचे विवेचन चालू आहे-तो शुभराग आहे की अशुभराग? हाही शुभरागच आहे आणि शुभभाव करण्यासाठी कोणाच्या उपदेशाची गरज कुठे आहे? निगोदातल्या जीवाचेही - चारी गतीतल्या जीवांचेही - शुभअशुभभावांचे रहाटगाडगे चालूच आहे.

तुम्ही दोघी मुली आहात म्हणून मुलींचेच उदाहरण तुम्हाला देते. मुली जन्मताच आईबाप मानतात की हे तर परक्याचं धन आहे, हेय आहे. असे असले तरी लग्न होऊन परघरी जाईपर्यंत लालन-पालन, पोषण, शिक्षण, संस्कार, स्वतःच्या पायावर उभे राहून धनोपार्जन करण्याचे शिक्षण या सर्व गोष्टींमध्ये जरातरी ढिलाई होते का? उलट डोळ्यात तेल घालून जपले जाते. लग्न लागल्यावर सुरुवातीला तुम्ही वारंवार माहेरी येत रहाता व काही काळानंतर सासरी एवढ्या रमता की कधी तरी माहेरी आलात तरी कधी एकदा 'माझ्या' घरी जाईन असे वाटते. आस्रवाचेही तसेच आहे. त्याला हेय मानले, श्रद्धेमध्ये त्यागण्यायोग्य मानले तरी जोपर्यंत आस्त्रव सुटून शुद्धभाव प्रकट होत नाही तोपर्यंत अधिकाधिक उच्च प्रतीचे शुभभाव येत रहातात. शुद्धभाव प्रकट झाल्यानंतरही पुनः पुनः आस्त्रव येतच रहातात. शुद्धी वाढत जाईल तसे आस्त्रव पूर्ण सुटले नाहीत तरी कधी मी माझ्या शुद्ध भावात जाईन अशी टोचणी सतत चालू रहाते व एक काळ असा येतो की आस्त्रव बंधाचा पूर्ण अभाव होऊन मोक्षादशा, पूर्ण शुद्धी प्रकट होते.

ज्या आईला मुलीच्या कल्याणाची इच्छा असते ती सांगते - तुला माहेर 'हेय' आहे. सासर उपादेय आहे, ते तुझे स्वघर आहे. जिनवाणी

मातेलाही आमच्या कल्याणाची भावना आहे व ती सांगते आहे - अनादिपासून आस्थव-बंध करीत आलात पण हे हेय तत्त्व आहे, त्यांना सोडून निजतत्त्वाचा - स्वजीवतत्त्वाचा-आश्रय घ्या, तर संवर निर्जरा, मोक्षरूप सुख मिळेल. संवर निर्जरा होत असतानाही सुरुवातीला आस्थव-बंध काही काळ होत रहातील. परंतु कालांतराने त्यांचा अभाव होऊन पूर्ण सुखरूप, अनंत सुखरूप अशी मोक्ष अवस्था प्रकट होईल. अधिक चर्चा पुढील पत्री.

कळावे,

तुमची आई

पापरूप को पाप तो, जानत जग सहु कोई ।
पुण्यतत्त्व भी पाप है, कहत अनुभवी कोई ॥ ७१ ॥

अर्थ - जे पाप आहे त्याला पाप जाणून सगळे त्याला पापच मानतात परंतु जो कोणी पुण्यालादेखील पाप मानतो - असा अनुभवी म्हणजेच बुद्धिमान एखादा विरळाच असतो.

जब तक एक न जानता, परम पुनीत शुद्ध भाव
मूळों के ब्रत-तप सभी, शिव-कारण न कहाय ॥ २९ ॥

अर्थ - जोपर्यंत एक परम पवित्र व शुद्ध भावाचा (आत्म्याचा) अनुभव होत नाही तोपर्यंत मिथ्यादृष्टी अज्ञानी जीवाद्वारे केली गेलेली ब्रत-तप, संयम व मूलगुण-पालन मोक्षाचा उपाय म्हटला जात नाही.

जब तक एक न जानता, परम पुनीत शुद्ध भाव ।
ब्रत-संयम अरु शील-तप, निष्फल सारे जान ॥ ३१ ॥

अर्थ - हे जीवा! जोपर्यंत एक उत्कृष्ट शुद्ध वीतराग भावाचा अनुभव करीत नाहीस तोपर्यंत ब्रत, तप, शील-संयम पाळणे-हे वृथा आहे. ते मोक्षाकरिता कार्यकारी नसून पुण्य बांधल्याने संसार वाढविणारेच आहेत.

- योगिंदुदेव - 'योगसार'

सात तत्त्व - भेदविज्ञान

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

सर्व पत्रांची एकत्रित केलेली झेरॉक्स कॉपी तुम्ही दोघींनी पुन्हा वाचून काढलीत हैं कळले. मोना, महेशनी वाचले व त्यांना स्टारट्रॅकप्रमाणे अद्भुत वाटले असे तू म्हणालीस. कदाचित अविश्वसनीयही वाटले असेल. अद्भुत साहित्यही आपण मोळ्या उत्कंठतेने वाचतो त्याचप्रमाणे जरी तुम्ही तरुण पिढीने हे वाचले तरी माझा लिहिष्याचा उद्देश सफल झाला असे मी समजेन. या लेखांचे पुस्तक काढावे असे वारंवार अनेक जणांनी सुचवले आहे, ह्यादृष्टीने लवकरच प्रयत्न सुरु करणार आहे. त्यादृष्टीने आत्मापर्यंतच्या लेखांमध्ये एखादा विषय समजला नाही, अवघड वाटला, किंवा इतर काही प्रश्न अनुत्तरीत असतील तर अवश्य कळवा.

असो. आपला चालू विषय सात तत्त्वांचा आहे. सात तत्त्वांची सविस्तर माहिती आपण आजपर्यंत पहात आलो आहोत. त्यांची नावे, स्वरूप, ती सातच का, त्यांच्याबद्दलच्या आपल्या विपरीत मान्यता, तत्त्वांमध्ये हेय, ज्ञेय, उपादेयपणा कसा घटित करायचा हे सारे विस्ताराने पाहिले. आपण हेही शिकलो की 'तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यक्दर्शनं।' तेव्हा तुम्ही म्हणाल, वा! आम्हाला आता सम्यक्दर्शन झाले असणार! हां हां, अशी घाई करु नका. हे जे सात तत्त्वांचे ज्ञान झाले ते शब्दज्ञान, शास्त्रज्ञान, बहिरंगज्ञान झाले. अजून आत्मज्ञान कोठे झाले आहे? या सात तत्त्वांमध्ये 'दडलेली' आत्मज्योति अजून अनुभवास कोठे आली आहे?

तुम्हीही आता थोडे थोडे शास्त्रीय शब्द शिकला आहात त्यामुळे म्हणाल - 'निदान व्यवहार सम्यक्दर्शन तरी आहे ना?' असे जर तुम्हाला वाटत असेल तर तुम्ही भ्रमात आहात असे म्हणावे लागेल. म्हणतात ना - अर्धवट ज्ञान अधिक खतरनाक - तसा हा प्रकार झाला. अगं, ज्या जीवाने या सात तत्त्वांचा अभ्यास करून त्यांच्यातील एक स्व - चैतन्यतत्त्व ग्रहण केले, आत्मानुभव केला, त्याला निश्चय सम्यक्दर्शन

प्राप्त झाले व असे निश्चय सम्यक्दर्शन प्राप्त केलेल्या जीवाला जे सात तत्त्वांचे यथार्थ श्रद्धान असते त्याला व्यवहार सम्यक्दर्शन म्हटले जाते. म्हणून निश्चयसम्यक्दर्शन असणाऱ्यांनाच व्यवहारसम्यक्दर्शन असते.

यावर तुम्ही म्हणाल की, 'फक्त आत्म्याचाच अनुभव करावयाचा होता तर मग ही सात तत्त्व कशाला सांगितली ?' कारण नुसते मी शुद्ध आहे, चैतन्यस्वरूप आहे असे म्हणत बसल्याने आत्मानुभूती होणार नाही. सर्वज्ञाच्या वाणीमध्ये जसे शुद्ध आत्म्याचे स्वरूप सांगितले गेले तसेच जर श्रद्धान झाले तरच आत्मानुभूती होईल. त्यासाठी आगमाचा अभ्यास व गुरुच्या तोंडून उपदेश ऐकूनच योग्य तो तत्त्वनिर्णय केला पाहिजे, अंतर्मुख होऊन विचारमय्यन केले पाहिजे.

समयसारमध्ये १२ व्या गाथेत असे सांगितले आहे की, नऊ तत्त्वांमध्ये (पुण्य व पाप भिन्न करून सात तत्त्वांनाच येथे नऊ तत्त्व म्हटले आहे) एक आत्माच प्रकाशमान आहे व नऊ तत्त्वरूपाने होऊन देखील तो आपला शुद्ध स्वभाव सोडत नाही. या सात तत्त्वांमध्ये काही शुद्ध भाव, काही अशुद्ध भाव, काही मिश्र भाव आहेत परंतु चेतनास्वभाव तर त्या सर्वांपासून भिन्नच अनुभवास येतो.

शास्त्रामध्ये अग्निचे उदाहरण दिले आहे. जसे जळणारे लाकूड, जळणारे गवत व जळणारी गोवरी यांना पाहिले असता अग्नि देखील लाकडाच्या, गवताच्या व गोवरीच्या आकाराचा दिसतो, परंतु अग्निचा मूळ ज्वलन स्वभाव पाहिला असता एक ज्वलन स्वभावरूपच अग्नि आहे, तो भिन्न भिन्न प्रकारचा नाही असे लक्षात येते.

आपल्याला आत्मानुभव करायचा आहे त्यासाठी चार गोष्टी आवश्यक आहेत.

१. खन्या देव, गुरु व शास्त्रांचे यथार्थ स्वरूप ओळखून त्यांची छ श्रद्धा - आपण वर पाहिले की जिनेंद्रांनी सांगितलेल्या उपदेशानेच आपल्याला सम्यक्दर्शन होणार आहे. त्यासाठी जिनेंद्राचे स्वरूप, त्यांनी सांगितलेला उपदेश (सत्त्वास्त्र) व त्या उपदेशानुसार आत्मानुभव केलेले मुनी, यांच्या निर्णयानेच आपल्याला खरा उपदेश प्राप्त होणार आहे. देवाची नुसती पूजा भक्ती असा अर्थ येथे अभिप्रेत नाही.
२. सात तत्त्वांची यथार्थ प्रतीती - आपण ज्या विपरीत मान्यता पाहिल्या त्या विपरीत मान्यता सोडून, तत्त्वांचे खरे स्वरूप जाणून,

त्यावर वारंवार विचार करून, ती तत्त्व खरोखरीच तशीच आहेत असा परीक्षापूर्वक निर्णय करणे व प्रतीती करणे.

३. स्व पर भेद विज्ञान - मी कोण, पर कोण हे जाणून स्व ला स्व जाणणे - मानणे वं पराला पर जाणणे - मानणे. सात तत्त्वांमध्ये स्व - पर भेदविज्ञान करणे.

४. आत्मानुभूती - स्व कोण आहे हे जाणल्यानंतर - समजल्यानंतर वारंवार अंतर्मुख होऊन 'स्व' ची अनुभूती करण्याचा अभ्यास करणे. ही आत्मानुभूती आपल्याला करायची आहे. आत्मा कसा आहे व त्याचा अनुभव कसा करायचा याचा उपदेश अरहंत भगवंतांनी दिला, त्यानुसार अनेक जीवांनी आत्मानुभव केला, अनेक आचार्यांनी ग्रंथरचना करून हा मार्ग लिहून ठेवला. 'आम्ही स्व ला ओळखून निजवैभवाचा आनंद उपभोगत आहोत, तुम्हीही आपापल्या निजवैभवाला जाणा व त्याचा उपभोग घ्या.' - असा उपदेश त्यांनी आपल्याला दिला.

वरील चार गोष्टीपैकी पहिल्या दोन गोष्टींवर आपण पूर्वीच्या पत्रांमध्ये सविस्तर चर्चा केलीच आहे. आजचा आपला विषय आहे भेद विज्ञान. येथे केवळ कोणत्याही दोन गोष्टींमध्ये भेद पाडणे असा अर्थ नसून, मी स्वतः व अन्य गोष्टी यांमध्ये लक्षण जाणून भेद करणे असा अर्थ आहे. भेदविज्ञान तर सहजच होत रहाते. छोट्याशा बाळालाही ही आई माझी आहे असे समेजते. त्यामुळे आपल्या आईने दुसऱ्या बाळाला हातात घेतले की त्याला राग येतो, रडू येते.

आत्माच वर सांगितल्याप्रमाणे भेदविज्ञानामध्ये ज्या दोन गोष्टींमध्ये - पाठ्यांमध्ये - भेद करायचा आहे त्यातील एक पार्टी मी स्वतः हवी व दुसऱ्या पार्टीत इतर गोष्टी. केवळ दोन वेगवेगळ्या पाठ्यांमध्ये भिन्नता करणे म्हणजे भेदविज्ञान नव्हे.

क्रिकेटच्या मँचेस सध्या चालू आहेत. त्यामध्ये इंग्लंड, न्यूझीलंड, श्रीलंका व गैरे खेळत असताना त्यात कोण जिंकतो, कोण हरतो याबद्दल आपल्याला फारसे सोयरसुतक वाटत नाही. पण काल तेच भारत - पाकिस्तानची मँच झाली त्यावेळी करोडो लोकाचे डोळे T. V. वर लागले होते व प्रत्येक क्षणी श्वास रोखून कोण जिंकतो याकडे लक्ष लागले होते. कारण त्यामधील एक पार्टी आपण होतो.

तेथे ११ - ११ जण खेळत होते, परंतु आख्या भारताचे प्रतिनिधीत्व करत असल्याने ही टीम म्हणजेच भारत, म्हणजेच आम्ही, असे सर्वांनी न शिकवता सहजच गृहीत धरले होते व आपण जिंकताच म्हणजे ही खेळणारी टीम जिंकताच सास्या भारतभर आनंदाचे उधाण आले होते.

तद्वतच आत्मा म्हणजेच मी असा अहंपणा - 'मी' असा पक्का निर्णय - होईल तेव्हा दुसऱ्या पार्टीमध्ये शरीर, कर्म, राग द्वेष व इतर सर्व पदार्थ येतील. आपल्या सर्व जीवांना represent (प्रतिनिधित्व) करणारा जो आत्मा या दुसऱ्या पार्टीचा पराभव करून पूर्ण शुद्ध रूपास प्राप्त होईल - म्हणजेच सिद्ध परमेष्ठी बनेल - कायमसाठी मुक्त होईल - अशावेळी आपणा सर्वांना आनंदाचे उधाण न आले तरच नवल! तद्वतच ज्याने अरहंत अवस्था प्राप्त केली त्यांच्याबद्दलही भक्तीने, आदराने, अनंदाने आपले मन भरून न आले तर नवल! तसेच जे मुनी आहेत - आचार्य उपाध्याय व साधु आहेत ज्यांनी हा मोक्षमार्ग प्रकट केला आहे त्यांना पाहून अथवा त्यांच्या गुणांचे स्मरण होताच आपल्याला भक्तीभाव निर्माण न झाला तर नवलच!

अशा देव व गुरुंनी स्वतः अवलंबिलेला मार्ग साच्या जगताला सांगितला, कुठलेही Trade Secret न ठेवता, कुठल्याही मत पंथोचा आग्रह न धरता, प्राणिमात्रांना हा उपदेश दिला. त्या केवलिप्रणित धर्माबद्दल म्हणजे सत्त्वास्त्राबद्दल भक्ती वाटणेही साहजिक आहे - त्यासाठी कुणी शिकवावे किंवा जोर जबरदस्ती करावी-अशी आवश्यकताच रहात नाही.

'मी' कोण आहे हे कळताच आपली पार्टी लक्षात येईल व त्यापुढच्या गोष्टी सहजच आहेत. सारी गडबड, सारा घोटाळा इथेच आहे - मुळातच चूक आहे. 'मी' समजण्यातच चूक झाली आहे त्यामुळे विरोधी पार्टीलाच आपली पार्टी समजून त्यांना 'चिदर अप' करण्यात आपण आजपर्यंत वेळ घालविला व मूर्खपणा केला.

ह्या 'मी' चे म्हणजेच 'स्व' चे, आत्म्याचे स्वरूप काय आहे? हे तर ऐका. ऐकल्यानंतर ते खेरे की खोटे याचा निर्णय तर तुमच्याच हाती आहे. परंतु न ऐकताच निषेध करू नका.

विश्वातील समस्त गोष्टी या सात तत्त्वांमध्ये गर्भित आहेत. यामध्ये मी आणि इतर सर्व गोष्टी अशा दोन पार्व्या आहेत. मी म्हणजे फक्त मी

- जीवतत्त्व - ज्यामध्ये माझे ज्ञानदर्शन आहे तो मी व परामध्ये अजीवतत्त्व, आस्थवतत्त्व, बंधतत्त्व, संवरतत्त्व, निर्जरातत्त्व व मोक्षतत्त्व.

पहा बरं, आपण असे समजू या की तराजूच्या दोन पारऱ्यांपैकी एका पारऱ्यात 'मी' - ज्ञानदर्शनमय जीवतत्त्व व दुसऱ्या पारऱ्यात या विश्वातील समस्त चराचर गोष्टी - इतर अनंत जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, काल, धनसंपत्ती, दुनियेतील सर्व वैभव, पृथ्वी, ग्रह, तारे, नक्षत्रे, स्वर्ग, नरक-सारं काही, एवढेच काय पण रागद्वेषरुपी विकारी पर्यायी, संवर, निर्जरा, मोक्षरुपी शुद्ध पर्यायी, तरीदेखील 'मी' वाले पारऱ्येच भारी होईल - जड होईल. विश्वातील या सर्व तत्त्वांपासून 'मी' भिन्न तर आहेच पण सर्वाहून श्रेष्ठ आहे. या सर्व गोष्टी एका समयात जाणण्याची माझी शक्ती आहे. समयसार गाथा ३१ मध्ये लिहीलेच आहे की, हा आत्मा इतर द्रव्यांपासून ज्ञान स्वभावाने 'अधिक' आहे - श्रेष्ठ आहे. इंद्रियांना जिंकून जो ज्ञानस्वभावाद्वारे अधिक असलेल्या निज आत्म्याला जाणतो त्याला जितेंद्रिय म्हणतात. येथे मनुष्य पर्यायाबद्दल किंवा सध्याच्या प्रकट ज्ञानाबद्दल चर्चा चालली नाही. 'मी' म्हणताच त्रिकाल शुद्ध केवलज्ञानशक्तीरूप अनंत गुणसंपत्र असा मी एक, त्या 'मी' अर्थात 'स्व' बद्दल आपण चर्चा करीत आहोत व अशा 'स्व' चा - 'मी' चा अनुभव आपल्याला घ्यायचा आहे.

बोलताना आपण 'मी' हा शब्द शरीरासहितच्या या मनुष्यपर्यायी साठी वापरतो. तसे बोलणे हे योग्य असले तरी तो उपचार आहे. उपचार हा बोलण्यापुरता असतो. तसेच मानले तर ती चूक होईल.

जसे, आई म्हणताच जन्म देणारी माझी आई असे आपल्या लक्षात येते. प्रत्येकाची स्वतःची आई असते व ती एकच असते. आता उपचाराने सासूलाही आई म्हटले जाते, सावत्र आईलाही आई म्हटले जाते व सभेमध्ये माझ्या माता भगिनींनो म्हणून लाखो स्त्रियांना माता म्हटले जाते, पण तो उपचार आहे, बोलण्यापुरता आहे.

तुम्हा दोघींना विचारले - तुमची आई कोण? तर तुम्ही फक्त माझ्याकडे च बोट दाखवाल. अशावेळी दुनियेतल्या सर्व स्त्रिया काय आया नाहीत? माता नाहीत? आहेत. पण त्या 'तुमची आई' नाहीत.

तदृतच माझे ज्ञानदर्शन असणारे ते जीवतत्त्व म्हटल्यावर साहजिकच

प्रश्न उद्भवतो की विश्वातील इतर जीव काय जीव नाहीत? त्याचे उत्तर असे की - ते जीव तर आहेतच पण 'स्व' जीव किंवा माझे जीवतत्त्व नाही. माझा जीवपणा त्यांच्यात नाही म्हणून त्यांना माझ्या अपेक्षेने अजीवतत्त्व म्हटले आहे. स्व-जीवतत्त्वाच्या अपेक्षेने इतर सर्व जीव - आई, बाप, पुत्र, देव, गुरु हे सर्व इतर जीव - अजीवतत्त्वामध्ये येतात. अरहंत सिद्धांना अजीवतत्त्व म्हणताच लोकांना धक्का बसतो. लवकर पटत नाही व खरे सांगायचे तर पचतही नाही.

सोलापुरी इंद्रध्वजविधानाच्या वेळी शिविरात असेच झाले. छहढालेची दुसरी ढाल मी शिकवत होते. त्यावेळी अजीव तत्त्वाचे स्वरूप ऐकून अनेक स्त्रियांनी अरहंत सिद्धांना अजीव तत्त्व म्हणण्यावर आक्षेप घेतला. अपेक्षा समजावून सांगितल्यावर देखील, "अहो, असं म्हणायला फार ऑक्वर्ड वाटतं हो!" असे म्हणू लागल्या. अजून आपल्याला म्हणायलाही जड जाते तर मानायला हा जीव कधी तयार होणार?

अजीवतत्त्वाचे तसेच इतरही सर्व तत्त्वांचे स्वरूप आपण पूर्वीच्या पत्रांमध्ये पाहिलेच आहे, त्यामुळे आता पुन्हा ते लिहिण्याची गरज नाही.

प्रश्न आहे, जर तुम्ही 'मी' ला किंवा 'स्व' ला ओळखा म्हणता तर ओळखायचे कसे?

यावर आचार्य कुंदकुंद म्हणतात, 'अरे हा आत्मा तर आबालगोपाल सर्वांना निरंतर अनुभवास येत आहे.'

'काय म्हणतेस काय?' असा मोठा आ वासलात नां?

आपल्या या 'अद्भुत कथेचा' उलगडा आता पुढील पत्रात करावा लागेल.

लवकरच भेटूया.

कळावे,

तुमची

आई

सात तत्त्व - आत्मानुभूती

प्रिय सौ. रीना व सौ. मोनास

अनेक उत्तम शुभाशीर्वाद.

तुम्ही या पत्राची खूपच आतुरतेने - उत्सुकतेने वाट पहात आहात हे समजले. सात तत्त्वांमध्ये एक चैतन्यज्योतिस्वरूप आत्माच प्रकाशमान आहे व तो नित्य उद्योतरूप आहे, निरंतर सर्वांच्या अनुभवास येत आहे असे आचार्य सांगतात तेव्हा साहजिकच प्रश्न उद्भवतो की मग तो आत्मा आमच्या अनुभवास का येत नाही?

पहा बरं, 'तो आत्मा' असे म्हणून आपण स्वतःला भिन्न मानले व आत्म्याला दुसरा कोणीतरी असे मानले. यासाठी वारंवार स्वाध्याय, शास्त्रवाचन हवे. द्रव्य गुण पर्याय, सामान्य विशेष गुण, सहा द्रव्यांचे स्वरूप, सात तत्त्वांचे स्वरूप एवढ्या गोष्टी आता तुम्हाला नीटपणे समजल्या आहेत. आता तुम्ही स्वतः शास्त्र, धार्मिक साहित्य वाचले पाहिजे, शक्य असेल तर चर्चा, शिबिरे, प्रवचनं ऐकली पाहिजेत. आपल्याला समजणार नाही हा किंतु मनात ठेवण्याची गरज नाही. अजूनही तुम्हाला चार अभाव, सहा कारक, निमित्त-उपादान, निश्चय-व्यवहार नय, लक्षण-लक्षणाभास, कर्म, गुणस्थान वर्गैरे अनेक गोष्टी शिकायच्या आहेत. ते शिकल्यानंतर वस्तुस्वरूपाचा यथार्थ निर्णय करायला आपल्याला अधिक सोपे जाते.

सात तत्त्वांहून मी भिन्न आहे एवढे जाणून 'स्व' चा बोध होत नाही. यासाठी आता या 'स्व' बद्दल आपण अधिक माहिती घेऊया.

मी ज्ञानदर्शनमय आहे व माझे कार्य जाणणे - जाणणे - जाणणे - असे प्रत्येक समयाला चालू आहे. रात्रंदिवस हे जाणणे चालू आहे. हे जाणण्याचे काम मी, माझ्या ज्ञानाद्वारे करीत आहे. परंतु आपले संपूर्ण लक्ष जाणण्यात येणाऱ्या गोष्टींकडे म्हणजेच 'ज्ञेय' पदार्थांकडे - जे जाणले जात आहे अशा पदार्थांकडे केंद्रित झालेले आहे. जो जाणतो तो 'ज्ञायक' (ज्ञाता) व जे जाणले जाते ते 'ज्ञेय'.

आता लिहिताना मला कागद दिसतो आहे. त्या कागदाबद्दलची

मला खात्री आहे, पंख्याचा थंड वारा येत आहे त्याची खात्री आहे, ट्रॅफिकच्या आवांजाचे ज्ञान होत आहे, शोजारी पेटिंग चालले आहे त्याचा वास येत आहे. या सर्व गोष्टी म्हणजेच 'ज्ञेय' माझ्या ज्ञानात येत आहेत. त्या सर्व गोष्टीची मला अनुभूती म्हणजेच ज्ञान होत आहे. परंतु या सर्वांना जाणणारा मी आहे, मी माझ्या ज्ञानाद्वारे या सर्व गोष्टी जाणत आहे अशी अनुभूती प्रत्येकाला होत असूनही आजपर्यंत तिकडे आपण कधी लक्ष्य दिले नाही.

पुस्तकात अक्षरे छापली आहेत परंतु पुस्तकामध्ये ज्ञान गुण नाही म्हणून अक्षरांचे ज्ञान त्याला नाही व अक्षरांद्वारे जो अर्थ त्यातून अभिप्रेत होत असतो त्याचेही ज्ञान पुस्तकाला नाही. मी ज्ञानमय आहे व ज्ञानाद्वारे इतर गोष्टींना जाणू शकतो. पुस्तकातील अक्षरांचे व त्यांच्या अर्थाचेही ज्ञान करणारा मी ज्ञायक आहे व मी जाणत आहे म्हणून समोरील या गोष्टी माझे ज्ञेय आहे.

'पर' ज्ञेयाला जाणण्यात आपण सर्वजणांच हुपार आहोत. प्रश्न आहे 'स्व' ला म्हणजे स्वज्ञेयाला जाणण्याचा. प्रत्येक समयाला आपली जाणण्याची क्रिया चालू आहे. ती क्रिया नुसती ज्ञेयालाच प्रसिद्ध करीत नसून ज्ञायकाचीही प्रसिद्धी करीत असते.

मोना, तू आम्हाला वेरुळची लेणी पहावयास नेले होतेस. अंधाऱ्या गुफेमध्ये काहीच दिसत नव्हते. तेवढ्यात गाईडने लाईट लावून कोरीव काम, मूर्तीं दाखवण्यास सुरुवात केली. लगेचच सर्वजण त्या मूर्तींकिलेचे कौतुक करून वाहवा असे म्हणू लागला. त्या मूर्तीं तर प्रथमपासून तेथेच होत्या परंतु प्रकाश पडताच त्यांचे सौदर्य दिसू लागले. म्हणजेच त्या मूर्तीं फक्त स्वतःला प्रसिद्ध न करता त्या प्रकाशालादेखील प्रसिद्ध करीत नव्हत्या का? अर्थात प्रकाशाचे अस्तित्व दाखवत होत्या. पण हे आपल्या लक्षातच येत नाही.

स्वच्छ संथ पाण्यात जे प्रतिबिंब पडते, ते पाण्याची स्वच्छता जाहीर करते. आरशातील प्रतिबिंब आरशाची स्वच्छता प्रसिद्ध करते. आपण भिंतीसमोर उभे न रहाता, आरशासमोर उभे राहून आपले प्रतिबिंब न्याहाळतो कारण पदार्थांना प्रतिबिंबित करण्याचा गुण आरशामध्ये आहे. आरशात केवळ रूप - रंगच प्रतिबिंबित होतात पण ज्ञानदर्पण असा विशिष्ट आहे की त्यात पदार्थांचे स्पर्श, रस, गंध, वर्ण, आवाज तर झळकतातच, परंतु अरुपी (Invisible) व सूक्ष्म गोष्टींना जाणण्याचे सामर्थ्य, दूरवर्ती पदार्थ, सर्व द्रव्यांच्या भूत, वर्तमान, भविष्यकालीन पर्यायी

जाणण्याचे सामर्थ्य, स्वतःच्याही अनंत गुण पर्यायीना जाणण्याचे सामर्थ्य देखील त्याच्यात आहे.

स्व आणि पर यांचे भेदज्ञान म्हणजे लक्षणांद्वारे भिन्ब भिन्ब गोष्टींना भिन्ब भिन्ब ओळखणे. ज्ञान हे 'स्व'चे प्रकट लक्षण आहे व ज्यामध्ये माझे ज्ञानदर्शन नाही ते सर्व पर आहे. आपण आजपर्यंत असे मानत आलो होतो की डोळे, कान, नाक इत्यादी इंद्रियं हे जाणण्याचे काम करतात, शरीराला ज्ञान होते. परंतु आता इतक्या दिवसांच्या अभ्यासाने हे समजले की शरीर तर पुदगल आहे; कारण त्यात स्पर्श, रस, गंध, वर्ण हे गुण आहेत, परंतु ज्ञान नावाचा गुण नाही. माझे ज्ञान हे लक्षण ज्यामध्ये आहे तो मी आहे.

प्रत्येक समयाला आपण जे जाणतो ते ज्ञेय, जो जाणतो तो ज्ञाता, ज्ञानाद्वारे जाणतो. म्हणून ज्ञान हे साधन व जाणण्याची क्रिया या चारही गोष्टी होत असतात. म्हणजे मी ज्ञानाद्वारे, ज्ञेयाला जाणतो. या चारही गोष्टी आपल्या लक्षात येत असतात, ज्ञानात येत असतात, अनुभवास येत असतात. जेथे जेथे जाणण्याची क्रिया होईल तेथे तेथे ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान व जाणण्याची क्रिया हे सर्व अवश्य आपल्याला समजते.

या चारही गोष्टी हजर असताना व आपल्या ज्ञानात देखील येत असतांना आपले संपूर्ण लक्ष फक्त ज्ञेयावरच आहे. त्यामुळे ज्ञेयाची आपल्याला १००% खात्री आहे. T.V. पाहताना T.V. हे ज्ञेय, ज्याने जाणले तो ज्ञाता, ज्याच्या द्वारे जाणले ते ज्ञान व जाणले गेले ती क्रिया-अशा चार गोष्टी आपल्यां अनुभवास येतात. असे असले तरी देखील एखाच्याला सांगितले की हा जाणणाऱ्हा जो आत्मा आहे तोच तू आहेस, तर 'हा आत्मा-फात्मा आपल्याला माहित नाही', 'असता तर दिसत का नाही, 'किंवा 'तुम्ही म्हणता आहात तर असेल बुवा आत्मा!' असे उत्तर येईल.

स्व पर भेदविज्ञान व आत्मानुभूती या प्रत्यक्षात करण्याच्या गोष्टी - Practical, Experiment प्रात्यक्षिकं आहेत. आपण रात्रंदिवस जाणण्याचे काम तर करतच आहोत. ते जाणणे चालू असताना प्रत्येक वेळी असे विश्लेषण आपल्या मनात सतत केले पाहिजे. जेवताना, स्वयंपाक करताना, T. V. बघताना, प्रत्येक वेळी या जाणण्याच्या क्रियेमध्ये-मी जाणत आहे, ज्ञानाद्वारे जाणत आहे, जे जाणण्यात येत आहे ते ज्ञेय आहे असा अभ्यास - सराव - प्रॅक्टिस - करायला हवी. वारंवार असा अभ्यास केल्याने 'स्व' कडे वर्ळण्याची - स्व कडे लक्ष नेण्याची सवय - प्रॅक्टिस होऊ लागते.

तुम्ही म्हणाल - ' बस एवढेच ना ! मग होणार ना आम्हाला स्व पर भेद विज्ञान व आत्मानुभूती ? त्यात काय, जाणणारा तो मी व ज्ञेय सारे पर ' बस ! ' हो, हो, अगं, सर्वज्ञ भगवान देखील स्व ला आणि संपूर्ण पराला जाणतात. परंतु आपल्यात व त्यांच्यात केवढा मोठा फरक आहे. सर्व जाणत असूनही सर्वज्ञाना राग-द्वेष-मीहाचा लवलेशही नाही, ते पूर्ण वीतरागी आहेत. आपण ज्ञेय वस्तुंना जाणत असतांना आपले ज्ञान मोह, राग, द्वेष यांनी मिथित - कलुषित आहे.

ज्ञेय वस्तुला जाणताना आपण फक्त जाणणारे आहोत असे लक्षात न घेता, ती ज्ञेय वस्तु म्हणजेच मी, किंवा ती ज्ञेय वस्तु माझी, मी त्या ज्ञेय वस्तुचा कर्ता किंवा त्यात बदल करणारा अथवा ज्ञेय वस्तुंना भोगणारा मी - अशी चुकीची मान्यता केल्यामुळे ज्ञेयासंबंधीचे ज्ञानही दूषित होत आहे. जसे, शरीर हे ज्ञेय आहे परंतु शरीर म्हणजेच मी असे आपण आजपर्यंत मानत आलो आहोत (एकत्वबुद्धी). मुलं-बाळं, धन-संपत्ती इत्यादी ज्ञेय आहे परंतु हे सारे माझे आहेत असे मानले (ममत्वबुद्धी). मुले मोठी झाली अथवा धनाचा संयोग झाला त्यावेळी ते ज्ञेय असूनदेखील मी मुलांना मोठे केले, मी धन कमावले (कर्तृत्वबुद्धी). तसेच परपदार्थाचा संयोग झाला त्यात सुख मानले व वियोगात दुःख मानले (भोक्तृत्वबुद्धी). अशाप्रकारे एकत्व, ममत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व या मान्यतांनी युक्त असल्याने ज्ञेयासंबंधीचे ज्ञान विपरीत झाले आहे.

नुसते परपदार्थ माझे एवढे मानून हा जीव थांवला नाही, तर त्या परपदार्थबद्दल वाटणारा मोह-राग-द्वेषही त्याच्या ज्ञानात येत असल्याने मोह-राग-द्वेष हे माझे स्वरूप आहे, माझा स्वभाव आहे असे या जीवाने मानले. मोह-राग-द्वेष म्हणजेच आम्रव व बंध - विकारी भाव.

म्हणजे आता ज्ञानामध्ये आत्मा (ज्ञाता) ही जाणला जात आहे, परपदार्थही जाणले जात आहेत, आत्म्यातील विकारी - अविकारी भावही जाणले जात आहेत व पुण्य पापही जाणले जात आहेत. हे सर्व ज्ञानात येत असतांना ' मी ' पणा फक्त स्व आत्म्यातच दिसेल, अन्य सर्व गोष्टींमध्ये अहंपणाचा - ममपणाचा भाव रहाणार नाही तेक्हाच स्व अनुभूती होईल. परपदार्थ किंवा आपल्यातच उत्पन्न होणारे रागद्वेष यांना जाणण्या न जाणण्यामुळे काही फरक पडणार नाही, त्यांना " आपले " जाणण्यात, निजरूप जाणण्यामध्ये मिथ्यात्व होते. त्यांना ' पर ' रूपात जाणण्याने व

स्वतःलाच निजरूपात जाणण्याने फायदा होणार आहे.

पराला म्हणजेच ज्ञेयाला जाणतांना हे रागद्वेष उत्पत्ति होत आहेत, म्हणून स्व - पर भेदविज्ञान करतांना या रागद्वेषालाही पराच्या खात्यात जमा करण्यात येत आहे. त्यांना पुद्गल म्हटले आहे, परदव्य म्हटले आहे, परभाव म्हटले आहे, चैतन्याचा विकार असूनही त्यांना जड म्हटले आहे. शुद्ध स्वरूपाचा अनुभव घ्यायचा असल्याने रागद्वेषांना पुद्गलाचे आहेत असे सांगून त्यावरचे आपले स्वामित्व सोडवले आहे. अपेक्षा नीट लक्षात घेतली पाहिजे. लग्न झाल्यावर आपला मुलगा बायकोच्या कह्यात-आहारी गेला की आई म्हणते बाब्या आता बायकोचा झाला. तद्वतच ही सर्व विचारांमध्ये - विकल्पांमध्ये - श्रद्धेमध्ये घ्यायची बाब आहे. ज्ञानामध्ये तर असेच येणार की रागद्वेष जीवच करत आहे, त्याची ती विकारी अवस्था आहे.

डॉ. हुकमचंदजी भारिल्ल यांच्या 'समयसार अनुशीलन' भाग १ पृ. २०८, २०९ वर यासंदर्भात विस्तृत विवेचन आहे तेही वाचून काढा. त्यांनी लिहिले आहे की, "तुझ्या आत्म्याची सिद्धी केवळ यासाठी होत नाही की अनुभूतीस्वरूप भगवान आत्मा निरंतर जाणण्यात येत असतांनाही तू त्याला 'निज' जाणत नाहीस, त्यात आपलेपणा स्थापित करीत नाहीस व त्याच समयात जाणण्यात येणाऱ्या रागादिंमध्ये तू आपलेपणा करीत आहेस, परपदार्थांमध्ये आपलेपणा करीत आहेत. बस! चूक फक्त एवढीशीच आहे, ही चूक सुधारताच तुझे कल्याण होण्यास वेळ लागणार नाही."

त्याच पानावर पुढे स्वामिजींचे कथन लिहिले आहे, - "अनुभूतीस्वरूप भगवान आत्मा सदैव अंतरंगातच विरुद्धज्ञान आहे, निरंतर अनुभवात देखील येत आहे. उणीव फक्त याच गोष्टीची आहे की हा जो ज्ञायक रूपात ज्ञानात येत आहे, तोच मी आहे असे आत्मज्ञान उदित होत नाही."

पहा बरं! आहेत की नाही ज्ञानी लोकांचे आपल्यावर अनंत उपकार! अनेक वर्षांच्या अभ्यासातून अध्यात्मासारखा विषय त्यांनी अतिशय सोप्या भाषेत आपल्यासमोर मांडला आहे.

तुम्ही म्हणाल स्व ला जाणले काय नी पराला जाणले काय, आम्ही ज्ञानच तर करत आहोत. मग बिघडले कोठै व 'स्व' ला जाणण्यात लाभ तो कसला?

अतिशय चपखल प्रश्न आहे व त्याचे उत्तरही मार्मिक आहे, आत्मा

हा ज्ञान, दर्शन, सुख, वीर्य वगैरे अनंत गुणांचा पिंड आहे. जेथे ज्ञान आहे तेथेच अविनाभावीपणे इतरही अनंत गुण आहेत. ज्ञान ज्यावेळी स्व ला म्हणजे-स्वतःच्या आत्म्याला जाणते, त्यावेळी त्या आत्म्यातील सर्व गुणांचे वेदन - अनुभूती होते व ही अनुभूती म्हणजेच 'अतीद्रिय आनंद' होय. अतींद्रिय ज्ञान हे अतींद्रिय आनंदाने युक्त आहे. ज्ञानापासून आनंद वेगळा करताच येत नाही. जीव जसा ज्ञानमय आहे तसाच आनंदमय आहे. शास्त्रांमध्ये वेगवेगळ्या गुणांना मुख्य करून - त्या त्या गुणांच्या अपेक्षेने आत्म्याला चिदघन (चैतन्याचा घनपिंड), विज्ञानघन, आनंदघन, वीर्यघन असे म्हटले आहे. हे सुख स्वाधीन आहे, निरपेक्ष आहे, बाधारहित आहे, निराकुल आहे.

तुम्ही म्हणाल आम्हाला तर 'परा'ला जाणतानाही सुख होत आहे. धन मिळवताना, T.V. बघताना, लाडू खातानाही आम्हाला सुखच होत आहे. परंतु हे इंद्रिय सुख पराधीन आहे, दुसऱ्याची अपेक्षा तेथे आलीच. इंद्रिय ठीक हवीत, धन संपत्ती - T.V. हवा. बरं, एवढे सगळे असूनही 'शरीरात रोग' - वेदना असतील तर या सर्व गोष्टींमध्ये सुख वाटेनासे होते. शिवाय कोणत्या क्षणी हे सुख नष्ट होईल सांगता येत नाही, हे ओळखतेने युक्त आहे. हे सुख मिळवण्यासाठी व टिकवण्यासाठी चिंता, भीती व इतर Tensions तर आहेतच आहेत.

याउलट आत्म्याला जाणायचं आहे-त्याचा आनंद उपभोगायचा आहे- तर तो आत्मा कुठे शोधायची गरज नाही. मंदिरात, तीर्थक्षेत्री तो मिळणार नाही. मी स्वतःच आत्मा आहे, ज्या योगे - ज्या साधनाने त्याला जाणायचे आहे ते साधन-ज्ञान तर माझा स्वभाव आहे - मी स्वतःच ज्ञानमय आहे व ज्या क्रियेच्या द्वारे जाणायचे आहे ती जाणणे ही क्रिया तर निरंतर चालूच आहे.

इतकी सहज सुलभ प्रक्रिया आहे. बस, ज्ञान जे परसन्मुख आहे त्याला स्वसन्मुख करावयाचे आहे. खरे तर करावयाचे हा शब्दही अनावश्यक आहे. स्व 'ची रुची व महिमा जागृत होताच ज्ञान वारंवार स्व कडेच वळते. या आत्मानुभूतीसाठी कुठलेही कर्म आडवे येऊ शकत नाही की कुठलाही संयोग त्यात विघ्न आणू शकत नाही. पंचम काळ त्याला बाधक नाही. ज्यांना आत्मानुभवाची तीव्र इच्छाच नाही असे लोक कर्माचा, संयोगाचा व काळाचा 'बाऊ' करून पळवाट शोधू पहातात. कारण अनादिपासून आपल्याला काम-भोग-बंधाचीच कथा-वार्ता सुलभ वाटत आली आहे. परस्पर उपदेशही आपण त्याचाच देतो. परंतु आत्म्याची कथा

सहज सुलभ असूनही ती कधी ऐकली नाही व ऐकली तर त्यावर विश्वास ठेवला नाही. आत्म्याच्या भानगडीत पडून, आहे त्या ऐहिक सुखावर (?) लाथ मारायला कोणी तयार नाही.

परंतु हे सुख पुढच्या भवात सोबत येणार नाही. पहा बरं, आपल्या सायनमधली पाच मजली इमारत क्षणार्धात कोसळली. आयुष्यभर मिळवलेली संपत्ती किती कामाला आली? लातूरच्या भूकंपात हजारो माणसे काही सेकंदातच मृत्युमुखी पडली, घरेदारे धुळीस मिळाली. ना जीवनाचा भरवसा, ना संपत्तीचा भरवसा.

अतींद्रिय ज्ञान व आनन्द तर पुढच्या भवामध्येही सोबत जाते. एकदा याचा अनुभव घेतला की उत्तरोत्तर त्यात वाढच होत जाते व पूर्णता होऊन केवलज्ञान व अनंत सुखाची प्राप्ती होते.

आत्मानुभव हेच जिनशासन आहे, सर्व प्रवचनांचा सारे आहे. आत्मानुभवाचे स्वरूप जाणताच ते प्रकट करून स्वतःचे कल्याण करून घे-असे कोणाही बुद्धीमानाला सांगण्याची काही गरजच उरत नाही. तुम्हीही हा कल्याणाचा मार्ग अंगिकार करालच अशी खात्री आहे. कठावे,

तुमची आई

दौल ' समझ, सुन, चेत, सयाने काल वृथा मत खोवै ।
यह नरभव फिर मिलन कठीन है, जो सम्यक् नहिं होवै ॥

अनंतगुणांचे वैभव-दौलत ज्याच्या जवळ आहे अशा हे विवेकी जीवा! तू तत्त्वज्ञान समजण्याचा प्रयत्न कर, ऐक आणि ऐकून जागृत हो. हे सूज जीवा! आपल्या क्षणभंगुर आयुष्यातील काळ वृथा दवडू नकोस कारण ह्या भवातच सम्यक्दर्शन प्राप्त केले नाहीस तर हा नरजन्म पुनर्भूत प्राप्त होणे फार कठीण आहे.

- पं. दौलतरामजी - ' छहढाला ' ३री ढाल - १७

— पं. दिनेशभाई शहा —

१) लघु जैन सिद्धांत प्रवेशिका	७ सीडीजू	१३) समयसार	७५ सीडीजू
२) बालबोध पाठमाला	४ "	१४) प्रवचनसार	५० "
३) वीतराग विज्ञान पाठमाला	५ "	१५) नियमसार	३६ "
४) तत्त्वज्ञान पाठमाला	५ "	१६) अष्टपाहुड	२५ "
५) गुणस्थान विवेचन	५ "	१७) पंचास्तिकाय*	६ "
६) कारण कार्य रहस्य	१ "	१८) कार्तिकेयानुप्रेक्षा	१९ "
७) छहढाळा	४ "	१९) आत्मसिद्धि	१२ "
८) बृहद् द्रव्यसंग्रह	८ "	२०) समयसार नाटक	१८ "
९) रत्नकरंड श्रावकाचार	१३ "	२१) योगसार	५ "
१०) मोक्षमार्ग प्रकाशक	२३ "	२२) पंचाध्यायी*	८ "
११) अनुभवप्रकाश	८ "	२३) तत्त्वार्थसूत्र	१८ "
१२) इष्टोपदेश	५ "	२४) पुरुषार्थसिद्धिउपाय	१६ "
२५) परमात्म प्रकाश		२५ सीडीजू	

— डॉ. उज्ज्वला शहा —

सम्यज्ञानचन्द्रिका जीवकाण्ड	२५ सीडीजू	पांच भाव (तत्त्वार्थसूत्र)	२ सीडीजू
सम्यज्ञानचन्द्रिका कर्मकाण्ड	२१ "	कारण कार्य रहस्य	२ "
लब्धिसार-क्षपणासार	११ "	प्रमाद के भेद	१ "
ध्वला (पु. १ से १६)	१०२ "	षट्स्थानपतित हानि वृद्धि	१ "
जयध्वला (पु. १ से १६)	११७ "	संख्यामान	१ "
क्रमबद्धपर्याय	४ "	सात तत्त्व	१ "
करणानुयोग परिचय	३ "	योग	१ "
निमित्त उपादान + पंचपरावर्तन	२ "	महाध्वला (पु. १ से ४)	५७ "
पंचलब्धि	२ "	जैन भूगोल VCD	२० "
पांच भाव	१ "	भावदीपिका	७ "

* या सीडीजू ३२ kbps च्या आहेत.

Visual DVDs

- ◆ जैन सिद्धांत : शिबिर १ और २ - 16
- ◆ जीवकाण्ड : शिबिर १ और २ - 16
- ◆ कर्मकाण्ड : शिबिर १ और २ - 20
- ◆ लब्धिसार-क्षपणासार शिबिर १ और २ - 22
- ◆ गुणस्थान - 10
- ◆ जीवकाण्ड अर्थसंदृष्टि - 18
- ◆ कर्मकाण्ड अर्थसंदृष्टि - 13
- ◆ लब्धिसार-क्षपणासार अर्थसंदृष्टि - 16

